

შოთა ძიძიგური

ქაიხუა
ქანცილითს
ქნუგ(ი)პი
ქუქუპილქუქს

შოთა რუსთაველი
დავით გუჩაშინსვილი
ილია ჭავჭავაძე
აკაკი წერეთელი
იპოზ გოგებაშვილი
ვაჟა ფშაველა
ალექსანდრე ყაზბეგი

გამომცემლობა
«საბჭოთა საქართველო»
თბილისი 1971

8 Ⴆ 1 + 4 Ⴆ
899.962.1.09 + 499.962.1
d 631

წიგნში განხილულია ქართველი
მწერლების ენობრივი მემკვიდრე-
ობა, მათი წვლილი სალიტერატუ-
რო ენის განვითარებაში.

«ქართველების მიერ რუსთაველის საესე-
ბით შეთვისება-შეგნება რეალურად შეა-
ერძიებს მთელ ქართველობას!»¹

«შოთას ენა არათუ ადგილობრივი არ
არის, იგი უკვე მსოფლიო ენაა»

ნ ი კ ო მ ა რ ი

1. შოთა რუსთაველის ენის საფუძვლები

მომხიბლავი და წარმტაცია „ვეფხისტყაოსნის“ ენობრივი სამყარო. მთელი სიმდიდრე, სიღრმე, შნო და ლაზათი ქართული მეტყველებისა დაუნჯებულად არის წარმოდგენილი ამ უბრწყინვალეს მხატვრულ ქმნილებაში. ქართული მეტყველების სტიქია ყველაზე მძლავრად და მრავალსახოვნად შოთა რუსთაველის სწორუპოვარ ნაწარმოებშია გამომჟღავნებული. ამ თვალსაზრისით მას ქართულ მწერლობაში ვერც ერთი ენობრივი ძეგლი ვერ გაუტოლდება.

„ვეფხისტყაოსნის“ სილიადე არა მარტოდენ შინაარსობრივ მხარეშია (ამ სიტყვის ფართო მნიშვნელობით), არამედ მის ენობრივ ქსოვილშიც, რამდენადაც აქ ქართული ენის სტიქიამ თავისი მძლავრი გამოხატულება და ხორცშესხმა კპო-

1 ნ. მარის სიტყვიდან, რომელიც წარმოითქვა ცნობილი რუსი პოეტის კ. ბალმონტის მიერ წაკითხულ ლექციასთან დაკავშირებით 1916 წლის 24 იანვარს პეტროგრადში.

ვა. ჩვენი ენის საუნჯე და საგანძური ყველაზე სრულყოფილად ამ თხზულებაშია გამოვლენილი.

ჩვენ ვერ დავეთანხმებით გამოჩენილ გერმანელ მეცნიერს პროფესორ გერჰარდ დეეტერსს, რომელიც 1958 წელს გამოქვეყნებულ წერილში აღნიშნავდა, რომ „ვეფხისტყაოსანი“ მომხიბლავია ფორმით, ენის საოცარი ელვარებით, ხოლო თავისი იდეური შინაარსით იმდროინდელ პირველხარისხოვან ლიტერატურულ ძეგლებთან შედარებით ასევე გამორჩეული არ არისო. რამდენადაც სწორია უცხოელი მეცნიერის დებულების პირველი ნაწილი, იმდენად მცდარია აზრის ფორმულირების მეორე ნახევარი: არა, „ვეფხისტყაოსნის“ ფორმა და შინაარსი, ენობრივი მხარე და იდეურ-მხატვრული ღირსებები ერთ მთლიანობაშია მოცემული. ეს დებულება უცულობლად აღიარებულია როგორც ჩვენში, ისე საზღვარგარეთ, და მით უმეტეს საკვირველია ზემოხსენებული ავტორის ცალმხრივი მსჯელობა, დაფუძნებული რუსთაველის ენისა და მისივე მხატვრულ-იდეური კონცეფციის გათიშვასა და ერთმანეთთან შეუთანხმებლობაზე. ისიც სიმპტომატურია, რომ უცხოელ მკვლევარს მაინც უგრძენია ქართველი გენაოსის ენობრივი სიდიადე და რუსთაველის მეტყველების სიღრმე მსოფლიოში აღიარებულ სიტყვის დიდოსტატთა შემოქმედების ასპექტში განუხილავს.

შოთა რუსთაველის ენა მრავალსაუკუნოვანი ქართული სალიტერატურო ენის ნიადაგზე ამოიზარდა. ვიდრე „ვეფხისტყაოსანი“ დაიწერებოდა, ჩვენმა სამწერლო ენამ კლასიკურ სრულყოფილობამდე მიაღწია (სახელდობრ, მე-10 საუკუნეში) მხატვრული სიტყვის უძველესმა ოსტატებმა, ბიბლიის მთარგმნელებმა, ჰიმნოგრაფებმა, „ქართლის ცხოვრების“ ავტორებმა, მერჩულემ, მთაწმიდლებმა და წყობილსიტყვაობის სხვა მოღვაწეებმა აალორძინეს და ადავსეს ლიტერატურული ენა და წინაპართაგან ნაანდერძევე ტკბილქართულს უდიდესი გამომსახველობითი ძალა შესძინეს.

უთუოდ იმდროინდელი საზოგადოებრივი აზრისა და ეროვნული მსოფლმხედველობის ანარეკლია უბადლო საგალობელი ქართული ენისა, დაწერილი მეათე საუკუნეში („ქება და

დადებამ ქართულისა ენისაჲ“), რომელშიც ნათქვამია, „ყოველი საიდუმლოჲ ამას ენასა შინა დამარხულ არსო“, და ჩვენ ენა შედარებულია ელინთა ენასთან, რომელიც ძველ სამყაროში სრულყოფილი და უაღრესად ცივილიზებული ენის სინონიმად იყო მიჩნეული.

ამგვარმა ენობრივმა მრწამსმა და ლიტერატურულმა ტრადიციებმა მოუშზადეს ნიადაგი შოთა რუსთაველს, როგორც ქართული სიტყვის ჯადოქარს.

სალატერატურო ენის ისტორიაში არას ისტორიული მიჯნები, გარდატეხის პერიოდები, როცა ხდება ტრადიციული ლიტერატურული ნორმების რღვევა და ახალი სტრუქტურის დამკვიდრება. ასეთი ძირეული გარდაქმნები ენაში დაკავშირებულია სიტყვის დიდოსტატთა სახელებთან, ლიტერატურის ტიტანებთან.

ახალი მოსაბრუნე მეთორმეტე საუკუნის სალიტერატურო ენაში უკვდავი შოთა რუსთაველის გენიის ნაყოფია.

„ვეფხისტყაოსნის“ შემოქმედი ხალხურ მეტყველებას დაეყრდნო მყარად და მის წიაღში საუკუნეთა მანძილზე დაბუდებული საგანძური დღის სინათლეზე გამოიტანა. შოთა რუსთაველა ენის დემოკრატიზაციის უდიდესი მედროშეა და ახალი ლიტერატურული ნორმალიზაციის მესაძირკვე.

გვაოცებს რუსთაველის სიტყვათშემოქმედებითი სითამამე და გაბედულება. გენიალური პოეტი იმორჩილებს ქართულ ენას ისე, როგორც არავინ, და მის ხლართებში აჩენს „ობოლ მარგალიტებს“, რომელთაც არასოდეს არ ღირსებიათ ლიტერატურული გამოხატულება. შოთა რუსთაველის შთამწვდომ ენობრივ ალღოს არ გამოჰპარვია ენის არც ერთი ხვეული და ამიტომ „ვეფხისტყაოსანი“ ჩვენი მეტყველების ამოუწურავი საუნჯეა, მომხიბლავი ელვარების სიუხვითა და ნაირნაირობით, მომაჯადოებელი თქმის ფერადოვნებით, მუსიკალური ჟღერადობით თუ ვერსიფიკატორული შესაძლებლობით.

მხოლოდ შოთა რუსთაველს შეეძლო შეემუშავებინა ისეთი უჩვეულო და მოულოდნელი ენობრივი ფორმები, რომლებიც ემყარება არსებითი სახელებისა თუ რიცხვითი სახელების გაზმნავებას. ქართული ენის ხერხემალი ზმნაა. შოთა რუსთავე-

ლმა კი, დიდი ილიას სიტყვით რომ ვთქვათ. ზმნას, „ამ დედა-
ძარღვს ჩვენი მეტყველებისას, ასეთი განიერი გზა და ავალა
მისცა და თითქმის არც ერთხელ არ უმტყუნა“. გენიალური
მგოსანი არასოდეს დალატობს ქართული მორფოლოგიის კანონ-
ზომიერებას და ამიტომ მის მიერ შექმნილი ნეოლოგიზმები
ბუნებრივია და ენის თვისებიდან გამომდინარე.

„ვეფხისტყაოსანში“ მოქალაქეობრიობა დაიმკვიდრა მანამ-
დე უცნობმა ლექსიკურმა და გრამატიკულმა მოვლენებმა. ზო-
გი მათგანი დიალექტიზმია, ორგანულად შეხამებული პოე-
ტური ენის საერთო ფაქტურასთან.

„ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკა მდიდარია და ძირეულად ქარ-
თული სიტყვა-თქმების ამსახველი. ფრაზეოლოგიური შენა-
ერთები აქ დიდი ოსტატობით არის გადმოშლილი და ბუნებ-
რივად ერწყმის პოეტური ენის საერთო არქატიკტიონიკას. რუს-
თაველმა სალიტერატურო ენაში ამოატივტივა და დანერგა
არა ერთი და ორი ქართული სიტყვა, რომლებსაც იქნებ და-
ვაწყების ხავსი მოჰკიდებოდა. მანვე გააპოხიერა ჩვენი სამ-
წერლო ენა ბერძნულ-ლათინური და სპარსულ-არაბული
ლექსიკური ერთეულებით, რომელთა დიდი ნაწილი ადრე იყო
ენაში შეთვისებული. ნასესხები სიტყვები ენის გამამდიდრე-
ბელია, ენათა განვითარების საერთო კანონის თანახმად.

ხალხმა შეითვისა, შეიტკბო და შეიყვარა „ვეფხისტყაოსა-
ნი“, როგორც გენიალური მხატვრული ქმნილება.

ამის სათავე შოთა რუსთაველის ე ნ ი ს ს ი დ ი ა დ ე ც არის.
ენა მხატვრული ნაწარმოების ფრთებია.

შოთა რუსთაველის სწორუპოვარი პოემა ჩვენი მრავალ-
ჭირნახული დედაენის ისტორიული უფლებებისა და ღირსების
უბრწყინვალესი დადასტურებაა.

„ვეფხისტყაოსანი“ ქართული ენის ყველაზე დიადი და მო-
წეშნებული ძეგლია.

შოთა რუსთაველმა ხალხურ მეტყველებაზე დაყრდნობით
ახალი მიმართულება მისცა ქართულ სალიტერატურო ენას.
ჩვენი დიდი პოეტის ენაში მძლავრად შემოიჭრა ახალი ენობ-
რივი ნაკადი, მომდინარე ქართული დიალექტური სამყაროდან.
დაირღვა ძველი საეკლესიო სამწერლო ენის სტრუქტურა

და ის ხელოვნური ჩარჩოები, რომლებიც გამომუშავებული იყო ლიტერატურული ენის შტამპის შედეგად; ენაში ამოტივტივდა შესანიშნავი ფრაზეოლოგიური შენაერთები და სიტყვიერი ერთეულები, რომლებიც საუკუნეთა მანძილზე თვლემდნენ ხალხური მეტყველების ფენებში და მათ რუსთაველამდე არ ღირსებიათ ლიტერატურული გამოხატულება ასე ფართოდ და მთელი სიზავით: რუსთაველს ენა ქემშარიტად ხალხურია და მაღალ ლიტერატურულ ხარისხში აყვანილი.

როდესაც ლაპარაკია რუსთაველის ენის ხალხურობაზე, ამთავითვე უნდა ვაღიაროთ, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ ავტორი არ თავსდება ენობრივი პარტიკულარიზმის ჩარჩოებში, — მისი საყრდენია მთლიანი ხალხური მეტყველება.

ქართული ხალხური ენა ორი ძირითადი ნაკადის — აღმოსავლურ-ქართულისა და დასავლურ-ქართულის გაერთიანებაა. „ვეფხისტყაოსნის“ ენის აღნაგობაში ქართული ენის ორივე განშტოებაა წარმოდგენილი.

როგორ შეძლო პოეტმა თავის თხზულებაში სინთეზურად წარმოეჩინა ქართული ხალხური მეტყველების დიფერენცირებული ერთეულები?

ამის გასაღებს იძლევა სამხრეთ საქართველოს დიალექტური წრე — მესხური მეტყველება, რომელიც სტრუქტურულად აერთიანებს ჩვენი ენის შინაგან განშტოებებს. მესხური დიალექტი ფოკუსია, რომელშიც ორგანულადაა შეზავებული ქართული ენის ხალხური საწყისები. ამიტომ საფიქრებელია, რომ რუსთაველის ენას ასაზრდოებს, უპირველეს ყოვლისა, სწორედ სამხრეთ საქართველოს მეტყველება.

ვცადოთ ამ დებულებების დასაბუთება.

სამხრეთ საქართველოს დიალექტურ გარემოსთან რუსთაველის ენის დაკავშირებას გარკვეული ტრადიცია აქვს. მე-17 საუკუნის პოეტი არჩილი თავის ნაწარმოებში თეიმურაზს რუსთაველის მისამართით ათქმევინებს: „შემოიღე ჭავახური ენა მძიმე“ (არჩილი ენობრივი პურიზმის წარმომადგენელია და „მძიმე ენაში“ ალბათ გულისხმობს რუსთაველის პოემაში სპარსულ-არაბული სიტყვების არსებობას). აქ უთუოდ ტრადიციული შეხედულების გამოკრთომაა.

მეცნიერებაში აკად. ნ. მარმა სცადა დაემტკიცებინა, რომ რუსთაველის დედაკილო მესხურია.

ნ. მარი პირველი მეცნიერია, რომელმაც მკვეთრად გაუსვა ხაზი დებულებას, რომ „ვეფხისტყაოსანი“ შეიცავს დიალექტიზმებს¹. ერთ-ერთ ნაშრომში ის ამბობს, რომ პოემაში გვხვდება არა მარტოდენ „ცოცხალი მეტყველების ნორმები, არამედ დიალექტური თავისებურებები როგორც ლექსიკაში, ისე მორფოლოგიაში... შ. რუსთაველის ენა არაა მასივი, მაგრამ საფუძვლად უდევს ხალხური მეტყველება, ხალხური კილო, საფიქრებელია — მესხური“².

ეს კადევ ცოტაა.

ნ. მარმა წამოაყენა აგრეთვე თეზისი: „ვეფხისტყაოსანში“ შეინიშნება ქართული ენის ს ხ ვ ა დ ა ს ხ ვ ა დ ი ა ლ ე ქ ტ უ რ ი წ რ ი ს თავისებურებანი.

ეს კი უალრესად მნიშვნელოვანია საკითხის ისტორიის თვალსაზრისით.

ასე, მაგალითად, 1902 წელს გამოსულ გამოკვლევაში, რომელიც მიეძღვნა მეთორმეტე საუკუნის ქართველ მეზობტბეებს, ნ. მარი სრულიად ნათლად აღნიშნავდა: «Употребление... местной формы со стороны Руставели нас не должно удивлять: в «Барсовой коже» мы встречаем ряд провинциализмов, слов того или иного диалектического происхождения, использованных Шотою в видах размеры, или рифмы, или даже без всякой нужды»³.

¹ ამას ავტორი არაერთგან ადასტურებს. მაგალითად, მარმა ყურადღება მიიქცია ძვ. ქართულში კავშირებითის თავისებურ ფორმებს — წარავლინოდის, მოგიკსენნოდის, მისცოდინან, ყოდინან, დასდვოდის და ისინი მიიჩნია ტაო-კლარჯულ ნორმად (Деяния трех святых близнецов-мучеников Спевсипа, Еласипа и Меласипа, грузинский текст по двум рукописям X века ЗВО, т XVII, 1907, стр. 296).

² Н. М а р р. Об истоках творчества Руставели и его поэма. Подготовка сборника текста, комментарий и примечания И. Мегрелидзе. 1964, стр. 100.

³ Н. М а р р. Древне-грузинские описцы (XII в.). I. Певец Даида Стронтеля. II. Певец Тамары (Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. IV, СПб., стр. 72).

აპრივად, აკად. ნიკო მარმა მკვეთრად წამოაყენა ფუნდამენტური მნიშვნელობის დებულებები:

1. რუსთაველის ენის შედგენილობაში გამოიყოფა აწალი-ტერატურული, ე. ი. დიალექტებისათვის დამახასიათებელი ფორმები; 2. ეს ენობრივი მასალა სხვადასხვა დიალექტურ წრეს განეკუთვნება, ნაირნაირია, თუ ვიმსჯელებთ ქართული კილოების დღევანდელი ვითარების მიხედვით; 3. რუსთაველის დელაჯილო მესხური უნდა იყოს.

ნ. მარი 1917 წელს გამოქვეყნებულ ცნობილ რუსთველოლოგიურ ნაშრომში¹ ეხება სტროფს, სადაც ნათქვამია: „ვეწერ ვინმე მესხი მელექსე“. ეს სტროფი შესაძლოა ყალბია. ჩამატებული, მაგრამ რატომ არ არის ნათქვამი: „ვეწერ ვინმე ქართველი მელექსე?“ ნ. მარის აზრით, ეს არ არის უბრალო პარტიკულარისტული მსოფლმხედველობის ანარეკლი; „ტერმინ მესხსა და პოემას შორის არსებობს უფრო არსებითი, უფრო მჭიდრო, უფრო ინტიმური კავშირი“. საქმე ისაა, რომ საქართველოში (კავკასიის მასშტაბითაც) მესხი მიჩნეულია გონებრივი გამჭრიახობის, განათლების სიმბოლოდ: სვანეთში არსებობს თქმა: „ბედნიერია, როგორც მესხი“; განთქმულია „სიღარბაისლე მესხისა“; ვახუშტის სიტყვით, მესხები არიან „უმეტეს ნელიად და ენა-ტკბილად მოუბარნი... ცოდნა-ხელოვნების მოყვარენი“. არ უნდა იყოს შემთხვევითი, რომ სწორედ მესხეთიდანაა პოემის ინტერპოლატორი.

ასეთია მარის აზრთა მსვლელობა.

ნ. მარი თავგამოდებით იცავდა დებულებას, რომ რუსთაველი მესხური ლინგვისტური გარემოს შვილია. მეცნიერი ამბობს, რომ პოემაში არსებული სპარსულ-არაბული და ბერძნული წარმოშობის სიტყვები პოეტს მწიგნობრული გზით კი არა აქვს შეთვისებული, არამედ მესხური კილოდან, სადაც ამგვარი ლექსიკური ერთეულები ადრე ყოფილა დამკვიდრებული. ეს იქიდან ჩანს, რომ სპარსულ-არაბული ან ბერძნული

¹ Н. Марр. Грузинская поэма «Витязь в барсовой шкуре» и новая культурно-историческая проблема. I. Племенная среда. II. Культурная среда и эпоха (Известия Академии наук. Петроград. 1917).

სიტყვები „ვეფხისტყაოსანში“ გადასხვატერებულად იხმარება. მაგალ., „მიჯნური“ გაქართულებული ფორმაა არაბული სიტყვისა -- „მეჯნუნი“. პოეტს რომ სიტყვა უშუალოდ არაბულიდან შემოეტანა, „მეჯნუნს“ იხმარდაო. ამ თვალსაზრისით ნ. მარს გარჩეული აქვს მთელი რიგი სიტყვები (მარხი, ზუალა, ოტარიდი, კატბანი და სხვ.). ამასთანავე, ნ. მარი ჩერდება სვანოზმებზე რუსთაველის ენაში და ამბობს, რომ სვანური სიტყვები ადრე ყოფილა დანერგული მესხურ მეტყველებაში. პოემაში გვხვდება სიტყვა „სარაჯი“. ნ. მარი არ ეთანხმება ლექსიკოგრაფებს, რომლებიც ამ სიტყვას მიიჩნევენ სპარსულად და განმარტავენ, როგორც შადრევანს. სულხან-საბას ლექსიკონზე დაყრდნობით მეცნიერი აღნიშნავს, რომ „სარაჯი“ ნიშნავს წყაროს წყალს, რომელიც ღარში ან მილში მოედინება. ეს გაგება სვანურშია მხოლოდ შემორჩენილიო. ამის მიხედვით, სტრიქონში „საბანლად სარაჯი ვარდის წყალისა“ გვაქვს „ვარდის წყლის წყარო“ (და არა შადრევანი).

აქვე დავსძენთ, რომ გარდა იმ მასალისა, რომელიც გარჩეული აქვს ნ. მარს, სხვა რუსთაველისეული სიტყვების პარალელსაც პოულობენ სვანურ მეტყველებაში: „მჩმუნავი“, „მაჯაში“, „მეჭველი“ და სხვ (დოც. მ. ალავიძე). სხვა კუთხეებში ამგვარი სიტყვები დადასტურებული არ არის.

ნ. მარი ყურადღებას ამახვილებს აგრეთვე მეგრულ-ჭანურ ფენაზე, რომელიც შესულია მესხურ მეტყველებაში და აქედან — რუსთაველის ენაში. სამწუხაროდ, მარს დებულება არა აქვს შემავრცელებული სათანადო მასალით. სხვა ნაშრომში („История Грузии“, СПб, 1906) ნ. მარი ხაზგასმით ამბობს, რომ სალიტერატურო ქართულის განვითარებაში, გარდა მესხებისა, ისტორიულად მონაწილეობას იღებდნენ „იმერლები, მეგრელები, სვანები, ჭანები და სხვანი და მათ საერთო ქართულ სალიტერატურაში ერთად შეაქვთ, რასაკვირველია, უფრო დიდგანძი“, ვიდრე რომელიმე ერთ კუთხეს. განმაზოგადებელი დებულება ნ. მარის მიერ ასეა ჩამოყალიბებული: ქართველი ტომების „შემავრთებელი იყო... საზოგადო სალიტერატურო ენა“. სალიტერატურამ „კიდევ უფრო მჭიდროდ და ძლიერად შეაჯავშირა ქართველი ტომები. განმტკიცდა და დამყარდა ადგილო-

ბრივი ეროვნული კულტურა ერთი სალიტერატურო ენით და
ეს სალიტერატურო ენა ცნობილი იქნა ქართულად“.

და მაინც აკად. ნ. მარის მიერ მოწოდებული ლექსიკური
მასალა არ არის საკმარისი იმისათვის, რომ პრობლემა გადა-
წყვეტილად მივიჩნიოთ ქართველოლოგიის განვითარების იმ-
დროინდელ საფეხურზე (რომ არაფერი ვთქვათ მარისეულ
„სონმესხურობის თეორიაზე“, რომელიც ნაძალადეგია და ის-
ტორიულ-ლინგვისტური თვალსაზრისით დაუსაბუთებელი).
ნ. მარა არ ითვალისწინებს გრამატიკულ მოვლენებს. თუმცა
შენიშნავს, რომ „ძალიან საინტერესოა გრამატიკული მოვლე-
ნები, ნიშანდობლივი მესხური დიალექტისა და შოთას სტი-
ლისათვის“, მაგრამ საკითხის ამ მხარეს წინასწარი ხასიათის
შრომში არ ვეხებიო. შემდგომ ნ. მარს თავისი კონცეფციის
გასამაგრებლად გრამატიკული ანალიზისათვის არ მიუპარტავს.

რუსთაველის საიუბილეო დღეებში, 1937 წელს, დაიწერა
არნ. ჩიქობავას გამოკვლევა¹, რომელშიც განხილულია „ვეფ-
ხისტყაოსანში“ ჩაქსოვილი ხალხური მეტყველების ელემენ-
ტები, დიალექტიზმები, ამა თუ იმ კილოსათვის ნიშანდობ-
ლივი ფორმები. პოემაში „მოიპოვება, — ასკენის ავტორი, —
როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის კილოების (ქარ-
თლურ-კახურის, პირველ ყოვლისა) დამახასიათებელი მოვლე-
ნები, ისე დასავლეთ საქართველოს (იმერეთ-გურია-აჭარის)
დიალექტური სინამდვილისათვის ნიშანდობლივი მონაცემები.
მასთან, პირველი შეხედვით, სწორედ ეს უკანასკნელებია, ცხა-
დად რომ ჭარბობს“ (გვ.212).

გავეცნოთ აღმოსავლურ და დასავლურ კილოურ მოვლე-
ნებს, რომლებიც ნიშანდობლივია „ვეფხისტყაოსნისათვის“.

აღმოსავლური კილოების მოვლენებია:

1. დაღმა-დაღმე-ს გამოყენება.

„აქა დაღმე ათ დღე მიხვალ. ნაკეთად სარო, ფერად ლალა“ (929).

„მით ნავი დაღმან მათ რომე გარდმოსვეს კიდობანითა...“ (1085).

ეს დაღმან ქართულში დამკვიდრებული დამ თანდებულის

¹ დიალექტიზმების საკითხისათვის „ვეფხისტყაოსანში“ (ენიმკის მოამ-
ბე, 111, 1938). სტროფები ნაჩვენებია ს. კაკაბაძის 1913 წ. გამოცემის მი-
ხედვით.

ამოსავალია: ნავიდალმან — ნავიდა — ნავიდამ (გვხვდება, როგორც დიალექტიზმი, ილია ჭავჭავაძის, ივ. მაჩაბლის და სხვათა თხზულებებში).

2. პირველი სერიის ვე სუფიქსს მეორე სერიაში ენაცვლება ივ: ათრევს-ათრევა (ათრია), დახევს-დახევა (დახია):

„აზომ რომე გაგათრევე შენ ვაზირი, გულის გული“ (774);

„ცოტასა ხანსა ვარჩიევე გაკრა სმასა და მღერასა“ (151).

ძველად მართლაც ასე უნდა ყოფილიყო: ვხევ-დავხიე და მისთანანი, მაგრამ შემდეგ ვ ამოვარდა, შემორჩა კი დიალექტებს.

3. ოდ სუფიქსს ცვლის იყო დამხმარე ზმნა:

„რაცა თქვენთვის არ ვარგიყოს საქურკლესა დასადებად“ (764);

„რომე მათთანა აღვისა ხეცა ვარგიყოს ხედ არად“ (258).

4. აქეთ ზმნიზედას ცვლის აქათ:

„იქით და აქათ მამისხდეს, მახერიტეს სახერეტელია“ (325).

ლექსიკური ერთეულებიდან აღსანიშნავია სიტყვა დაგდება დატოვების მნიშვნელობით:

„დავაგდე მზღარი ინდოთა“ (387);

„მაგრამ დაგდება უმძიმდა ფატმანის გულ-მღუღარისა“ (1276).

აღმოსავლურია აგრეთვე დარჩომა:

„დარჩომა ჩემი ვერ დამიჭერია“ (381);

„დარჩომა და არ-სიკედილი“ (500).

დასავლური კილოების ფორმათა ანალოგიურია „ვეფხისტყაოსანში“ შემდეგი მოვლენები:

1. მისი (მათი) ნაცვალსახელის გამოყენება თავისის (თავიანთის) გაგებით:

„თვით გაიპბოს საქმე მისი, საყვარელსა გაახარო“ (239);

„მათ ხევათა მათი ამბავი თქვეს, ვითა მგზავრთა წესია“ (1172).

2. იგი ნაცვალსახელის ხმარება მსაზღვრელად:

„რალა იგი, სინათლე, რასაცა ახლავს ბნელია“ (30);

„წადი, იგი მოყმე ძე ბნე, ახლოს იყოს, თუნდა შორად“ (118).

შეადარე გურული ფორმები „იგი კაცი“, „იგი მთვარე“ და მისთ.

3. ისი ნაცვალსახელი მსაზღვრელად:

„ისი დიაცი აქა ზის, მნახავი კაცთა მრავალთა“ (1046);

„რას გეჟადა ისი კაცი? შესწრაფების მეტის მეტად“ (1073).

4. აქანა ზმნიზედა აქა-ს ნაცვლად:

„გაადვილდა, აქანამდის გარდებოდა რაცა ქირი“ (123);
„შენი ყველა აქანამდის ქირი ლხინსა გაათავნე“ (1227).

5. ვინ, რა ნაცვალსახელებთან ღა, ცა ნაწილაკების შებრუნებულნი რიგი:

„ვინცაღა კადრებს, მან კადროს...“ (777);
„აწ იგი იქნას, რაცაღა ენებოს ღმრთისა წადილსა“ (571).

სწორედ ამგვარი ფორმების ფონეტიკური სახეცვალების შედეგად დასავლური ვინცხა, რაცხა (სალიტერატურო ენაში, ზესპ. აღმოსავლურ კილოებში შებრუნებული რიგია: ვილაცა, რაღაცა).

6. გარდაუვალ ორპირიან ზმნათა თურმეობითი მეორისა და კავშირებითი მესამის საწარმოებლად ოდ სუფიქსის გამოყენება:

„ტარიელს ლომი მოყლა, მის ხრმალსა სისხლი ს ცხებოდა,
შამბრისა პირსა ქვეითი დგას, ცხენი არა ხლებოდა“ (1285);
„ამაოა. კარგსა მოყმესა ოა ომი გამარჯვებოდე ს,
ამხანათაგან ეჯობნოს, ვინცა მას თანა ხლებოდე ს,
მიულოცვიდენ, აქებდენ, მათ აგრე მყოფთა სწებებოდე ს...
შენოდეს დაკოდილობა, ცოტაი რამე ენებოდე ს...“ (1006).

7. აწმყოს ავ, ამ სუფიქსები უწყვეტელში იცვლება ევ სუფიქსით, ანდა ა-ს კარგავს და ი-ს დაირთავს:

„სიყვარული მეტის მეტი მიემატა. ცეცხლებრ სწვიდა“ (1036);
„ვიდრე გნახვიდე, სოფელი მინდა სალხინოდ აღარად“ (675);
„მას თინათინის შევნება კლევიდის წამწამთა ჭარისა“ (34);
„მე ვკითხვიდე ი, ფრიდონ მეტყვის მართ ამბავსა ესოდენსა“ (586);
„შვილთა, ღმერთო, დამკმევდა, დამქოლევა მერმე ქვითა“ (1162).
ეს მოვლენა რამდენადმე აღმოსავლურ კილოებშიც გვხვდებ-

ბა.

8. სახელის ფუძის შეუკუმშავი ფორმები (მსგავსად დღევანდელი დასავლური კილოებისა):

„მის ქვეყანისა სიტურფე რა გაგაგონო შენ რითა“ (1015);
„ჩემმან მზემან გამაგზავნა სამეზარად იმა ყმისად“ (229);
„ჩემად მტერად წამოსრული, გარდმოჭრილი ზეცით ზეო“ (107).

ლექსიკის სფეროდან ყურადღებას იქცევს მოღორება სიტყვა¹. ქვემოიბერულში მოღორება მოტყუების მნიშვნელობით დღესაც ჩვეულებრივია. აღორენს, დააღორუ (ატყუებს-

¹ ამ გარემოებაზე აღრე ნიკო მარიც მიუთითებდა.

მოატყუა) ერთადერთი სიტყვაა მეგრულში, ისევე როგორც ოღერდინამს ოღერდინუ ქანურს ახასიათებს.

„რად მ ო ვ ლ ო რ დ ი, რად დავბნელდი, ნეტარ ვინლა გამითენოს!“ (723);

„მ ო ლ ო რ ე ბ უ ლ ხ ა რ თ, დამცდარხართ თქვენ ჩემსა პატრონობასა“ (1145);

„თუ გიტყუო, მ ო გ ა ლ ო რ ო, ღმერთმან რისხვით გამიკითხოს“ (629).

ასეთია ფაქტები. გამოვლენილი შოთა რუსთაველის ენაშ-როგორც დიალექტიზმები.

არნ. ჩიქობავა ჩერდება ფორმაზე: ყველაკაი. მისი სიტყვით, „ყველაყაი... პირწავეარდნილი გურული სიტყვა ეგონება კაცს, მაგრამ რამდენად სახიფათოა ამგვარ ფაქტებზე დაყრდნობა, ჩანს იქიდან, რომ 1922 წ. მთიულურზე მუშაობისას ეს სიტყვა, — სწორედ ამ სახით, — არაგვის ხეობაში ჩაეწერეთ სოფ. მღეთის მცხოვრები მოხუცისაგან“ (გვ. 212, შენიშვნა 3).

ყველაკაი არაიშვიათია „ვეფხისტყაოსანში“:

„შენ იყოს ყ ვ ე ლ ა კ ა ი, შენ წაიღე, ვითა გხედების“ (1449);

„ფრიღონს უთხარ ყ ვ ე ლ ა კ ა ი, ჩემი, თავსა გარდასრული“ (595);

„ყ ვ ე ლ ა კ ა ი დამეფანტა, დარჩომოდა რაცა კირსა“ (552).

არნ. ჩიქობავა საბოლოო დასკვნების გამოტანას თავს არიდებს, რადგან არის ზოგიერთი დაბრკოლება, რომელთა გადალახვა საჭიროა. ძველი ქართულის დიალექტური შედგენილობა ჯერ მთლად ნათელი არ არის და, ამასთანავე, ზოგი რუსთაველისეული დიალექტიზმი შეიძლება სხვა ძეგლებშიც შეგვხვდეს. ეს კი აძნელებს იმის გარკვევას, თუ რა დიალექტური წრიდანაა „ვეფხისტყაოსნის“ ავტორი. მესხური კილოს ნიმუშებს ავტორი საგანგებოდ არ ეხება, ოღონდ მნიშვნელოვანია ნაშრომის შემდეგი ადგილი: „არსებობს არა ერთი გარემოება, რომელიც გვაფიქრებინებს, რომ უნდა არსებულებოდა სხვა დიალექტური წრე, რომლიდანაც ეს მოვლენები შეითვისა სალიტერატურო ქართულმა. შეიძლება ეს კილო აჭარის სამხრეთით გვევარაუდებინა—ტაოსა და კლარჯეთში, როგორც ამას აკად. ნ. მარსი ფიქრობდა, ზოგი დაბრკოლება რომ არ გველობებოდეს“.

ამრიგად, არნ. ჩიქობავას ვარაუდი რამდენადმე ეხმაურება ნ. მარსის კონცეფციას.

გარდა ზემოაღნიშნულ დიალექტიზმებისა, შეიძლება მი-

ვუთითოთ სხვა მოვლენებზედაც, რომლებიც დადასტურებულია რუსთაველის პოემაში.

ასეთია, მაგალითად, სიტყვა **მადრიელობა**:

„მეფესა ეთქვა ამისი ღიადი მადრიელობა“.

სხვა სტროფებში გვხვდება ლიტერატურული **მადლიერიც** („იქმნების თავისა არ-მადლიერი“: 384). მაგრამ ზემოხსენებულ სტროფში **ღიალექტური მადრიელობა**, რომელიც ამჟამად კილოებშია ცნობილი, რითმის საჭიროებითაა ნაკარნახევი.

აი მთლიანად ეს სტროფიც:

„მეფესა ეთქვა ამისი ღიადი მადრიელობა,

ებრძანა: ლომო, არა გკირს შენ ოპთა გარდუხდელობა,

აჲ მაგა შესნა თათბირსა ჰგავსო შენივე ქველობა.

წა, მაგრა მომხვდეს. რალა ვქნა, თუ სიშორისა გრძელობა“ (144)¹.

„ვეფხისტყაოსანში“ გვხვდება აგრეთვე **დაიჭირავს**: „ვერ დაიჭირავს სიკვდილსა...“

დაჭირვა უთუოდ ღიალექტიზმია ზოგიერთ ძველ ენობრივ ძეგლში („სინური მრავალთაეი“, „ვისრამიანი“...). მთაწმიდლებს დაუცავთ ფორმა: **დამჭირვა**. მ-ს შემცველი ფორმა, ისევე როგორც **დაჭირვა**, ამჟამად დასავლურ კილოებშიცაა შენახული („ვერ დეიჭირავს“²). რუსთაველთან გვხვდება **დანამჭირიც** („ჩემგან შორს ხარ დანამჭირი“: 127).

პროფ. ა. შანიძე გვაწვდის სიტყვის ეტიმოლოგიას: მუქ ძირს დაერთო „ერ“ სუფიქსი და რედუქციით მივიღეთ დამქერა ასე: „და-მუქ-ერ-ა“, შემდეგ „და-მქ-ერ-ა“, ბოლოს „და-მქ-ირ-ვ-ა“³.

პოემაში გვხვდება: „სავაჰროდ გარდმონაჰარნი“.

¹ მ. ალავიძე, რითმით გამოწვეული ღიალექტიზმის ნიმუში „ვეფხისტყაოსანში“ (საქ. სსრ უმაღლესი სასწავლებლების ქართული ენის კათედრათა მე-6 რესპუბლიკური სამეცნიერო-მეთოდური კონფერენცია. თეზისები, 1965). აქ და ქვემოთ დამოწმებულია საიუბილეო გამოცემა 1937 წლისა.

² მ. ალავიძე. შოთა რუსთაველის ენისათვის: გზ. „ქუთაისი, № 8, 1963; აგრეთვე: გ. კაკარავა, ერთი ზმნის ფუძის შედგენილობისათვის შ. რუსთაველის პოემის მიხედვით. პუშკინის სახ. თბ. პედინსტიტუტის სამეცნიერო სესია (თეზისები). 1966.

³ ა. შანიძე, გიორგი მთაწმიდლის ენა (1946, გვ. 81).

შეადარე დღევანდელი გურულ-აჭარული ჭარ ძირას შემცველი ფორმები („თავი მომქარი“ და მისთ.)¹. ეს ფორმა გვხვდება როგორც მტკვრის აუზის მესხურში, ისე იმერხეულში². პოემაში გვხვდება უარყოფითი „არ“-ნაწილაკიანი ფორმები: „არ ნაღებად“ და სხვ. ნ. მარი ამბობს, ეს მესხიზმიაო („ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის საკითხები, გვ. 137).

მართლაც, მესხურში გვაქვს „არ ვარგი“ და მისთანან.

საფიქრებელია, რომ შოთა რუსთაველის ლიტერატურული ენის ქსოვილში აღბეჭდილი ხალხური მეტყველებასათვის დამახასიათებელი ლექსიკურ-გრამატიკული მოვლენები ძირითადად ინერცაა ერთი რომელიმე კილოური სამყაროსი, რომელიც უნდა მივიჩნიოთ გენიოსი პოეტის დედაკილოდ. სიტყვის უდიდესი ოსტატი, ფლობდა რა კლასიკური ქართული სალიტერატურო ენის სტრუქტურას, კარს უღებდა თავის პოეტურ ენაში ხალხურ ფრაზეოლოგიზმებს და დიალექტურ ფონეტიკურ-მორფოლოგიურ თავისებურებებს. გენიალური ენობრივი ინტუიციის პოეტი არ ერიდება თავის სამწერლო ენაში ამოატივტივოს ნორმატული გრამატიკის თვალსაზრისით ერთი შეხედვით უცხო და ისტორიულად სასულიერო-საეკლესიო სტილით შებოჭილი თუ უკუგდებულ ფორმები. რუსთაველი თამამი სიტყვათშემოქმედია და ენის დემოკრატიზაციის დიდი მეღროშე.

ქართულმა დიალექტოლოგიამ არ იციის სხვა დიალექტური ერთეული, თუ არ მესხური. რომელშიც გაერთიანებული იყოს „ვეფხისტყაოსნის“ აღმოჩენილი აღმოსავლურ-ქართული და დასავლურ-ქართული ენობრივი მოვლენები. ამიტომ შოთას ენის საყრდენად უნდა მივიჩნიოთ არა ცალ-ცალკე აღებული აღმოსავლური თუ

¹ შ. ნიქარაძე, არქაიზმის საკითხისათვის აჭარულში (ქართ. ენის კათედრათა მე-6 საშეცნეო-მეთოდური კონფერენცია. თეზისები, 1965).

² შ. ძიძიგური, მესხური დიალექტის აღწერითი ანალიზი... („ძიგბანი“, გვ. 143).

დასავლური კილოები, არამედ ისეთი კილო, რომლის სტრუქტურაში ერთსა და იმავე დროს შერწყმულია ქართული ხალხური მეტყველების ორივე განშტოება.

ეს გარემოება დიდად მნიშვნელოვანია რუსთაველის ენის პრობლემის ამოსახსნელად.

როგორია უფრო მიახლოებულად სამხრეთ საქართველოს ლინგვისტური პროფილი?

მესხური მეტყველება თავისი გეოგრაფიული განფენილობის მიხედვით იყოფა, ერთი მხრივ, მტკვრის აუზისა და მეორე მხრივ, ჭოროხის ხეობის კილოკაურ ერთეულებად (ახალციხე-ახალქალაქის მიდამოები და ტაო-კლარჯეთი). ისტორიული ქართველების შედეგად ტაო-კლარჯული მეტყველება გადაშენდა და ამ მიდამოებში სხვა ხალხის ენა გამეფდა. 1904 წელს შავშეთ-კლარჯეთში იმოგზაურა ნ. მარმა და იმერხევმსრულიად მოულოდნელად წააწყდა ქართულ მეტყველებას, რომელიც, მეცნიერის სიტყვით, ორენოვანების პირობებში „სულს დაფავდა“. მან ჩაიწერა მცირეოდენი ტექსტები და შემდეგ დაბეჭდა კიდევაც. იმერხეული მეტყველება ძველი ტაო-კლარჯული მეტყველების ცოცხალი მოწმეა, რელიქტურად შემორჩენილი ჯერ კიდევ ჩვენი საუკუნის დასაწყისში.

1941 წელს გამოქვეყნებულ ჩვენს შრომაში („მესხურა დიალექტის აღწერა“ ანალიზი სხვა კილოებთან მიმართების თვალსაზრისით)¹, სადაც დახასიათებულია მტკვრის აუზის ქართული მეტყველება, მიღებულია დასკვნა, რომ მესხურში არის „სიმპტომატური ნაზავი, რომელშიც ერთიანდებიან ტიპიური ქართლური (და მით საზოგადოდ აღმოსავლური კილოების) ფორმები და ტიპიური იმერხეულ-აქართულ-გურული (და მით საზოგადოდ დასავლური კილოების) ელემენტები. შეიძლება ითქვას,

¹ დაიბეჭდა საქ. მეცნიერებათა აკადემიის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბეში (მეათე ტომი). შესულია ჩვენს წიგნში; „ძიებანი ქართული დიალექტოლოგიიდან“ (1954).

რომ მესხური რამდენადმე გარდამავალი ტიპის დიალექტს მოგვაგონებს“.

ეგვევ შეიძლება ითქვას ამ დიალექტის დასავლური სექტორის მეტყველების მიმართ, რომელსაც ვიცნობთ იმერხელის სახით და რომელიც მიგვანიშნებს ძველი ტაო-კლარჯულ-კილოკავის შედგენილობაზე. მართალია, აქ შეტია დასავლეთ საქართველოს კილოებთან საზიარო ფორმები, მაგრამ არაიშვიათია წმინდა აღმოსავლური დიალექტური მოვლენებიც.

ჩვენთვის მთავარი და არსებითია იმ-ს აღიარება, რომ თითქმის ყველა დიალექტიზმი, რომლებიც კ- გამოვლენილია „ვეფხისტყაოსანში“, თავის დადასტურებას პოულობს მესხური კილოს ორსავე სექტორში. მაშასადამე, რუსთაველის ეულმა დიალექტიზმებმა თავი მოიყარა ერთ დიალექტურ მოედანზე.

რატომ არ უნდა ვიფიქროთ, რომ საოცარი შეზავება აღმოსავლურ-ქართული და დასავლურ-ქართული ხალხური მეტყველების ფორმებისა, გამოვლენილი რუსთაველის ენაში, შედეგია იმ ერთადერთი დიალექტური გარემოსი, რომელშიც თავის თავად შეზავებულია ეს ორი ენობრივი ნაკადი?

როდესაც ვამბობთ, რუსთაველისეული დიალექტიზმები მესხური კილოს კუთვნილებათ, არ უნდა დაგვაიწყდეს, რომ ჩვენ ვმსჯელობთ მესხურის დღევანდელი ვითარების მიხედვით. შეცნიერებას რომ მოეპოვებოდეს ისტორიული დიალექტოლოგიის მასალები, ე. ი. რუსთაველის ეპოქის მესხური (ან რომელიმე სხვა დიალექტის) ტექსტები, მაშინ ჩვენი დასკვნები უფრო უეჭველი და უდავო იქნებოდა. დიალექტოგანვითარების კანონს ემორჩილება და, ცხადია, საუკუნეთა მანძილზე სამხრეთ საქართველოს მეტყველებამ ევოლუცია განიცადა, ბევრი გრამატიკული ფორმა თუ ლექსიკური ოდენობა დაიკარგა ან სახე იცვალა, ბევრიც ახალი გაჩნდა. მიუხედავად ამისა, ენის ისტორიკოსი გულზე ხელს ვერ დააკრფის, მას შეუძლია თანამედროვე მეტყველებაში ამოიკითხოს და ამოიცნოს ენის ძველი მდგომარეობის ამსახველი ფაქტები. ეს მოთ-

უმეტეს გასაგებია. თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ დიალექტი, საერთოდ, არქაული ფენომენია. მის სტრუქტურაში დაუნჯებულად გამოსჭვივის ძველისძველი მოვლენები.

ამას ემატება შემდეგი გარემოებაც:

როგორც აღინიშნა, სამხრეთ-დასავლეთის (ტაო-კლარჯეთის) მეტყველება ისტორიულად გადაშენების გზას დაადგა თავის არსებით ნაწილში. ჩვენთვის ცნობილია მისი აგებულების მოწვე — იმერხეული მეტყველება, ამსახველი ძველი შავშეთის დიალექტოლოგიური პროფილისა: ჭოროხის აუზის ლინგვისტური სახე რამდენადმე გამოკრთის სწორედ იმერხეულში, მესხურის ამ პატუაში. იგი ჩვენთვის ძვირფასი ნაშთია იმ თვალსაზრისით, რომ ცნობილი ისტორიული ვითარებების წყალობით თავისებურ ადგილს იკავებს ქართულ დიალექტოლოგიაში: ბოლო საუკუნეებში, — მას შემდეგ, რაც ეს მხარე მოსწყდა დედასაქართველოს, — აცდენილი იყო სალიტერატურო ენის გავლენას და, ამასთანავე, მეზობელი კილოების ზემოქმედებას, ამდენად, შავშეთის მეტყველება უფრო სანდო და უტყუარია ამ მხარის დიალექტის ძველი მდგომარეობის გასათვალისწინებლად. საქწუხაროდ, ჩვენს განკარგულებაშია მცირე მასალა, ტექსტები საკმარისი არ არის, მაგრამ რაც არის, მაინც მნიშვნელოვანია ზოგიერთი დასკვნის გამოსატანად. ამ ხარვეზს რამდენადმე ავსებს ზემოაჭარული დიალექტი, რომელიც ისტორიულად მესხური მეტყველების შემადგენელი ნაწილია. ამრიგად, იმერხეული (და ზემოაჭარული) სრულიად თვალნათლივ მიგვანიშნებს ძველი შავშეთ-კლარჯეთის (resp. ჭოროხის აუზის) დიალექტურ სამყაროზე.

როდესაც „ვეფხისტყაოსნის“ ენობრივ ქსოვილში არსებულ ე. წ. „დასავლურ“ და ე. წ. „აღმოსავლურ“ დიალექტურ ფორმებზე ვლაპარაკობთ, ეს იმას არ ნიშნავს, რომ სათანადო მოვლენები მხოლოდ დასავლურ კილოებში გვხვდება ან კიდევ მხოლოდ აღმოსავლურ კილოებშია დადასტურებული. აქ არსებითად მეტნაკლებ გავრცელებულობაზეა საუბარი და მეტი არაფერი. ისიც გასათვალისწინებელია, რომ ზოგიერთი თავისებურება დიალექტური წარმოშობა

ბისა კი არ არის, არამედ საზოგადო ქართული ენის კანონზომიერებით არის მიღებული. მაგალ., ისი ნაცვალსახელში ი კანონზომიერია ქართული მორფოლოგიის მიხედვით, ამჟამად რომ დიალექტურ თავისებურებად გვევლინება.

კიდევ მეტიც შეიძლება ითქვას.

ძნელია ამა თუ იმ ცალკეულ დიალექტში აღმოვაჩინოთ ისეთი მოვლენა, რომელიც სადმე, სხვა დიალექტში არ იყოს განმეორებული. მიუხედავად ამისა, დიალექტები ცალკე ერთეულებადაა გამოყოფილი, — ეს იმიტომ, რომ ყოველ ცალკეულ დიალექტში გარკვეული შეხამებებითა და კომბინაციითაა წარმოდგენილი თუნდაც სხვა დიალექტებიდან ცნობილი მოვლენები: ერთისა და იმავე დიალექტური მასალის სხვადასხვანაირი შეხამება და გარკვეული მოვლენების ერთმანეთის გვერდით არსებობაა საფუძველი დიალექტოლოგიური ინდივიდუალობების გამოყოფისა.

ეს თანამედროვე დიალექტოლოგიის კარგად ცნობილი დებულებაა.

აქედან გასაგებია, რომ, როდესაც ვამბობთ, ვთქვით, მესხურში ესა და ეს თავისებურებებია დადასტურებული, ეს იმას არ ნიშნავს, რომ რომელიმე მათგანს პარალელი არ მოეძებნებოდეს რომელიმე სხვა დიალექტში.

საკითხავია: არის სხვა ქართული კილო, რომლის შემადგენლობაში გაერთიანებული იყოს დასავლური და აღმოსავლური კილოების თავისებურებებად ცნობილი მოვლენები? არ არის სხვა ასეთი კილო.

„ვეფხისტყაოსანში“ რომ ერთმანეთის გვერდით თანაარსებობენ ქართული ენის ორი ძირითადი დიალექტური ნაკადის გარკვეული თავისებურებები, სად, რომელ კილოშია ერთმანეთის გვერდით ეს გარკვეული თავისებურებები განმეორებული?

სამხრეთ საქართველოს მეტყველებაში!

ეს დამთხვევა უთუოდ ანგარიშგასაწევია. და როდესაც ისტორიული ტრადიციით „ვეფხისტყაოსანს“ ავტორი მესხეთიდან ივარაუდება (არსებობს სხვა რიგის არგუმენტაცია). ბუნებრივია, ამ კომპლექსურ კრილში, — რუსთაველის პოემაში

წარმოჩენილ დიალექტიზმებზე დაყრდნობით,-- ვიფიქროთ. რომ გენიოსი პოეტის ენას სწორედ მესხურა კილო კვებავდა და ასაზრდოებდა.

თავისებურებათაგან (resp. რუსთაველის ენის დიალექტიზმებიდან) მესხურში (და აჭარულში), მაგალითად, ამჟამად გვხვდება:

1. „ღამ“ თანდებული, რომლის საფუძველია დაღმე-დაღმა: მაღლიღამ, ციღამ,¹ ჩიტიღამაც, იჭიღამაც². შეადარე ქვემოიმერული: წინიღამე;³ 2. აქათ ზმნიზედა („იქით და აქათ გოგუები ჩამწკრივა“: ჩემი მასალებიდან): 3. ისი ნაცვალსახელი⁴ 4. იგი მსაზღვრელად⁵: 5. აქანა ზმნიზედა: 6. აწმყოს თემატიკური ნიშნების მონაცვლეობა (ყველაზე პროდუქტულად ქართულ კლოთაგან დადასტურებულია მესხურში, აგრეთვე აჭარულში); 7. ვინცხა, საცხა, რაცხა (მტკვრის აუზის მესხური, იმერხეული, აჭარული...); 8. ფუძის შეუკუმშობა (რედუქციის მოდუნება); 9. მისი ნაცვალსახელი თავისის მნიშვნელობით (ზანური ნორმად); 10. განახვიდე-ს ტიპის ფორმები; 11. ყველაყაი-ყველაყაი; 12. დაიჭირავს; 13. მოსჭარი, დასჭარი და სხვ.

შევნიშნავთ, რომ იმერხეულში ჩვეულებრივია ქართლურიზმები, ისევე როგორც ზემოაჭარულში („ზემოაჭარული როგორც ბგერითი შედგენილობით, ისევე ფონეტიკურ მოვლენათა თვალსაზრისით ძირითადად უახლოვდება ქართული ენის როგორც დასავლურ, ისე აღმოსავლურ დიალექტებს. შეიძლება გამოიყოს ის მომენტები, როდესაც ზემოაჭარული განსაკუთრებულ სიახლოვეს იჩენს მესხურთან და იმერხეულთან“: შ. ნიჟარაძე, დასახელ. ნაშრ., გვ.128); უთუოდ ზანაზნია მესხურში (resp. რუსთაველის ენაში) მოლორება (მოტყუება),

¹ შ. ძიძიგური, ძიებანი ქართული დიალექტოლოგიიდან, 1954, გვ. 137.

² Н. Марр, Дневник поездки в Шавшню и Кларджию: Георгии Мерчул, Житие св. Григория Хандзтийского. ТР, кн VII, 1911, стр. 48, 50.

³ შ. ძიძიგური, იქვე, გვ. 138, შენიშვნა I.

⁴ შ. ნიჟარაძე. ქართული ენის ზემოაჭარული დიალექტი, 1960, გვ. 73.

⁵ Н. Марр. იქვე.

შისი-თავისი-ს მონაცვლეობა და სხვ. ნ. მარმა მიუთითა, რომ მოლორება ხალხური ფორმაა¹.

რით უნდა აიხსნას ის გარემოება, რომ სამხრეთ, საქართველოს მეტყველების სტრუქტურაში გაერთიანებულია აღმოსავლეთ საქართველოსა და დასავლეთ საქართველოს ხალხური მეტყველების ელემენტები?

გარდა იმისა, რომ სამხრეთ საქართველო თავისი გეოგრაფიული კონტურებით ებჯინება როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოს (მტკვრის აუზით — ქართლს, ჭოროხის ხეობით — დასავლეთ საქართველოს), უაღრესად მნიშვნელოვანია ეთნიკური შერევის ფაქტორი, რამაც ისტორიულად განსაზღვრა მესხეთის ლინგვისტური სახე.

ჩვენი ქვეყნის ისტორიიდან ცნობილია, რომ არაბთა მფლობელობის „უამთა სიავემ“ მერვე-მეათე საუკუნეებში განაპირობა ქართლ-მესხეთის ახალი ფეოდალური სახელმწიფოებრივი გაერთიანება: მესხეთი „ზემო ქართლის“ სახელითაა ცნობილი. იბერიის (ქართლის) სამეფო აერთიანებდა მთელ აღმოსავლეთსა და სამხრეთ საქართველოს ისტორიულ ტერიტორიებს. არაბი მხედართმთავრის — მურვან-ყრუს დამსჯელმა ექსპედიციებმა მესხეთშიც შეაღწიეს და მთელი რიგი უბნები ააოხრეს, უკაცრიელი გახადეს. არაბთა ლაშქარი აქ „მოეფინა ვითარცა ღრუბელი ბნელისა, სიმრავლითა ვითარცა მკალი და მუმლი“. რაკი დროთა ვითარებაში არაბობამ მესხეთში ფეხი ვერ მოიკიდა, იქ თანდათანობით ცხოვრების ხელსაყრელი პირობები შეიქმნა. მერვე-მეცხრე საუკუნეებიდან იწყება ქართლელთა მასობრივი დასახლება მესხეთის გავერანებულ და „უშენ“ ადგილებში. „ახალმა ქართლით გადმოსულმა მოსახლეობამ თავისი მხნეობითა და ნიჭით კვლავ ააყვავა ეს კუთხე, დიდებული ეკლესია-მონასტრებით მოპოვნა და ქართული

¹ ნ. მარია, ვეფხისტყაოსნის ტექსტის საკითხები, გამოსაცემად მოამზადეს, კომენტარები და შენიშვნები დაურთეს მერი გუგუშვილმა და ლალი ძოწენიძემ. 1965, გვ. 132.

მწერლობის ერთ გამოჩენილ სადგურთაგანად შეჰქმნა“¹ მეათე-მეთორმეტე საუკუნეებში სამცხე უკვე ქართლიდან გადმოსული ახალშენებით მჭიდროდ დასახლებული ქვეყანაა. ქართველმა ხალხმა „ჩვეულებისაებრ მამულისა სვლისა“ სამხრეთ საქართველოს დასავლეთ ნაწილში ეროვნული აღორძინებისა და წინსვლის ახალი ციტადელი პოვა. მას შემდეგ, რაც იბერიის ცენტრი კლარჯეთში გადმოვიდა, სამხრეთ საქართველო ქართული კულტურის ავანგარდად იქცა და აქ დაარსებულ სავანეებში ფართოდ გაიშალა ლიტერატურული მოღვაწეობა. აქედან არიან „ფრიად კეთილ სიტყუათა ხელოვანნი“, „წყობილი სიტყვის“ უდიდესი ოსტატები, მგოსნები, პიმნოგრაფები, მეცნიერები. სწორედ მესხეთია, ჩვენი თანამედროვე პოეტის, ირაკლი აბაშიძის, სიტყვით რომ ვთქვათ,

„ჩვენი გონების გაშლის, განფენის,
ჩვენი კაცობის ძველი თავდები,
ჩვენი სიმღერის და აღმაფრენის,
ჩვენი ღიდების ფუძის დამდები“.

აქედან არიან თმოგველი, პეტრიწი, ოპიზრები, მთაწმიდლები, მერჩულე და სხვები, რომელთაც კვალი გაავლეს ქართული კულტურის ხნულზე.

„ტაო-კლარჯეთის მონასტრებს უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდათ ჩვენი მწერლობის ისტორიაში, — ამბობს პროფ. კ. კეკელიძე, — აქ დუღდა ლიტერატურული შემოქმედება. ასე რომ, უდიდესი ნაწილი იმ საგანძურისა, რაც ჩვენ მოგვეპოვება მეცხრე-მეათე საუკუნიდან, შექმნილია ამ მონასტრებში. აქ ჩამოყალიბდა ტაო-კლარჯეთის საგანგებო სალიტერატურო სკოლა, ეროვნულ ნიადაგზე აღმოცენებული, რომელმაც შეიმუშავა თავისი საკუთარი გრამატიკა, ენა, ხელი და მიმართულება. ქართველთა შემოქმედებითი ენერგია იმდენად გაიზარდა ამ მონასტრებში, რომ ტაო-კლარჯეთის საზღვრებში ის ველარდაეტიკა, ამიტომ მან გადალახა ეს საზღვრები, გამოვიდა თავის კალაპოტიდან და ფართო ნაკადით გადავიდა მცირე აზიის სხვა-

¹ ი. ვ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, 1, 1965, გვ. 66—67.

დასხვა პუნქტში და მერე ათონის ნაჩევარკუნძულზე, სადაც მან შექმნა ჩვენი მწერლობის ახალი ცენტრი ივერიის მონასტრის სახით. ათონის სამონასტრო და სალიტერატურო წრე თავდაპირველად წარმოადგენდა ვეებერთელა ტაო-კლარჯეთის საეკლესიო ხის ერთ შტოს. ივერიის მონასტერი პირველ ხანებში იკვებებოდა ტაო-კლარჯეთიდან მომდინარე ტრადიციებით“¹.

სავსებით ბუნებრივია, რომ ახალი კოლონიზაციის შედეგად მესხურ მეტყველებაში დამკვიდრდებოდა ქართლური დიალექტის ფორმები.

ამრიგად, ჩამოყალიბდა აღმოსავლურ-დასავლური დიალექტური ფორმებით შეზავებული ერთეული, რომელიც საფუძვლად დაედო საშუალო საუკუნეების ქართული სალიტერატურო ენის სტრუქტურას.

ტაო-კლარჯეთის ცნობილი სალიტერატურო სკოლები შეუძლებელია ასცდნოდან ადგილობრივი მეტყველების კეთილმყოფელ ზემოქმედებას. ისიც გასაგებია, რომ, როგორც ითქვა, იმერხეულ ტექსტებში (შავშეთის მეტყველებაში) არაიშვიათია ქართლურიზმები, ისევე როგორც ზემოაჭარულში, რომელიც ისტორიულად შედიოდა მესხური დიალექტის სისტემაში. ეს იმაზე მიუთითებს, რომ ტაო-კლარჯეთის მეტყველება ქართლური კილოს ფორმებით იყო გაპოხიერებული.

ისტორიული დიალექტოლოგიის თვალსაზრისით ეს გარემოება მეტად მნიშვნელოვანია.

მესხურ დიალექტურ სამყაროსთან რუსთაველის ენის დაკავშირების თვალსაზრისით ერთგვარი მნიშვნელობა აქვს იმ ფაქტს, რომ „ვეფხისტყაოსანში“ არსებული სიტყვების დიდი ნაწილი დღეს მხოლოდ მესხურშია ცოცხალი. ასეთი სიტყვე-

¹ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, 1960, გვ. 97.

ბია, მაგალითად, ყანდი, რემა, ხასი, ნები, მკელი, კაპანი, ულონიოდ, საქულებაქე, გამყიფება, გაშეთება, ნასი, ტარ-ბაზი, ეჭიბი, მახმული, სალუქი, ფლასი, იეფობა (სიუხვის მნიშვნელობით), მანა, წმახი, სირა, მიწურვა, ჩაკაბარაკება („კარბაკად ვაქციე“), აყიყი და მრავალი სხვა (ი. მაისურაძის, გ. ნათენაძისა და ჩენი მასალებიდან). მართალია, ამ გარემოებას გადამწყვეტ მნიშვნელობას ვერ მივანიჭებთ, — რადგან ზოგი ამ სიტყვათაგანი შეიძლება სხვა კილოებშიც აღმოჩნდეს და, ამასთანავე, ამ ლექსიკური ერთეულების შემონახვა დიალექტის არქაიზაციას მიეწეროს, — მაგრამ მაინც ეს გარემოება სიმპტომატურია და ანგარიშგასაწევი.

საყურადღებოა შემდეგი გარემოებაც:

ზოგიერთი შოთასეული სიტყვის მნიშვნელობის დადგენა ხერხდება სწორედ თანამედროვე მესხური მეტყველების მიხედვით. ასე, მაგალითად, პოემაში გვხვდება სიტყვა პაშტა: „დავაგდე მზღვარი ინდოთა, მევლო პაშტაი ხანა“ (გვხვდება „ვისრამიან“-„ამირანდარეჯანიანშიც“ და ინგილოურში. როგორც არქაიზმი). ლექსიკოგრაფებს ეს სიტყვა ახსნალი ჰქონდათ, როგორც პატარა, მცირე. ასე, მაგალითად, დ. კარიჭაშვილი განმარტავდა: „პაშტა — პატარა“ (პოემის 1903 წლის გამოცემა).

ნ. მარმა კი აღნიშნა, „პაშტა“ შავშეთში ესმით, როგორც „ბევრი“, „დიდი“ და ამის მიხედვით უნდა შესწორდეს „ვეფხისტყაოსანში“ მოცემული სიტყვის გაგებაო. დამოწმებულია კონტექსტი: „პაშტა დათვი იყო“ — ბევრი დათვი იყო (იხ. მარის იმერხეული ლექსიკონი). მარი ამ სიტყვას სხვაგანაც არჩევს და იმოწმებს „ვისრამიანსაც“ (ვეფხისტყაოსნის ტექსტის საკითხები, გვ. 131). შემდეგ არნ. ჩიქობავამ ამ საკითხს სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნა და სხვა მონაცემებითაც დაადასტურა სიტყვის მნიშვნელობა, შემონახული მესხურ მეტყველებაში¹.

¹ არნ. ჩიქობავა, პაშტაი სიტყვის მნიშვნელობისათვის „ვეფხისტყაოსანში“ (ქართ. ენის კათედრათა მე-6 სესია, თეზისები, 1965.)

სიტყვა ამ მნიშვნელობით ჯავახეთშიცაა ცნობილი

პოემაზე დართულ ლექსიკონებში (აგრეთვე სხვა ლექსიკონებში) სხვადასხვანაირად არის განმარტებული სიტყვა ტანაჯორი („კაცი, ჩემგან განატყორცი, ბრუნავს ვ-თა ტანაჯორი“). ბუზანკალი, კოლოს მაგვარი ბუზი, ბზიკი, ჯღბა. კრიჭინა, ერთი წლის ქორი, ერთი წლის ცხოველი — ასეააა მკვლევართა აზრთა სხვადასხვაობა.

მესხეთ-ჯავახეთში ამჟამად ტანაჯორი ბზრაღაა. გ. ნათენაძე ამბობს: „ჯავახეთში ბავშვები ბზრიალა ქვით თამაშობას ტანაობა-ს უწოდებენ. მაშასადამე, ტანაჯორი ბზრიალა ქვაა და არა პატარა ერთგვარი მწერი“. დოც. მიხ. ალავიძეს უწერია: „ტანაჯორი (ჯავახური) — ბზრიალა ხისა. მას ბავშვი მათრახის ან წნელის ცემით ერთ ადგილზე ატრიალებს“¹. სხვა ნაშრომში² იგივე ავტორი ამბობს: „ეს სიტყვა ჯავახეთშიც სცოდნიათ. ტანაჯორი არის სათამაშო — ბზრიალა ხისა. მას ბავშვი მათრახის ან წნელის ცემით ერთ ადგილზე ატრიალებს. ცნობა მომავლად ჯავახური ლექსიკონის მცოდნემ აწ განსვენებულმა დამსახურებულმა პედაგოგმა ლაზარე ხმალაძემ“. ტანაჯორი ბზრიალა ქვა არისო, გვაუწყებს გაზეთი „წითელი დროშა“³.

თუ ეს შინაარსი მეორეული არ არის (ამას კვლევა ესაჭიროება), მაშინ ის უხერხულობა, რასაც ლექსიკოგრაფები გრძნობენ რუსთაველისეული შედარების გაგებაში („ბრუნავს ვითა ტანაჯორი“, ე. ი. ბრუნავს, როგორც მწერი და სხვ.), მოხ-

¹ ერთ ხალხურ ლექსში ნათქვამია:

„მურჯახნელი რძალი ვიყავ პაშტა ქალი მეო,
დადე და დადეს მაყრები უკან გავრეკეო“.

დიდი, ჭანიანი ქალი ყოფილა, რომელსაც უკან გაურეკავს მაყრები (ა. კარაპეტიაანი, გაზ. „წითელი დროშა“, 7 თებერვალი, 1966 წ.).

² გ. ნათენაძე, შოთა რუსთაველის ვინაობა-სადაურობის შესახებ. „მნათობი“, № 8—9, 1937.

³ მ. ალავიძე, ოკრიბული ლექსიკონი: ალ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები. X, 1950—51.

⁴ „ვეფხისტყაოსნის“ დიალექტიზმებიდან (გაზ. „ქუთაისი“, № 169 1961).

⁵ 7 თებერვალი, 1966.

სწილია, რამდენადაც ბრუნვის ცნებას ბზრიალასთან შედარება უფრო გამოხატავს, ვიდრე კოლოს მაგვარი მწერა.

საგულისხმოა, რომ მესხეთის კონკრეტულ-ისტორიული რეალები გაცნობა ხელს გვიწყობს რუსთაველისეული სიტყვების მნიშვნელობის დაზუსტებაში.

დავიმოწმეთ ზოგიერთი მაგალითი.

პოემაში გვხვდება ასეთი ადგილი: „სხვანი გამექცნეს (იგულისხმება მტერი. შ. ძ.), მიჰმართეს მათ მათსა საქულბაქესა“, ე. ი. ბევრი დავხოცე, სხვებმა თავს უშველესო.

„საქულბაქე“ „ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკოგრაფების მიერ ახსნილია, როგორც „საღუქნე“. გაუგებარია: რატომ მიმართავენ გაქცეული მტრები საღუქნეს, საღუქნე ადგილებს? აშკარაა, სიტყვა არ არის მართებულად გაგებულნი. საქულბაქე მესხეთში ეწოდება სამალავ ადგილს: ძველად მესხეთში კედლის უკან ან სარდაფის ქვეშ, მიწაში იყო გამოთხრილი ბნელი შესაძვრომი ადგილი, სადაც სხვადასხვა ძვირფასეულობას მალავდნენ და გაჭირვების დროს ადამიანებიც მალავდნენ¹.

ასე ასწორებს მესხური სინამდვილის შესწავლა რუსთაველის ქმნილების სიტყვიერი მასალის არსებულ ინტერპრეტაციებს.

ქაჯეთის ციხის აღებასთან დაკავშირებით პოემაში ნათქვამია:

„სამთავე სამად გაიყვეს, თვითომან თვითო კარები;
თანა ჰყვა კაცი სამასი, ყველაი გმირთა დარები.
მას ღამით უქმნეს სადარნო, უტრუო, ანაჩქარები,
ვათენდა, გაჩნდეს, მიჰმართეს თავის-თავ ჰქონდა ფარები(1412).

ლექსიკონებში „უქმნეს სადარნო“ ასეა ახსნილი: დაზვერეს, მოათვალიერეს.

მართალია, „დარანი“, „სადარნო“ ქართულ მწერლობაში ცნობილია, მაგრამ ცნების ღრმად და ამომწურავად გასაგებად გასათვალისწინებელია მესხეთის მატერიალური კულტურისათვის ნიშანდობლივი თავისებურება. დარნების, როგორც მესხეთის ისტორიული ძეგლების, აღწერა პირველად მოგვცა

¹ გ. ხ მ ა ლ ა ძ ე. გაზ. „პორჯომი“, № 34, 1966.

ივ. გვარამაძემ („ვინმე მესხმა“), რომელიც გვაუწყებს, რომ მესხეთის „ნაოხრებ ძველის-ძველ ნასოფლარ ადგილებში, სახლებქვეშ გაყვანილი ხვრელებია, ამოყვანილი დიდვრიან ბაღავარ-ლოდეებით და ზეითგან დაბურვილი დიდვრიანის ფიქლებითა, აქეთ-იქით მეზობლის მისასვლელად, ან უბნითგან უბანს გადასასვლელად, ან შორს სადმე სიმაგრეებში, ციხე-კოშკებში ასასვლელად, ქვაბებში ან ტყე-ღრეში დასამალავად მებრძოლ მტრების შემოსევის დროს. აი ეს არის დარანი. ამისთანა დარნებს ალაგ-ალაგ სასუნთქავი, ქვებში ამოჭრალი კოკროჭინები (წვრილი ნახვრეტი) აქვთ ჰაერის შეაქვლელად. ამათში ბევრნაირი სამალავები არიან ქონებ-სა და საცხოვრებელი სენაკები აქეთ-იქით მთელ სოფლელად... სენაკებში დღესაც ჰყრია გროვა-გროვა ნახშირები პურის საცხოზად და საქმლის მოსამზადებლად“¹. დოც. ი. მაისურაძის სპეციალურ ნაშრომში² ნაჩვენებია, რომ მესხეთში არსებობს დარნების უამრავი ნაშთი, რომელთა ქსელი არა მარტო ციხე-კოშკებისა და ტაძარ-მონასტრების ფუძეებშია გაყვანილი, არამედ დასახლებული პუნქტების ქვეშაც. „აქაური ისტორიული სოფლები, მაგალითად, ღრელი, ჭობარეთი, მუშახი, სარო, ხიზაბავრა, ზველი და ნასოფლარები (დადეში, ახდილა, ფულა, ხიზა, ვარდისციხე, ბორჯომი, მაჭხეთი, ჭაჭკარი) დარნების მთელ სისტემაზე დგას“. რაც მთავარია, დარნებს საბრძოლო დანიშნულება ჰქონიათ. ამდენად „სადარნოს ქმნა“ გარკვეული სამხედრო-ოპერაციული მნიშვნელობის ტერმინია და ქაჯეთის აღებას უნდა უკავშირდებოდეს. დასახელებულ გამოკვლევაში ნათქვამია: „შ რუსთაველი არა ერთხელ აღნიშნავს თუ რა ძნელად ასადები იყო ქაჯეთის ციხე, რა ურიცხვი ჯარი იცავდა მას, ან რა გულადი და გამოჩენილი მებრძოლები იყვნენ ქაჯეები. ამიტომ ბუნებრივია, რომ სამი უბადლო გმირი — ტარიელ-ავთანდილ-ფრიდონი უდიდესი სიფრთხილით ამზადებდნენ ციხის აღების რთულ ოპერაციას. როგორც ვიცით, მათ საგანგებო თათბირიც კი გამართეს ამ საკითხზე. მანამდე ყოველთვის ცდილობდნენ მტრის შეუმჩნეველნი დარჩენილიყვნენ: ფრი-

¹ „მოგზაური“, № 1, 1901.

² „სკოლა და ცხოვრება“, № 3, 1965, გვ. 81.

დონის სამფლობელოდან წამოსულნი, ქაჯეთის ტერატორიაზე მხოლოდ ღამეობით იკვლევდნენ გზას, დღისით იმალებოდნენ. თათბირის შემდეგ პირიქით მოიქცნენ: ღამე დაიმაღნენ, გათენების შემდეგ კი გამოჩნდნენ და ციხისაკენ გაემართნენ, მაგრამ ამ დროსაც მოჩვენებით, შენიღბულად იმოქმედეს. ჯერ ჩვეულებრივი მგზავრებივით მიდიოდნენ (იცოდნენ, რომ მგზავრებს ქაჯები არ დააბრკოლებდნენ), შემდეგ, როცა სულ ახლოს მივიდნენ, „ანაზღად ცხენი გაქუსლეს“ და ჯერ უნახავი შემტევი ბრძოლა გააჩაღეს. ციხის მახლობლად საბრძოლოდ განლაგებული სამი გმირისა და მათთან ხლებული სამასი მეომრის ღამით დამალვა და თავშეფარება „ვეფხისტყაოსანში“ „სადარნის ქმნად“ არის წოდებული... მოიერიშეებმა რომ მარტო ღამის სიბნელეს არ შეაფარეს თავი, არამედ რაღაც საფარიც მონახეს (ბუნებრივი ან ხელოვნური), ამას ამტკიცებს სიტყვები: „გაჩნდეს“, „მაჰმართეს“ მაგრამ აქ ისიც ირკვევა, რომ დამალულნი ღამე ირგვლივ მიდამოსაც გაეცვენენ. სასწრაფოდ, სახელდახელოდ, მაგრამ გულდაგულ დაათვალიერეს ციხე-ქალაქის მისაღდგომები, ე. ი. „დადარნეს“ გარემო. ამის დამადასტურებელია მსაზღვრელები: „უცრუო“, „ანაჩქარებო“. ნათქვამის საფუძველზე რუსთაველური სტრიქონების შინაარსი შეიძლება ასე გადმოიციეს: ციხეს ღამით უქმნეს სადარნო (მალულად ჩაუსაფრდნენ), დაათვალიერეს, დაზვერეს და „სადარნის ქმნა“ იყო უტყუარი, ზუსტი, ნამდვილი, თუმცა კი საჩქაროდ ჩატარებული“ (გვ. 83). უთუოდ საგულისხმოა, რომ დარნებში შეიძლებოდა ჯარების დამალვა, გადაადგილება, მტრისათვის გზის მოჭრა, ჩასაფრება, ზვერვა-თვალთვალი. ამ საგანზე მესხეთში ბევრი თქმულება-გადმოცემა არსებობს.

ანალოგიური ხასიათის მაგალითები (მესხური რეალიებიდან) ზემოაღნიშნულით არ ამოიწურება.

რუსთაველის ენის შედგენილობაში სამხრეთ საქართველოს მეტყველების კვალის ძიება ამომწურავი სისრულით მხოლოდ მაშინ დაგვირგვინდება, როდესაც ქართულ კლასიკურ სალიტერატურო ენაში მთელი სიღრმით წარმოჩენილი იქნება დიალექტური ფენები, ნათლად გაირკვევა ძველი ლიტერატურული ნორმების საკითხი, შესწავლილი იქნება ტაო-კლარჯეთის

სალიტერატურო სკოლების არა მარტოდენ ფონეტიკურ-გრამატიკული თავისებურებებზე, არამედ ლექსიკურ-ფრაზეოლოგიური და სტილისტური ნიშნები, რომელთა გათვალისწინებით უფრო ნათლად გამოირკვევა სამხრეთ საქართველოს ხალხური მეტყველების ხვედრითი წონა საერთოდ სალიტერატურო ენის ნორმალაზაციაში.

შოთა რუსთაველის კლასიკური პოეტური ენა ამოზიდულია ქართული ხალხური მეტყველების იმ ნოყიერ ნიადაგზე, რომელიც გაქვნილია და ნასაზრდოები ქართული ენის უღვი დიალექტური შენაკადებით.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ „ვეფხისტყაოსანში“ გამოვლენილი დიალექტიზმები ცხადად მიგვანიშნებს ზოგიერთ დამაფიქრებელ გარემოებაზე, რაც მნიშვნელოვანია შოთას ენის ხალხურობის კვლევა-ძიებისათვის.

შოთა რუსთაველის ენის საფუძველი საერთო-ხალხური მეტყველებაა.

II. პროსოდული „და“ „ვეფხისტყაოსანში“

როგორც ვიცით, „ვეფხისტყაოსნის“ ყოველი სტროფის ბოლო ტაქტის წინ გვხვდება „და“ კავშირი. მაგალითად:

„იყო არაბეთს როსტევან, მეფე ღმრთისაგან სვიანი,
მალალი, უხვი, მდაბალი, ლაშქარ-მრავალი, ყმიანი,
მოსამართლე და მოწყალე, მორკმული, განგებიანი.
და თვით მეომარი უებრო, კვლა მოუბარი წყლიანი“.

ეს „და“ არ შედის მარცვალთა რაოდენობაში და — ერთი შეხედვით — იგი „ლექსის გარეთაა“, არ თავსდება ლექსის ორგანულ ქსოვილში: „და“ ბოლო სტრიქონს ჩვიდმეტმარცვლიანად ხდის, მაშინ როდესაც სხვა სტრიქონებში თექვსმეტმარცვლიანია.

საქმე ისაა, რომ ამ „და“-ს პოემის ხალხური მთქმელები ისე წარმოთქვამდნენ მთელი სტროფის საერთო ფონზე, რომ მისი „ზედმეტობა“ არ იგრძნობოდა: „და“ ორგანულად იყო ჩაქსოვილი სტროფთა მუსიკალურ კონსტრუქციაში. რიტმში მას დისპარმონია არ შეჰქონდა.

აკადემიკოსი ნიკო მარი ლექციების ღროს, — განსაკუთრებით სემინარებში, — საგანგებოდ ჩერდებოდა „და“-ზე (რომელსაც იგი პროსოდულ „და“-ს უწოდებდა) და გვასწავლიდა მისი წარმოთქმის ტექნიკას. ამასვე ადასტურებს მარი: ყოფილი მოწაფე, პროფესორი ვუკოლ ბერიძე: „...და კავშირს თვითონ (ნ. მარი — შ. ძ.) კითხულობდა და მოწაფეთაგანაც მოითხოვდა მის წაკითხვას“¹.

პროსოდული „და“, მართალია, იწერება სტროფის მეოთხე ტაეპის წინ, მაგრამ წარმოთქმაში იგი მოთავსებულია მესამე და მეოთხე ტაეპის მიჯნაზე. უფრო ეკედლება მესამე ტაეპს, ისე, რომ, ცხადია, მარცვალთა რაოდენობაში არ შედის. ალბათ წარმოთქმის ამ თავისებურების გამო ნ. მარმა „და“ ერთ თავის ნაშრომში სწორედ მე-სამე ტაეპის შემდეგ მოათავსა მძიმისა და ტირის დასმით, აი, ასე:

„იყო არაბეთს როსტევან. მეფე ღმრთისაგან სვიანი, მალალი, უხვი, მდაბალი, ლაშქარ-მრავალი, ყმიანი, მოსამართლე და მოწყალე, ჰორკმული. განგებიანი, — და თვით მეომარი უებრო, კვლა მოუბარი წყლიანი“².

ვიდრე გავარკვევდეთ საკითხის არსს, ვიკითხოთ: როგორია საქმის ვითარება „ვეფხისტყაოსნის“ ჩვენამდის მოღწეულ ხელნაწერებში და, ამასთანავე, გამოცემებში.

„ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერებში პროსოდული „და“ დაცულია, გამონაკლისს წარმოადგენს მხოლოდ ე. წ. „არტანუჯული ვარიანტი“. როგორც გამორკვეულია, ამ ვარიანტის შემქმნელს გ. თუმანიშვილს და, ამასთანავე, დავით რექტორს მიუჩნევიათ, რომ „და“ ზედმეტია და ტექსტში გამოუტოვებიათ კიდევაც.

„და“ კავშირი არ გვხვდება ვანის გამოქვაბულის კედელზე მოთავსებულ „ვეფხისტყაოსნის“ ნაწყვეტში (წარწერა მი-

¹ პროფ. ვუკოლ ბერიძე, რუსთველოლოგიური ეტიუდები: 1961, გვ. 234.

² ნ. მარი. „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის საკითხები. გამოსაცემად მოამზადეს. კომენტარები და შენიშვნები დაურთეს მერი გუგუშვილმა და ლალი ძოწენიძემ. 1965 (საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემია). გვ. 7.

ეკუთვნება მე-15 საუკუნეს). გარდა ამისა, პოემის ერთი სტროფის ბოლო ტაეპი მიწერილია ბერთის ოთხთავის ერთ გვერდზე (ა. შანიძე მინაწერს ათარიღებს მე-15 საუკუნით) ¹. არც აქ არის „და“ („მართლად იტყვის მოციქული: შიში შეიქს სიყვარულსა“).

„და“ შენარჩუნებულია „ვეფხისტყაოსნის“ პირველსავე გამოცემაში — ვახტანგისეულ ვარიანტში (1712 წ.). ასევე დატოვებულია ის მ. ბროსეს, ზ. ფალავანდიშვილისა და დ. ჩუბინაშვილის გამოცემებშიც (1848 წ., 1860 წ.).

„და“ არ არის შესული „ვეფხისტყაოსნის“ ქართველიშვილისეულ გამოცემაში (1888 წ.). პოემის ტექსტის დამდგენი კომისიის პირველი სხდომის (1881 წ. 6 თებერვალი) ანგარიშში (დაწერილია იონა მეუნარგიას მიერ) ნათქვამია: დადგინდა სტროფის ბოლო სტრიქონში „და“-ს გამოტოვებაო?; რაკი „და“ თექვსმეტმარცვლიანობას არღვევს, ამიტომ გამოვტოვეთო (სახალხო გამოცემას ეს უთუოდ შეჰფეროდა!).

„ვეფხისტყაოსნის“ შემდგომ გამოცემაში „და“ ისევ დატოვებულია; მხოლოდ რამდენიმე გამოცემაშია იგი უკუგდებული (იხ. დ. კარიჭაშვილი და პ. ინგოროყვას გამოცემები). პოემის ახალ (მათ შორის — საიუბილეო) გამოცემებში ტრადიციულად გაბატონებულია რუსთაველისეული სტროფების ჩვენთვის საინტერესო „და“ კავშირი.

პირველი ავტორი, რომელიც მსჯელობს „ვეფხისტყაოსნის“ „და“ კავშირის რაობის შესახებ, გახლავთ ცნობილი ბიბლიოფილი და მწიგნობარი გ. ავალიშვილი, რომელსაც ბროსე-ფალავანდიშვილ-ჩუბინაშვილისათვის (რომელთაც პოემის გამოცემის თაობაზე პროგრამა დაუგზავნიათ ქართველი მწიგნობრებისათვის) მიუწერია: „ყოველთა ლექსთა ანუ შაირთა ამათ ოთხ ტრიქოვანედთა, ყოველთა მეოთხეთა ტრიქონთა ზედა უსხენან თავთა ზედან ასონი ასე შემდგენი და, რომელთაცა უსწავლენი, ანუ გამოუცდენი მკითხველნი კითხვასა შინა კითხულობენ ამ დონ ანთაცა და მით უკარგვენ ლექსთა

¹ ა. შანიძე, „ვეფხისტყაოსნის“ ენის საკითხები („ვეფხისტყაოსნის“ სიმფონია, 1956, გვ. 016—017).

² გაზ. „დროება“, 1881, 11 თებერვალი.

შეენიერებასა. ამისთვის მე წავეშალე, — განაგრძობს ავტორი, — იგინი ყველგან, რადგანაც არა რაისა ჰნიშვნენ იგინი, ვითარ ოდენ ყოვლისა ლექსისა განსხვავებასა, დაბოლოებასა და მეორისა სხვისა დაწყებასა“¹. მიუხედავად ავალიშვილია კატეგორიული მოთხოვნისა, ბროსეს (და სხვებს) მაინც დაუტოვებია გამოცემაში საცილობელი „და“ კავშირი.

სამეცნიერო ლიტერატურაში პირველად ამ საკითხს შეეხო აკად. ნიკო მარი.

1919 წელს არქეოლოგიურ საზოგადოებაში ნ. მარმა წაიკითხა მოხსენება ქართული და კავკასიური პოეზიის ტექნიკური საფუძვლების შესახებ. მეცნიერი მსჯელობს „და“ კავშირის წარმოშობასა და დანიშნულებაზე და დაასკვნის: შოთა რუსთაველს ეს „და“ შეთვისებულ აქვს ხალხური პოეზიიდან, ამდენად, იგი წარმოშობით კონსტრუქციულია, დღეს კი ფუნქცია დაკარგული აქვსო. მოვუსმინოთ მარს; „და“ მხოლოდ იმას უჩვენებს, რომ მეოთხე სტრიქონით, რომლის წინაც იგი დგას, მთავრდება რიტმული პერიოდი; მაგრამ უიმისოდაც აშკარაა რუსთაველის პოეზიის ლექსის სტრუქტურით. ეს კავშირი „და“ გადმონაშთი დანამატია, დეკორაციულია შოთასთან; ხალხური ზომისათვის კი, საიდანაც იგი რუსთაველმა შეითვისა, კონსტრუქციული იყო, მის პირველყოფილ მდგომარეობაში, როცა ჭერ კიდევ არ იყო ლექსის რითმა, კიდევ მეტი: არ იყო სიმეტრია, თანასწორმარცვლიანობა“². ამასთანავე, ნ. მარი მიუთითებს, რომ პოეზიის განვითარების უძველეს საფეხურზე ლექსს სიმღერა და ცეკვა ახლდა, მის ნაწილებს წარმოთქვამდნენ გუნდის მთქმელი (სოლო) და გუნდი; „და“ ამ ორი ნაწილის გამაერთიანებელი იყო.

¹ ე. მეტრეველა, გ. ავალიშვილი — ბიბლიოფილი და კოლექციონერი: „კ. კეკელიძეს“ (საიუბილეო კრებული), 1959, გვ. 249.

² Н. Марр, Кавказская поэзия и ее технические основы в освещении лингвистической палеонтологии: „ლიტერატურული ძიებანი“, III, 1947, გვ 335 (ციტატის თარგმანი ეკუთვნის კ. დანელიას: „და“-ს ხმარების საკითხისათვის „ვეფხისტყაოსანში“, მეცნ. აკად. საზოგადოებრივ მეცნ. განყოფილების მოამბე, № 2, 1961, გვ. 110.)

6. მარის თვალსაზრისი შეიძლება ასე ჩამოვყალიბოთ: 1. ხალხური ლექსის პირველყოფილ მდგომარეობაში (როცა არ იყო რითმა, სიმეტრია, თანაბარმარცვლიანობა) „და“ წარმოადგენდა აუცილებელ კონსტრუქციულ კომპონენტს; 2. ხალხური ლექსის არქაული სტადიიდან მომდინარე „და“ კავშირი რუსთაველის პოეტურ ენაში გადმონაშთია და, ამდენად, უკვე დეკორატიული.

პროფ. ვუკ. ბერიძემ ჩვენთვის საინტერესო საკითხს საგანგებო ნაშრომი მიუძღვნა¹. მკვლევარმა გაიზიარა აკად. ნ. მარის დებულება, რომ „და“ კავშირი „ვეფხისტყაოსანში“ ხალხური წარმოშობისაა, მაგრამ იგი უალრესად კონსტრუქციულია, ლექსის განუკვეთელი ნაწილი, თუმცა სათვალავში ზედმეტ, მეჩვიდმეტე მარცვლად მოდისო. ყველგან „და“ კავშირი დასკვნის მაუწყებელია, კონსტრუქციულია, ლექსის უცილობელი ნაწილია და არავითარ სამკაულობაზე აქ ლაპარაკი არ შეიძლებაო, ასკვნის ვუკ. ბერიძე. რაკი „ვეფხისტყაოსნის“ სტროფთა წინადადებები უკავშირობითაა გაერთიანებული, ყოველი უკანასკნელი დასკვნითი წინადადება ბუნებრივად „და“ კავშირით უნდა დაიწყოს; იგი აერთიანებს დასკვნას წინა ნაწილთან! შოთამ ეს „და“ კავშირი წმინდა ტექნიკური მოსაზრებით გარეთ გამოიტანა და მე-17 მარცვლად დააყენა, მაგრამ ამით მისი კონსტრუქციულობა მაინც ძალაში დარჩა; „და“ კავშირის გამოყენებით რუსთაველი ქართული ხალხური ლექსის პოზიციასზე დგას, — ასეთია პროფ. ვუკ. ბერიძის აზრთა განვითარება.

ახალგაზრდა მკვლევარმა კ. დანელიამ არ გაიზიარა ვ. ბერიძის შეხედულება, „რადგან პოემის სტროფთა დიდი ნაწილი არაა დასკვნითი ხასიათისა, ხოლო იქ, სადაც, თითქოს, დასკვნითობა უნდა იყოს, „და“-ს ხმარება გაუმართლებელი ჩანს... „და“-ს სინტაქსურად უფუნქციობასა და ზედმეტობას მკვეთრად გაზაზავს შემდეგი გარემოება: პოემის მრავალი სტროფის მეოთხე ტაეპი იწყება ს ხ ვ ა კ ა ვ შ ი რ ე ბ ი თ (მაკვემდება-

¹ „და“ კავშირისათვის „ვეფხისტყაოსანში“: „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“, IV, 1953.

რებელი, მაპირისპირებელი)“¹. ავტორი არ იზიარებს აგრეთვე გ. იმედაშვილის მოსაზრებას, გამოთქმულს ვარაუდის სახით: ჰიმნებში ვამჩნევთ „და“-ს სტროფთა დაბოლოებაში, — ამბობს გ. იმედაშვილი, — სისტემატურად კი რეფრენების დასაწყისში, მას შესაძლოა ჰქონდეს პაუზის დაცვის და ტონური ფუნქცია და წარმომობილი იყოს საგალობლების მუსიკალური ფრაზის, მუხლის დაცვის საჭიროებით; „და“ სტროფების გამმიჯნავია².

ვფიქრობთ, გ. იმედაშვილი მართალია!

კ. დანელიას აზრით, „და“ არ შედის პოემის ორგანულ ქსოვილში მის ხმარებას არ საჭიროებს არც სინტაქსური მოთხოვნილება და არც სტროფის პოეტური არქიტექტონიკა, ლექსის რიტმი; „რუსთაველის კლასიკური პოემა, რომელშიც ყოველი სიტყვა, სიტყვის ყოველი მარცვალი გარკვეული აზრობრივი თუ მხატვრული ღირებულების შექმნის მკაცრი აუცილებლობითაა ნახმარი, არ შეიძლება შეიცავდეს ამ ზედმეტ „და“-ს, იგი სტროფთა სამიჯნავი ტექნიკური საშუალებაა“³.

როგორ უნდა შევაფასოთ „ვეფხისტყაოსანში“ ყოველი სტროფის მეოთხე ტაემის წინ დასმული „და“, რა ფუნქცია აქვს მას და როგორია მისი წარმომობა?

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ „და“ კავშირი ოდესღაც ნაწილაკი იყო და შემდეგ მიიღო მან ახალი ფუნქცია⁴. მაგალითად, ნაწილაკია „და“ ამგვარ კონტექსტებში: „ოჰ, რა არზა დავწერე-და?“ (რ. ერისთავი); „ჩვენ კი გული გადაგვიტრიალდა-და!“ (აკაკი); „ჰეე, რა სეირია-და!“ (ვაჟა); „ღვინო დალიე-და!“ (ვაჟა); „ბიჭო-და, რა სანახავია ტყე...“ (ლომოური).

¹ კ. დანელია, დასახელებული წერილი, გვ. 113.

² გ. იმედაშვილი, „ვეფხისტყაოსნის“ პარალელები X საუკუნის ქართულ ჰიმნოგრაფიაში: „ლიტერატურული ძიებანი“, II, 1945, გვ. 216.

³ კ. დანელია, იქვე, გვ. 116—117.

⁴ შ. ძიძიგური, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიიდან (კავშირები და საკავშირებელი სიტყვები), 1959, გვ. 301—302.

მესხურ ხალხურ ლექსებში შეიძლება შეგვხვდეს „და“ სწორედ ამ ფუნქციით (ე. ი. როგორც ნაწილაკი). დავიმოწმთ შავშეთში (სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში) ნ. მარის მიერ ჩაწერილი ლექსებიდან ზოგიერთი ადგილი:

1. „მოიყვდა-და ჩემი ქალი,
ალარ მაქ შემოსავალი“;
2. „მე თუ სხვა ქალ შევხედო,
გემიქორდეს-და თვალები“;
3. „ნაჩელიკმაე რომ შემიტყვა,
ჩამეუდა-და მაქახელში“;
4. „აუდექ, იქიდან მუელი-და
დაუჩექი-და ჩემსა სახში“¹.

უაღრესად საყურადღებოა მესხური ს ი მ ლ ე რ ე ბ ი ს ტ ე-ქ ს ტ ი ს მონაცემები. სიმღერის დროს ყოველი სალექსო სტრიქონი თავდება „და“-თი, იგი მარცვალთა სათვალავში არ შედის, ასე ვთქვათ, „ლექსის გარეთაა“, ისევე როგორც გვაქვს რუსთაველთან, იმ განსხვავებით, რომ „ვეფხისტყაოსანში“ „და“ ბოლო სტრიქონთანაა.

სასიმღერო ტექსტიდან უნდა გადასულიყო ეს „და“ პოეტურ ფოლკლორში. იგულისხმება ამ ტიპის მაგალითები (ი. მაისურაძის მიერ შეკრებილი ტექსტებიდან):

„ჩამომხსენ, არჩილ მეფეე,და
ომს დაგიდებ ძალიანსა, და
მოგეწევი, ხმალს შემოგკრავ, და
ისარს გესვრი შხამიანსა, და,
დაალაღე, და“.

მესხურ ხალხურ პოეზიაში დადასტურებული პროსოდიული „და“ ერთობ საყურადღებოა რუსთაველისეული პროსოდიული „და“-ს გენეზისის დასადგენად.

პროსოდიული „და“ (ოღონდ სალექსო სტრიქონის ბოლოს) არაიშვიათია ძველ მწერლობაში (თეიმურაზ პირველი, ნოდარ ციციშვილი, ვახტანგ მეექვსე და სხვ.). შესაძლოა იგი

1. Н. Марр, Дневник поездки в Шавшню и Кларджию: ТР, кн. VII, 1911, гл. 48, 49, 50.

გამოყენებულია მეტრიკის მიზნებისათვის (მეტრიკის შესავსებად)¹. დავიმოწმეთ მაგალითი „ჯიმშედინიდან“:

„მოვკვდი უცილოდ, მიფიცავს, ვის ხედავს, სული წავიდა,
მაგრამ მოძრაობს თბე ჩემი, ეს არის საკითხავი-და,
რა არს მიზეზი უსულოდ გონ სიტყვა შემკრებავი-და,
ვერვინ სცნობს საქმეს ღმრთისასა, თვით არის დამკლიტავი-და“.

ან კიდევ ნოდარ ციციშვილის „შვიდი მთიებიდან“:

„წამიხვნა ჩემი ქონება, არ გული ჩემთვის სტკიოდა,
ორთავე თვალთათ ნაკადი სამს დღემდის სისხლი მდიოდა;
კაცისა ფერქთა ჯმა მესმა, მათ მალლა გავექმიო-და,
ამა თურქისა მეცხედრე, ქალი მთვარე და მზეო-და“².

ძველქართულ სასულიერო პოეზიაში არაიშვიათად ვხვდებით „და“ კავშირ-ნაწილაკს „უჩვეულო პოზიციაში“; იგი ლექსის აუცილებელი ელემენტია და თითქოს მეტრიკის საჭიროებით გამოწვეული. ვგულისხმობთ ამგვარ მაგალითებს (ფრჩხილებში მიწერილია მარცვალთა რაოდენობა):

1. ამან წმიდისა სამებისა მონამან, (12)
და დიდისა ეფთიმისა მოწაფემან, (12)
და წმიდისა თევდოსისა მეგობარმან, (12)
2. და თომაჲ, რომელი ლავრასა სწავლითა რწყვიდა, (13)
და დაფარულსა მონაზონთასა ხედვიდა, (13)
და საბაწმინდით აერაქოს მოწაფეს სციდა; (13)
3. და მრავალფერითა — კუაილითა — შეამკუნა, (13)
და სულიერითა — ნაყოფითა — აღავსნა, (13)
და უფლისა — იესუ ქრისტესა — შეწირნა! (13)³

ლექსში „და“-ს გამოყენების შემდგომ საფეხურად უნდა მივიჩნიოთ მისი მოქცევა სტროფის ბოლო ტაეპში; ამ შემთხ-

¹ გ. მიქაძე, მამუკა ბარათაშვილი, 1958, გვ. 74.

² ნოდარ ციციშვილი, შვიდი მთიები, პროფ. კ. კეკელიძის რედაქციით, გამოკვლევით და ლექსიკონით. 1930 (სტროფი: 1298).

პროფ. კ. კეკელიძე ეხება ამ „ზედმეტ“ „და“-ს და შენიშნავს: „ამ ნაკლს ნოდარის პოემაში აღვილი არა აქვს“ (გვ. XXVIII), მაგრამ ეს ზუსტი არ არის (გარდა ზემოხსენებული სტროფისა, იხ. სტროფები: 1338, 1671 და სხვ.).

³ „ქებაჲ საბაჲსი და საბაწმინდისაჲ“ (პავლე ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, 1954, გვ. 744-745).

ვევაში „და“ თითქოს სტროფის დამამთავრებელია. ძველქართულ პოეზიაში ამგვარი ნიმუშები ხშირია.

ზემოთ დამოწმებულ პოეტურ ძეგლში გვხვდება ამ ტიპის მაგალითები:

- არავისადა მინდობილი, (9)
- არცა კაცთა შევედრებული, (9)
- არამედ ღმრთისა განგებული, (9)
- და მის მიერ დაწესებული. (9)

მიქაელ მოდრეკილის ცნობილი იამბიკონი წამოყენებულ დებულებას მშვენივრად ადასტურებს. აი ეს იამბიკონი:

1. უბიწოდათა მით ვნებითა, ქრისტე, ღმერთო,
განჰკურნენ, მკსნელო, ვნებანი სოფლისანი,
რაჟამს კორცითა აღჰმალდი ჟუარსა ზედა,
დაეც სიმალმ, მტერისა მაცთურისაჲ,
და აღადგინე ბუნებაჲ კაცობრივი!
2. უსხეულოდათა, საღმრთოდათა ბუნებითა
ეგე უხრწნელად, ქრისტე, ღმრთისა სიტყუაო,
რაჟამს დაიდევ საფლავსა შეუცავო,
მოჰკალ სიკუდილი, სიკუდილითა უკუდავო,
და აღადგინენ მკუდარნი საფლავისაგან!
3. უურჩებისათჳს ადამისისა მოჰკუეოდ,
მეორე ადამ, ქრისტე, ღმრთისა სიტყუაო!
რაჟამს იხილე ძლეული დაცემულად,
აღადგინე დღეს აღდგომითა შენითა.
და კუალად აგე პირველსა დიდებასა!

და ასე შემდეგ.

სულ „იამბიკონი“ შეიცავს 16 სტროფს და მხოლოდ 5 სტროფი წარმოადგენს გამონაკლისს¹.

დავიმოწმოთ მაგალითი ღიმბიტრი მეფის ცნობილი ქმნილებიდან:

¹ «ჩვენი საუნჯე», 1 ტომი გამოსაცემად მოამზადა სოლ. ყუბანეიშვილმა (რედაქტორი კ. კეკელიძე), 1960, „ნაკადული“, გვ. 473.

1. ღმრთისმშობელი და ყოველად პატროსანი
დედა, ქალწული, შეენიერი შრომანი,
მას ახარებდა ანგელოსი ფრთოსანი:
შენგან იშუებს მეფე გვრგვნოსანი,
და მას ჰმონებდენ მეფე მრავალ-ყმოსანი.
2. შენ ხარ ვენაქი, ახლად აღყუაუებული,
მორჩი კეთილი, ედემში დანერგული,
ალეა სულნელი, სამოთხით გამოსრული,
ღმერთმან შეგამყო, ვერავინ გჯობს ქებული,
და თავით თვისით მზე ხარ ვანბრწყინებული¹.

ძველ პოეზიაში პროსოდული „და“ შეიძლება მოგვევლინოს რამდენადმე განსხვავებულ პოზიციაშიც: პირველი სტროფის ყოველი მომდევნო სტროფი იწყება ამ „და“-თი. ეს არის „წყობილი სიტყვის“ თავისებური ფორმა, სახელდობრ, „წყობილი სიტყვის“ მეორე სახეობა — მრჩობლედო ერთხმიანი, რომელიც თავის გამოხატულებას პოულობს უბრწყინვალეს ძეგლში — „ქებაჲ ქართულისა ენისაჲ“. აქ სტროფების ფორმაა ორტაეპოვანი ოთხკვეთი. ტაეპები ე. წ. „კვეთილი“ სახისაა, ყოველი ტაეპი რიტმულად ორად იკვეთება (პ. ინგოროყვა).

„ქებაჲ ქართულისა ენისაჲ“:

1. დამარსულ არს ენაჲ ქართული
ღლედმდე მეორედ მოსელისა მესიისა საწამებლად,
რათა ყოველსა ენასა
ღმერთმან ამხილოს ამით ენითა.
2. და ესე ენაჲ
მძინარე არს ღლესამომდე,
და სახარებასა შინა ამას ენასა
ლაზარე პრქვან.
3. და ახალმან ნინო მოაქცია
და ჰელენე დედოფალმან,
ესე არიან ორნი დანი,
ვითარცა მარიამ და მართამ.
4. და მეგობრობაჲ

¹ „ჩვენი საუნჯე“, I ტომი გამოსაცემად მოამზადა სოლ. ყუბანეიშვილმა (რედაქტორი კ. კეკელიძე), 1960. „ნაკადული“, გვ. 527.

ამისთვის თქვა დავით წინასწარმეტყველმან,
რამეთუ ყოველი საიდუმლოჲ
ამას ენასა შინა დამარხულ არს.

და ასე შემდეგ (დანარჩენ 6 სტროფშიც ასეთივე ვითარებაა).

ამ პოეტურ ძეგლში „და“-ს გამოვლენის სხვაგვარი ინტერპრეტაციაც არსებობს: პავლე ინგოროყვა ფიქრობს, რომ აქ გვაქვს „თავედი მარცვლელი ალიტერაცია, აგებული მარცვალზე „და“ (პირველი სტროფის დასაწყისში თავედი ალიტერაცია „და“ გამოვლენილია სიტყვაში „დამარხულ“, დანარჩენი სტროფების დასაწყისში იგი გადმოიცემა კავშირით: და)“¹.

ამრიგად, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ძველქართულ სასულიერო პოეზიაში ვადასტურებთ სიმპტომატურ ფაქტებს, რომელთაც გვერდს ვერ აფუვლით რუსთაველისეულ შაირში სტროფის მეოთხე ტაეპის წინ გამოვლენილი „და“-ს ასახსენელად; ძველ მწერლობაში „და“ ლექსის აუცილებელი კომპონენტია და იგი, სავარაუდებელია, ხალხური პოეზიის ნორმაა, როგორც აღნიშნავდა ნ. მარი.

როგორც ვიცით, რითმიანი თექვსმეტმარცვლიანი საზომის ლიტერატურული კანონიზაცია მეათე-მეთორმეტე საუკუნეთა მანძილზეა სავარაუდებელი². „ვეფხისტყაოსანი“ დაწერილია ე. წ. „შაირის“ საზომით; შაირი 16-მარცვლიანი ლექსია, მწერლობაში ხალხური ზეპირსიტყვიერებიდან შემოსული (ნ. მარი, კ. კეკელიძე); მისი დამახასიათებელი თვისებაა ამასთანავე რითმა, რიტმი და ცენზურა მეორე მარცვლის შემდეგ. ეს საზომი „რუსთაველური შაირის“ სახელითაა მონათლული, რამდენადაც გენიოსმა პოეტმა იგი უმაღლეს საფეხურზე აიყვანა.

ნიკო მარმა აღმოაჩინა პირველი ქართული რითმიანი ლექსი „ბეთლემის საგალობელი“ მეათე საუკუნისა (ავტორი—ფილიპე). ამ ჰიმნში ნ. მარი ხედავს რუსთაველის 16-მარცვლიანი ხალხური საზომის დასაბამს. ამის შემდეგ მოგვეპოვება არსენ იყალთოელის ლექსი, იმავე საზომით დაწერილი („როს

¹ პავლე ინგოროყვა, დასახელებული წიგნი, გვ. 749.

² აკაკი გაწერელია, ქართული კლასიკური ლექსი, 1955, გვ. 246.

ნაქარმაგვეს მეფენი თორმეტნი პურად ჩამესხნეს“ და სხვ.)- ასეთივე შაირი გვხვდება გიორგი მესამის ისტორიაში, („შენ, ვახტანგ, სანატრელი ხარ შენტვის ღმრთის მაქებარისა“ და სხვ.). როგორც ცნობილია, ლეონტი მროველთან გვაქვს 16-მარცვლიანი და რითმიანი ორტაეპედის — „დაბალი შაირის“ ტიპის სტროფიც, რომელიც წარმოადგენს სპარსულიდან ნათარგმნ ციტატს. აქვე უნდა მოვიხსენიოთ „თამარიანი“, რომელშიც მოგვეპოვება სამი შაირის სტროფი¹.

უნდა ვივარაუდოთ, რომ ხალხური 16-მარცვლიანი შაირის ჩამოყალიბების ერთ-ერთი დამადასტურებელია ქართული ლექსის ტრადიციული „და“-ს სტაბილიზაცია. ყოველი სტროფის დასასრულს. თუ ეს „და“ თავიდანვე ლექსის სტრუქტურაში შედიოდა იმ თვალსაზრისით, რომ საზომის ფარგლებში თავსდებოდა (მარცვალთა რაოდენობაში შედიოდა), შემდეგ და შემდეგ, როდესაც რითმა გაჩნდა, რითმას დაეკისრა სტროფის შეკვრის, სტროფული კომპაქტურობის ფუნქცია, „და“ აღარ შედის მარცვალთა სათვალავში, იგი სტროფის დამაბოლოებელია. ამიტომ გასაგებია ნ. მარის დებულება: თავის დროზე „და“ კონსტრუქციული იყო, ახლა კი მხოლოდ დეკორაციულია. ნ. მარის სიტყვით, პროსოდიული „და“ მიუთითებს, რომ ლექსის რიტმული პერიოდი დამთავრებულია.

არსებითი მნიშვნელობა აქვს შემდგომ გარემოებას:

პროსოდიული „და“ მაინც უნდა მივიჩნიოთ სიმღერიდან მომდინარედ; გენეზისურად იგი მუსიკალური ფრაზის არქიტექტონიკასთან არის დაკავშირებული. ამის მშვენიერი დადასტურებაა დღევანდელი მესხური მუსიკალური ფოლკლორის მონაცემები: როგორც ზემოთ მოყვანილი სასიმღერო ტექსტი-

¹ გავიხსენოთ თეიმურაზ პირველი, რომელიც „რუსთაველთან ვაჟასებაში“ ამბობს:

„ჩახრუხაძემ უწინ არ თქვა, რად იპარავ პირველ თქმასა,
რას მიერჩი მას რიტორსა, არ ანებებ მისსა მასა!

ვეკვ. მას დარჩეს პირველობა, დაგიხიოს შენი მასა,
თორემ ვკითხოთ ქორანიკონს, გაგიჩნდების შენ, იმასა!“.

დან ჩანს („ჩამომეხსენ, არჩილ მეფე“, და), „და“ ლექსის საზომში არ თავსდება. სრული ანალოგიაა „ვეფხისტყაოსანში“; პოემა წამლერებით, ღიღინით წარმოითქმოდა და მუსიკალურ-პროსოდიული „და“ თითქოს აუცილებელიც იყო.

ი. შეუნიარგიას სიტყვით, „ჯერ კიდევ შორს არ წავსულვართ ჩვენ იმ დროიდან, როცა „ვეფხისტყაოსანს“, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ღიღინებდნენ ჩვენში და არა კითხულობდნენ. ახალმა დრომ კითხვა დაუწყო „ვეფხისტყაოსანს“, მაგრამ გალობის ტონი ჯერ კიდევ არ გამოწელებია“¹.

საგულახსნოა პ. იოსელიანის ცნობა: გიორგი მეცამეტე „ძველ დროთა ჩვეულებრივითა წესითა... ტკბილად აბოლოებდა“ „ვეფხისტყაოსნის“ ყოველ სტროფს, ე. ი. აბოლოებდა მუსიკალური ტონით². სწორედ ესაა საინტერესო: თუ ძველად ყოველი სტრიქონი მუსიკალურად გამოითქმოდა და „და“-თი ბოლოვდებოდა, შემდეგ და შემდეგ წამლერებით მხოლოდ მეოთხე სტრიქონი წარმოითქმოდა და ამიტომ შერჩა „და“ სტროფის ბოლოს. როგორც ზემოთ ითქვა, ნ. მარმა ერთხელ შოთასეული სტროფი ისე დაბეჭდა, რომ „და“ მოაქცია მესამე სტრიქონის ბოლოს (და არა წინ). ეს არ უნდა იყოს შემთხვევითი.

ამრიგად, „და“-ს კანონიზაცია პოეტურ ენაში მეორეული მოვლენაა.

პროსოდიული „და“-ს ფართო გავრცელებულობა მთელი ე. წ. აღორძინების ხანის პოეზიაში შემთხვევითი არ შეიძლება იყოს! ეს გარემოება ზედმეტად გვარწმუნებს, რომ, სტრო-

¹ იონა შეუნიარგია, ქართველი მწერლები (სოლომონ ცაიშვილის რედაქციით), 1, 1944, გვ. 338.

² პლატონ იოსელიანი, ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა. აკაკი გაწერელიას შესავალი წერილით, რედაქციითა და შენიშვნებით. 1936. გვ. 182.

ლოც. ბ. ნიკოლაიშვილი თავის დისერტაციაში „ლექსის მხატვრული შესრულების პრობლემისათვის ქართულ მხატვრულ კითხვასა და სასცენო მეტყველებაში“, 1955. (რუსთაველის სახელობის თეატრალური ინსტიტუტის ბიბლიოთეკა) ასაბუთებს, რომ ლექსის წამლერებით შესრულება უსაკრავოდ მე-19 საუკუნემდე შემორჩა საქართველოს.

ფის ბოლოს არსებული „და“ ტრადიციითაა გამართლებული და მას ღრმა ფესვები აქვს გადგმული პოეზიაში. არ შეიძლება პროსოდული „და“ რომელიმე პოეტის. თუნდაც შოთა რუსთაველის. ინდივიდუალური კაპრიზის შედეგი იყოს და ასე თვითნებურად დანერგილი მრავალსაუკუნოვან ქართულ მწერლობაში¹.

III. ზმნის განმეორება პრეპერბის სახით „ვეფხისტყაოსანში“

„ვეფხისტყაოსნის“ პოეტიკას ახასიათებს პრევერბებს (ზმნისწინების) ცალკე ერთეულებად გამოყენება (ში, და, წა, შე...), ფრაზაში ამ პრევერბებს უთუოდ უნდა უსწრებდეს მათი შემცველი ზმნა, ამრიგად, ზმნა წინადადებაში მეორდება, ოღონდ პრევერბის სახით.

იგულისხმება ამგვარი მაგალითები: „მქმნელი ამისი ვინ არ დაჰქოლოს, ვინ არ და“ (სტროფი 582); „მეცა თანა წამოგყვები დაიხოცნეს იგი მუნ, და“ (609); ნუ დამარჩენ, ნუ მაცოცხლებ და წამიღონ მკვდარი მე, წა“ (1609); „თვალთა წინა წაგვივიდა ლალი, კუშტი ამაყი, წა“ (209); „ფატმან თქვა: „ღმერთსა დიდება, საქმენი მომხვდეს, მო, რანი“ (1268); „ღიაცსა წყენა შეატყო ნახა შესლვითა, შე, ვითა“ (1098) და მისთანანი.

ეს ფრაზები რომ გავშალოთ პროზის ენაზე. მივიღებთ: „წამიღონ მე მკვდარი, წამიღონ“; „ღიაცსა წყენა შეატყო, ნახა შესლვითა, შეატყო“ და ა. შ.

ამ მოვლენას პირველად ყურადღება მიაქცია აკადემიკოსმა ნიკო მარამა. მანვე შენიშნა ანალოგიური წესი ქართველი მე-

¹ არ მიგვაჩნია გასაზიარებლად შ. ადგიშვილის გაგება რუსთაველისეული „და“-სი. ავტორი ამბობს, რომ მე-17 საუკუნეში ქართული მეტყველება დაცემული იყო ლექსს მოდუნებულად და მონოტონურად კითხულობდნენ და ეს „და“ ნაწილაკი ამიტომ გაჩნდაო („ლიტერატურული საქართველო“, № 10, 1966).

ხოტბეების ენაში¹. მართლაც, ჩახრუხადის „თამარიანში“ გვაქვს ასეთი მაგალითები:

„ცისკრობს მოხედვა,
მოკლის, მო ხედ-ვა“ (VII, 10)²;
მოგვეა, მო, ნებად,
ჟენდა მონებად“ (XV, 11);
წაულე რანი,
წა, უღერანი (V, 23)³.

იოანე შავთელის „აბღულმესიანში“ ვკითხულობთ:

„გიხმობ რომელთა, გიცნობ რომელთა,
ყურნი მომიჰყარო, მო გონებანი!
მისთვისლა ქებით ხარ, განქიქებით
ბიწი ვინ ჰპოონ, მოგონებანი (78, 3—4)“.

შემდგომ ამ გარემოებისათვის ყურადღება მიუქცევია დავით კარიჭაშვილს. 1903 წელს მან გამოსცა „ვეფხისტყაოსანი“. წინასიტყვაობაში ვკითხულობთ: „ტექსტის გასწორების დროს ჩვენ მოგვიხდა აგვენიშნა ერთი საკმაოდ ხშირი მოვლენა ვეფხისტყაოსანში, ეს მოვლენა იმაში მდგომარეობს, რომ, თუ ფრაზაში ხმარებულია ზმნა, რომელსაც წინამატი აქვს წა, გა, მო, და, შე და სხვ., ეს წინმატები ბოლოში მეორდებიან კიდევ. ამ მოვლენას ჩვენ ვუწოდებთ შემოკლებითი ზმნის განმეორება. გვეგონა, ჩვენ წინაჲ სხვას არავის ჰქონდა შენიშნული იგი, მაგრამ შემდეგში გავვახსენდა, რომ ეს მოვლენა შენიშნული იყო უკვე პროფ. მარის მიერ იმ შრომაში, რომ-

¹ Н. Марр, Древне-грузинские одописцы: ТР, IV, 1902.

² ნიმუშები დასახელებულია ივ. ლოლაშვილის გამოცემის მიხედვით: ა) ძველი ქართველი მეხოტბენი. I. ჩახრუხაძე, ქება მეფისა თამარისი, 1957; ბ) ძველი ქართველი მეხოტბენი. II. იოანე შავთელი, აბღულმესიანი, 1964.

³ ნ. მარი დასძენს: „Внимание обращает на себя второй стих самостоятельных повторением предлога мо, составной части глагола, и использованием односложного за у ны в рифме. Оба эти характерные приема оказываются излюбленными у Руставели в его романтической поэме“.

მელიც ჩვენ ერთის წლის წინად გვექონდა წაკითხული და, თუ ეს გარემოება ჩვენ დაგვაფიწყდა, ამისი მიზეზი უნდა იყვეს ის აჩქარება, რომლითაც ძალაუვნებურად მოგვიხდა ჩვენ ამ წიგნის რედაქტორობა“¹.

პოემაზე დართულ კომენტარებში დ. კარიკაშვილი არა ერთხელ უბრუნდება ამგვარ მოვლენებს. იგი აკრიტიკებს „ვეფხისტყაოსნის“ ძველ რედაქტორებს, რომელთაც ვერ გაუგიათ საქმის არსი და სათანადო ადგილები პოემაში თვითნებურად გაუსწორებიათ. მაგალითად: „ჩუბინაშვილის და ქართველიშვილის გამოცემაში... ორი სიტყვა ამაყი, წა ერთად არიან დაბეჭდილნი: ამაყიწა, ამ სახით სიტყვას მნიშვნელობა არა აქვს. წა არის შემოკლებული წინად მოხსენებული ზმნა წავგვივოდა, როგორც ეს ხმარებულია კიდევ 610 და 641 ტაეპებში, სადაც შემოკლებულებია სიტყვები წავადე და წასდის“.

შემდგომ იუსტინე აბულაძემაც მიუთითა, რომ პოემაში გვხვდება „მიმართულების მაჩვენებლის პრეფიქსების გამეორება“ და დაიმოწმა რამდენიმე მაგალითიც დებულების საილუსტრაციოდ².

ამრიგად, დადგინდა, რომ „ვეფხისტყაოსანში“ მო, წა, მი და სხვ. ფრაზაში მოცემული წინამავალი ზმნის შემოკლებაა, ზმნის თავსართებია (დღევანდელი ტერმინოლოგიით — ზმნისწინები).

რით არის გამოწვეული ზემოხსენებული თავისებურება?

პროფ. სარგის კაკაბაძე, რომელმაც გამოსცა „ვეფხისტყაოსანი“ (1927 წ.), ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ პოემაში ზმნისეული თავსართის (პრეფერბის, ზმნისწინის) გამეორება აზრის გამაძლიერებელია. ფრაზაში „გვხვდება არა თუ ზმნის თავსართის განმეორება აზრის გასაძლიერებლად (მაგ., ტ. 616—„წავიდე მათკინ მე წა“, ტ. 649—„წასლის წამწამთაგან ერთ

¹ შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი. დ. კარიკაშვილის წინასიტყვაობით, შენიშვნებით და ვრცელის ლექსიკონით. 1903, გვ. XXI X.

² შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი. იუსტინე აბულაძის რედაქტორობით. 1914, გვ. 250-251.

სახე წა“), არამედ ასეთი თავსართები იხმარება ზმნის მაგივრად. მაგ., ტ. 755: „შეის ხასობს, გაის ქუშობს...“¹.

პროფ. ა. შანიძის მიერ შედგენილ ლექსიკონში, რომელიც ერთვის „ვეფხისტყაოსანს“, განმეორებული ზმნისწინები გაგებულია, როგორც ზმნის მნიშვნელობის გამაძლიერებელი ფორმები (გა—ზმნისწინი, რომელიც მეორდება ზმნის მნიშვნელობის გასაძლიერებლად; „ყმა გავიდა ღამით გარ, გა“; „მი—ზმნისწინი, რომელიც შეიძლება გამეორდეს ზმნის მნიშვნელობის გასაძლიერებლად; „მზე მიმეფაროს. მი, ცისა...“ და ა. შ.)².

ამრიგად, ახსნილია ჩვენთვის საინტერესო ენობრივი მოვლენა.

ზმნისწინების განმეორებას „ვეფხისტყაოსანში“ სხვა მკვლევრებიც ეხებიან, ოღონდ უმთავრესად პოეტიკის ასპექტში. ასე, მაგალითად, პროფ. კ. კეკელიძე შენიშნავს, რომ პრევერბების განმეორებით რუსთაველი დიდ ეფექტს აღწევს ალიტერაციის შესაქმნელად³. პროფ. ალ. ბარამიძე აღნიშნავს, რომ ზმნისწინები გამოყენებულია „მთელის სანაცვლოდ, მთელის მნიშვნელობის გასაძლიერებლად... ბგერების ხაზგასმული განმეორებით. აზრი გაძლიერებულია და თანაც მიღებულია სიტყვათა ორიგინალური წყობა“⁴. პროფ. შ. ლლონტის აზრით, „პრეფიქსთა (პრევერბთა, — შ. ძ.) გამოყენების სპეციფიკა „ვეფხისტყაოსანში“ იმაში იჩენს თავს, რომ მათ მრავალფუნქციანობა ახასიათებს... მარცვლები აძლიერებენ სიტყვის მნიშვნელობას, მრავალფეროვნად წარმოგვიდგენენ ალიტერაციულ სახეებს, აპირობებენ დინამიკური რიტმის წარმოჩენას და სხვ.“⁵.

¹ შოთა რუსთაველი. ვეფხისტყაოსანი. სარგის კაკაბაძის რედაქტორობით, 1927, გვ. XXIV.

² აკაკი შანიძე. ვეფხისტყაოსნის ლექსიკონი (პოემის 1957 წ. გამოცემა).

³ კორნელი კეკელიძე. ქართული ლიტერატურის ისტორია. 1, 1941, გვ. 213.

⁴ ალ. ბარამიძე. შოთა რუსთაველი, 1958, გვ. 273.

⁵ შ. ლლონტი. „ვეფხისტყაოსნის“ მხატვრული ენის სპეციფიკურობის პრობლემა, 1961, გვ. 155—156.

იბადება კითხვა: ზემოთ განხილული ენობრივი მოვლენა მწიგნობრული წარმოშობისაა, თუ მისი ფესვები ხალხური მეტყველების წიაღშია საძიებელი?

პირველი ნიკო მარი იყო, რომელმაც ზემოთ დასახელებულ კლასიკურ გამოკვლევაში ქართული მეზობტბეების შესახებ მიუთითა, რომ რუსთაველისეული პოეტიკის თავისებურება ფრაზაში ზმნის განმეორებისა პრევერბის სახით, დამახასიათებელი შავთელ-ჩახრუხადის ენისთვისაც, ხალხური ნორმაა, კერძოდ — მესხური დიალექტის შენატანი სალიტერატურო ენაში. სამწუხაროდ, ნ. მარს მესხური კილოს ნიმუშები დასახელებული არა აქვს.

პოემის 1914 წლის გამოცემის რედაქტორი — იუსტინე აბულაძე თანდართულ კომენტარებში შენიშნავს, რომ ზმნის შემოკლება პრევერბის სახით, დადასტურებული შოთას ენაში, წარმოშობით ხალხურია. „ჩვენი პოეტის ენის გაგებას, სხვათა შორის, აძნელებს ხალხურის ენის შესაფერი განმეორებანი“, — ამბობს აბულაძე და სხვა რიგის მაგალითებთან ერთად ასახელებს „მიმართულების მაჩვენებლის პრეფიქსების გამეორებას“ სათანადო მასალის დამოწმებით (გვ. 232, აგრეთვე მომღვენო გვერდი; პაგინაციაში შეცდომაა და 232-ს მოსდევს 251 და ა. შ.).

1948 წელს, ა. ყაზბეგის დაბადების 100 წლისთავთან დაკავშირებით, გამოვიდა ჩვენი დიდებული ბელეტრისტის თხზულებათა სრული აკადემიური გამოცემა, რომელსაც ერთ-ვის ჩვენ მიერ შედგენილი „ალექსანდრე ყაზბეგის ლექსიკონი“.

ალ. ყაზბეგის ენის შესწავლისას ჩვენი ყურადღება მიიპყრო იმ ფაქტმა, რომ მოხეურში გვხვდება ფრაზაში ზმნის განმეორება პრევერბის სახით, რასაც თავისი გამოხატულება უპოვია მწერლის ენაში. ლექსიკონში ცალ-ცალკეა ახსნილი ამგვარი ფორმები და მათი ფუნქცია. მაგალითად: „გა: შემოკლებული გამოიარა. მოხეური კილოს წესია: როდესაც წინადადებაში (ან მომიჯნავე წინადადებებში) სიტყვა (ზმნა) მეორდება, იგი ხშირად პირველი მარცვლითაა წარმოდგენილი. გამოიარე“, გა“ და ა. შ. (ასევე, იხ. მო, შე და სხვა ზმნისწინები).

მაგრამ მოხეურში (resp. ყაზბეგის ენაში) მეორდება არა მხოლოდ ზმნისწინი, არამედ, საერთოდ, პირველი მარცვლი ზმნისა, მაგალითად, გვიბრძანე შესაძლოა გვი მარცვლით იყოს განმეორებული („გვი — შემოკლებული „გვიბრძანე“. მოხეური კილოს წესია: როცა წინადადებაში ან მომიჯნავე წინადადებებში სიტყვა — ზმნა — მეორდება, იგი ხშირად პირველი მარცვლითაა წარმოდგენილი: გვიბრძანე, შენი კვნესამე, გვი“) ¹.

ამრიგად, შემიჩნეული იქნა, რომ ფრაზაში ზმნის განმეორება პრევერბის სახით ცოცხალი ყოფილა მოხეურ დიალექტში და აქედანაა შესული აღ. ყაზბეგის ენაში (იგულისხმება პერსონაჟების მეტყველება).

შემდეგ ამავე საკითხს შეეხო შ. ლლონტი 1955 წელს წიგნში: „ნარკვევები ქართველი მწერლების მხატვრული ენის საკითხებზე“ (აფხაზეთის სახელგამი), სადაც, რუსთაველის ენასთან დაკავშირებით, გარჩეულია ყაზბეგისეული ფორმები და ზმნის შემოკლება ახსნილია აზრისა და მეტყველების ეკონომიის საჭიროებით (გვ. 52—53).

ჩვენი საბოლოო დასკვნა ასეთია:

ფრაზაში ზმნის შემოკლებას პრევერბის სახით — რაც დადასტურებულია ძველ ქართულ პოეზიაში, — ხალხური საწყისი ეძებნება: ახასიათებს მესხურსა და მოხეურს (მოხეურის ნიშანდობლივი თვისება აღბეჭდილია აღ. ყაზბეგის ენაში). ამრიგად, ქართული კლასიკური პოეტური ენის ეს თავისებურება ხალხური მეტყველების ძველი ნორმაა, მშვენივრად არეკლილი რუსთაველის (გარეთვე ჩახრუხაძე-შავთელის) ენაში.

¹ შოთა ძიძიგური, ალექსანდრე ყაზბეგის ლექსიკონი (ერთ-ვის აღ. ყაზბეგის თხზულებათა აკადემიურ, ხუთტომიან, გამოცემა: 1948 წ.; იხ. აგრეთვე ყაზბეგის ორტომეული, „საბჭოთა მწერალი“, 1955).

დავით გურამიშვილის ენა

ძველი ქართული სალიტერატურო ენის სტრუქტურის რღვევა, საეკლესიო-დოგმატური სტილის კანონზომიერების რყევა დაახლოებით მე-12 საუკუნიდან იწყება. ამ გარემოებას საგრძნობლად შეუწყო ხელი საერო მწერლობის აღმოცენებამ და განვითარებამ.

მეთორმეტე-მეთვრამეტე საუკუნეების ქართული სალიტერატურო ენის ძირითადი განმსაზღვრელი ნიშანი ხალხურობაა. ხალხურ მეტყველებასთან დაახლოებამ გამოიწვია გრამატიკულ ფორმათა ნაირ-ნაირობა, სიჭრელე ლექსიკაში, ახალი ლიტერატურული ნორმები კი თანდათანობით ინერგებოდა. ამ პერიოდის ენაში შესანიშნავია ჭიდილი ძველი მწიგნობრული ფორმებისა საერთო-სახალხო ენის სტრუქტურიდან მომდინარე ენობრივ მასალასთან. თუ საერო ლიტერატურის კლასიკური პერიოდის ძეგლების („ვეფხისტყაოსნის“, „ვისრამიანის“, „ამირან-დარეჯანიანის“) ენას ე. წ. აღორძინების ხანის სალიტერატურო ძეგლების ენას შევეუდარებთ, დავრწმუნდებით, რომ მწერლობაში საბოლოოდ გზას იკაფავს საერთო-ეროვნული ენის სტრუქტურული ელემენტები და მრავალსაუკუნოვანი ქართული სამწერლო ენა გაბედულად ადგება დემოკრატიზაციის გზას. ასე, მაგალითად, „რუსუდანიანის“, „სიბრძნე სიცრუისას“, „თიმსარიანის“, თეიმურაზ

პირველის, არჩილის, თეიმურაზ მეორის ენაში ძირითადად დაძლეულია ძველი ქართული საეკლესიო-დოგმატური ტრაფარეტი და ქართლ-კახური მეტყველების საფუძველზე ფართო გზა აქვს გახსნილი დიალექტების მასალას. მიუხედავად ამისა, სალიტერატურო ენის შედგენილობაში ჯერ კიდევ სავსებით უკუგდებული არ არის არქაული მწიგნობრული ენის ელემენტები როგორც მორფოლოგია-სინტაქსში, ისე ლექსიკაში.

დ. გურამიშვილის უბრწყინვალესი ნაწარმოები „დაკითხანი“ დაფუძნებულია ქართული საერთო-სახალხო ენის ძირითად სტრუქტურულ თავისებურებებზე, იგი არსებითად ახალი სალიტერატურო ენის ადრინდელი პერიოდის ყველაზე დასრულებულ და სრულყოფილ სახეობას წარმოგვიდგენს.

დ. გურამიშვილმა თამამად გაარღვია არქაიზებული ენის შაბლონი და გარკვეული მიმართულება მისცა ახალი სამწერლობო ენის განვითარებას. ამდენად, გურამიშვილის როგორც ენის დიდი რეფორმატორის, როლი ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიაში განუზომელია.

ახალი სალიტერატურო ქართულის ბუნებრივ განვითარებას გზა გადაუღობა მეთვრამეტე საუკუნის მოღვაწის ანტონ კათალიკოსის გრამატიკულმა სკოლამ. ახალი ენის ნორმალიზაციის გაწყვეტილი ხაზი აღდგა გასული საუკუნის 60-იან წლებში.

დ. გურამიშვილის ნაწერები საზოგადოებისათვის არ იყო ცნობილი მეცხრამეტე საუკუნის 50-60-იან წლებამდის. ამდენად, ქართული სამწერლობო ენის განვითარებაზე გურამიშვილს მანამდის გავლენა არ მოუხდენია. ამ დროიდან „დაკითხანი“ შედის ქართული მწერლობის აქტიურ ფონდში. 60-იანი წლებიდანვე სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოდის ქართული ლიტერატურის ახალი თაობა ილია ჭავჭავაძისა და აკაკი წერეთლის მეთაურობით. ილია-აკაკის დიდი წინამორბედის — გურამიშვილის ენის სტრუქტურა თავის არსებით ნაწილში ექვევა სამწერლო ენის განვითარების იმავე მაგისტრალში, რომელზედაც იდგნენ ი. ჭავჭავაძე და ა. წერეთელი. როგორც ითქვა, ქრონოლოგიურადაც გურამიშვილ-ჭავჭავაძე-წერეთლის მხატვრული ქმნილებების გავრცელება საქართველო-

ში დაახლოებით ერთ ეპოქას მოიცავს¹. ამდენად, ახალი ქართული სალიტერატურო ენის დამკვიდრების ფუძემდებლებად უნდა მივიჩნიოთ დავით გურამიშვილი, ილია ჭავჭავაძე და აკაკი წერეთელი.

როგორია დ. გურამიშვილის ნაწარმოების ორთოგრაფია?

ცნობილია, რომ ძველ ქართულს ახალი ქართულისაგან განსხვავებით მოეპოვება რამდენიმე ასო-ბგერა, რომლებიც დიდხანს შემორჩნენ ქართულ ორთოგრაფიას, მიუხედავად იმისა, რომ ისინი აღარ შეესაბამებოდნენ ახალი ქართული ენის ფონეტიკურ სისტემას. ანტონ პირველის გრამატიკულმა სკოლამ ხელი შეუწყო მათ შენარჩუნებას, და ეს სავსებით ეგუებოდა ამ სკოლის გრამატიკულ კონცეფციას. ანტონი ხომ არქაული ენის თავგამოდებული დამცველი იყო. გაცილებით გვიან, მე-19 საუკუნის 60-იან წლებში, დასაბუთდა ამ ძველი ასოების უკუგდების აუცილებლობა. ილია ჭავჭავაძემ თეორიულად დაამტკიცა, რომ ამ ასოების შესაბამისი ბგერები ახალ ქართულ საერთო-სახალხო ენას არ ახასიათებს და, მამასადამე, სალიტერატურო ორთოგრაფიას ზედმეტ ტვირთად აწევს ასოები, რომელთაც ენაში რეალურადაც საყრდენი არა აქვთ. ილია ჭავჭავაძისა და მისი თანამოაზრეების ლიტერატურულმა პრაქტიკამ გაამარტივა ქართული ორთოგრაფია, გაათავისუფლა იგი ახალი ქართული ორთოგრაფიისათვის შეუფერებელი ასოებისაგან.

ორთოგრაფიული ტრადიციის რღვევა დაიწყო ჯერ კიდევ ე. წ. აღორძინების ხანის ენაში. ასე, მაგალითად, „შაჰ-ნამეში“, „ქილილა და დამანაში“, „რუსუდანიანში“, „თიმსარიანში“, ვახტანგ მეექვსის ნაწერებში ზემოაღნიშნული ასოები მხოლოდ სპორადულად იჩენს თავს, დ. გურამიშვილთან კი ისინი არ გვხვდება, გარდა ხარისა (ჟ), რაც, ჩვენი

¹ „დავითიანის“ ისტორიული ნაწილის ნაწყვეტები პირველად დაიბეჭდა 1852 წელს „ცისკარში“, „ქაცვია მწყემსის“ ნაწილი კი — „ცისკარის“ 1861 წლის ნომერში; ზოგი ლექსი დავით ჩუბინაშვილმაც შეიტანა თავისი ქრესტომათიის მეორე გამოცემაში 1863 წელს. „დავითიანის“ პირველი წიგნი ცალკე დაიბეჭდა 1870 წელს. შემდგომი გამოცემა 1881 წელს განხორციელდა.

აზრით, აიხსნება იმით, რომ მას ხალხურ მეტყველებაში რეალური საფუძველი ჰქონდა, იხმარებოდა იმ კილოებში, რომელთა გავლენასაც განიცდიდა პოეტი. ისიც აღსანიშნავია, რომ ამ ასოს გამოყენებაში გურამიშვილი თანმიმდევრობას არ იცავს: მთელ რიგ სიტყვებში იგი ხ-თი არის შეცვლილი.

ბრუნება გურამიშვილთან ახალი ქართულისებურია, მაგრამ ავტორი ყოველთვის არ იცავს ახალ ნორმებს. „დავითიანში“ არაიშვიათია არქაული ფორმებიც. სახელობითი ბრუნვის ნიშანი ბოლოხმოვნიან სახელებს დაერთვის სიტყვაში „ყველა“, ე. ი. გვხვდება „ყველაი“ (გვ. 49 და სხვაგან). უნდა აღინიშნოს, რომ „ვისრამიანსა“ და „შაჰნამეს“ პროზაულ ტექსტში ბოლოხმოვნიანი სახელების სახელობით ბრუნვაში ი-ს ხმარების უმეტესი ნაწილი „ყველა“ ნაცვალსახელზე მოდის, „ვეფხისტყაოსანშიც“ ხშირად სწორედ ეს ნაცვალსახელი დაირთავს ი-ს. ამ შემთხვევაში ჩვენი პოეტი ტრადიციას მისდევს.

ხაზგასასმელია ის გარემოება, რომ გურამიშვილთან თითქოს სისტემატურად იხმარება მოთხრობითი ბრუნვის არქაული ფორმა¹: ღმერთმან (42), რომელმან (10), რიტორმან (4), ქალმან (316), აღმან (87) და სხვა.

ვამე თუ, ხორციე შეჰამოს მ გ ე ლ მ ა ნ,
ანუ მიწაში მატლმა და გ ვ ე ლ მ ა ნ.
რად ვქენ ს ა ძ ა გ ე ლ მ ა ნ,
საწვავ-ს ა ღ ა გ ე ლ მ ა ნ,
არ გავყვე სულსა! (322).

იშვიათად მიმართავს პოეტი „მან“-ის გამარტივებულ სახეობას. იმის ნათელსაყოფად, რომ გურამიშვილი ძველი და ახალი დაბოლოების გამოყენებაში არათანმიმდევარი, საკმარისია დავიმოწმოთ სტროფები, სადაც ერთმანეთის გვერდით, პარალელურად იხმარება „მან“ და „მა“ დაბოლოებები:

ქ ა ლ მ ა ნ გაშინჯა, არ იყო ავი:
წამოდგა, მწყემსსა დაუკრა თავი.

¹ ციტატები მოგვყავს „დავითიანის“ „საბჭოთა მწერლისეული“ გამოცემიდან (1955 წ.). ფრჩხილებში მითითებულია წიგნის გვერდი.

მწყემსმა პირს აკოცა,
კარგ სიტყვით დალოცა
და გაისტუმრა. (317).

ან კიდევ:

ვამე თუ, ხორციე შეჭამოს მ გ ე ლ მ ა ნ,
ანუ მიწაში მ ა ტ ლ მ ა ლ ა გ ვ ე ლ მ ა ნ (322).

ასეთივე მდგომარეობაა მსაზღვრელ-საზღვრულის შე-
თანხმებაშიც: „კაცმან ჯაბანმა“ (29).

შეიძლება ითქვას, რომ არქაულ გრამატიკულ მოვლენათა-
გან „მან“ დაბოლოებიანი მოთხრობითი თითქმის ერთადერ-
თია, რომელიც ასე ფართოდ არის წარმოდგენილი გურამი-
შვილის ენაში. რით უნდა აიხსნას ეს გარემოება? ამის მი-
ზეზი გურამიშვილის ლექსის მუსიკალურობაში უნდა ვეძი-
ოთ. დავით გურამიშვილის ლექსი ქართულ პოეზიაში მელო-
დიკურობით გამოირჩევა და, სავარაუდებელია, ავტორი „მან“-
დაბოლოებიან ფორმას უპირატესობას ანიჭებს მის გამარტა-
ვებულ სახეობასთან შედარებით კეთილხმოვნობის გამო.

აქვე აღსანიშნავია, რომ ძალიან იშვიათად პოეტი საკუ-
თარ სახელებს მოთხრობით ბრუნვაში ფუძის სახით წარმო-
გვიდგენს: „ბაქარ თქვა: ეგ შემიტყვია“ (162), „ადამ მიუგო“
(189), „ქალ-ქალწულმან მ ა რ ი ა მ წმინდად თავი ატარა“
(185). ეს არქაიზმები უმთავრესად სასულიერო ხასიათის
ლექსებში გვხვდება.

მოდკარობა იქიდან აქეთ ძველ ქართულში „ით“ ნიშნით
გამოიხატებოდა, ე. ი. გამოყენებული იყო მოქმედებითი
ბრუნვის ფორმა: „სოფლით“ ნიშნავდა „სოფლიდან“, „ქუ-
თაისით ჩამოვედა“ — ქუთაისიდან და ა. შ. ახალ ქართულ-
ში ეს ბრუნვა გვხვდება მხოლოდ გარკვეული კონტექსტებში.
მაგ., „მ ა ლ ლ ი თ წვიმა მოდიოდა“, „თ ა ვ ი თ ფეხებამდის“,
„მ თ ი თ მონაბერი ჰაერი“ და სხვ. მაგალითები გურამიშვი-
ლის ნაწერებიდან:

კახ-ბატონსა კახთ აყვედრეს:
უ ლ ლ ი თ ტოლი გამოგეშო (77);
მოთხარის მკვდარნი ს ა ფ ლ ა ვ ი თ,
ცოცხალიც ბევრი ხოცისა, (41);

ქართლს ისევ ჩვენეუ გვანებებს,
კ ა ხ ე თ ი თ გვაძლევს სალამსა (71).

„ვეფხისტყაოსანში“ იხმარება „ისი“ ნაცვალსახელი, რომელიც კანონიერი ვარიანტია „იგი“ ნაცვალსახელისა. ახალმა ქართულმა ი-დართული ფორმა არ განივითარა, ამჟამად კილოებს ახასიათებს (ზემოიშობულს, რაჭულს). „დავითიანში“ „ისი“ არაიშვიათია (151, 157, 186 და სხვ.). გვხვდება „იგი“-ს გამარტივებული ფორმაც: „იგ“ (108, 164).

ძალიან საინტერესოა პრევერბების გამოყენების შემთხვევები „დავითიანში“. ჩვენი პოეტის ნაწერებში ჩვეულებრივია „დან“, „ჩან“, „წინ“ პრევერბები, რომლებიც არ იცის არც ძველმა, არც საშუალო და არც ახალმა ქართულმა სალიტერატურო ენამ. ისინი არც დიალექტებში გვხვდება. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ „ნ“ ამ „და-ჩა-წა“ პრევერბებში გაჩენილია იმ პრევერბის ანალოგიით, რომელსაც იგი ახასიათებს. ესაა „გან“ პრევერბი. მაგალითები: დანაწვინა (315) დანაწყებინა (95), დანასვეს (325), დანარტყვა (256), დანამარცხეს (901), წანაყვირა (315), ჩანაგო (252), ჩანაცვეს (325).

შემონახულია ხოლმეობითის ფორმები:

უცხო რამ აქენდის მას მხეცსა
ხერხი და მეცნიერობა,
საცხოვარს არას ეწყენდის,
ვერ ვსცნო, რა აქენდის ფერობა.
საცა რომ კაცსა შემოხვდის,
მედგრად იხმაროს მტერობა,
ანაზღად ეცის, დაფლითის,
მოკლის და შექმნის სერობა (41).

ძველ ქართულ სალიტერატურო ენაში ხშირად იხმარებოდა ასეთი ფორმები: „ცა“ და სხვა ნაწილაკები გაკვეთილნი ზმნას და მოექცეოდნენ პრევერბსა და ზმნის ფუძეს შორის. ამ მოვლენას, რომელსაც ტმესი ეწოდება, ძალიან ხშირად ხმარობს შოთა რუსთაველი. მაგ.:

ცხენი მომგვარეს, შე-ცა-ეჭე, მეფე ჩემთანა მგლეღია (356,4);
თავსა გარდაეპყარ, მო-ცა-ვკალ, დაეპხსენ სოფლისა თმობასა
(910,4);

ესე სიტყვა დაასრულა, ყმამან სულთქნა, ა-ცა-ტირდა (913,4).

დ. გურამიშვილის დროს ტმესი არ არის ენისათვის ნი-
შანდობლივი, მაგრამ ჩვენი პოეტი მას ხშირად მიმართავს.
მაგალითები:

ვით თქვენ ბრძანეთ: „ვართ დამდნარნი“,
მაგით უფრო დ ა ც ა ვ დ ნ ე ბ ი თ (66);
შავ თვალ-წარბას, პირად თეთრსა ასხდა შავი ხალი.
მისმან ეშხმან დ ა ც ა მ ლ ე წ ა, შემიმუსრა ძვალი (212).
დ ა ც ა ი ვ ი წ ყ ე ს მათ მისი
ურიცხვი მოწყალეზანი (36);
ღირს მყო და მე მიმიჩნია
დ ა ც ა დ გ ი ნ ე ბ ლ ა დ, მფლობელად (183).

იშვიათად, მაგრამ მაინც შეიძლება შეგვხვდეს ზმნის საწ-
ყისი ფორმის დასმა ვითარებით ბრუნვაში მიზნის გარემოე-
ბის ფუნქციით (მასდარული კონსტრუქციის ერთ-ერთი სახე-
ობა):

სიზმრად ვიხილე, კარს გარეთ ვრეკდი,
ქორწილში შე ს ვ ლ ა დ შიგნით ვიწვედი (197);
ვინც ეს წიგნი განაწიგნა
კ ი თ ხ ვ ა დ შესაქეველად ჩვენდა! (9).

გურამიშვილის ენაში სპორადულად გვხვდება აგრეთვე არ-
ქაული კავშირები: გინა (23, 25, 165), უკეთუ (280), ვითარცა
(120), მაგრამე (236), რომე (65) და სხვ.

დ. გურამიშვილის პოეტურ ენაში ძველი ქართულის ელე-
მენტები, არქაიზმები, სტილური კომპონენტის როლს ასრუ-
ლებენ. ერთი მხრით, მის ნაწერებში ძველი ფორმები გვხვ-
დება რელიგიური ხასიათის ლექსებში, რომელთა ენობრივი
ქსოვილის სათანადო არქაიზაცია ბუნებრივი ჩანს (ამგვარ
ლექსებში ჩვეულებრივია ძველი ფორმები: მოვედინ, იყავნ,
ძნიად, ღუმნა, მეოხმეყავ და სხვ.). მეორე მხრით, პოეტი საე-
სებით შეგნებულად ხმარობს ზოგიერთ არქაულ ფორმას
ჩვეულებრივს საყოფაცხოვრებო ლექსებშიც. ასეთ ენობრაჲ
მოვლენებს გურამიშვილი ს ი ნ ო ნ ი მ უ რ ფ ო რ მ ე ბ ა დ
მიიჩნევს და, მისი აზრით, მათი გამოყენება ახალ პოეტურ
ენაში საეესებით დასაშვებია. სხვანაირად რომ ვთქვათ, გუ-
რამიშვილის განკარგულებაშია ერთი და იმავე ცნების გამომ-

ხატველი, ვთქვათ, ორი სიტყვა — ერთი არქაული, გადაშენებული და მეორე ახალი, მისი დროის ენისათვის დამახასიათებელი, ცოცხალი. ავტორი მათ ეპყრობა ისე, როგორც სინონიმებს, არჩევანი ზოგჯერ ვერსიფიკატორული მოთხოვნილებებით არის გამოწვეული. ამით აიხსნება არქაული და თანამედროვე ფორმების პარალელური გამოყენება, ხშირად ერთმანეთის გვერდითაც, ერთსა და იმავე სტროფში. გავიხსენოთ სტროფი:

დაჯდა სატყებრად, გოდებად,
თავთა ხლად ხე-ქვა-ლოდებად,
გულსა სახმლის მოდებად,
შესაბრალ-შესაცოდებლად (205).

აქ ერთმანეთის გვერდითაა არქაული ფორმები — „გოდებად“, „მოდებად“ და ახალი ფორმები — „სატყებრად“, „შესაცოდებლად“. სადაც სამართალია, „გოდებად-მოდებად“ ფორმების გვერდით უნდა ყოფილიყო: „ტყებად, შეცოდებად“ (თუ თანმიმდევრობას დავიცავდით ძველი ქართულის მიხედვით), ხოლო „სატყებრად-შესაცოდებლად“ ფორმების გვერდით — „საგოდებლად-მოსადებად“ (თუ თანმიმდევრობას დავიცავდით ახალი ქართულის მიხედვით).

დავიმოწმით მრავალთაგან კიდევ ერთი მაგალითი:

მე ყინვისაგან დამძრალი
გენუკვი დასათბობელად,
გემუდარები, ნუ გამხდი
ცეცხლზედა დასართობელად (105).

„გენუკვი-გემუდარები“ სინონიმებია: ერთი — ძველი, მეორე — ახალი. საქმე ისაა, რომ ლექსი, საიდანაც მაგალითი მოგვყავს („ოდეს დავითს ტყვეობასა შინა სციოდა და მზე ღრუბლის გამო თვალით არა ჩნდა, იმაზე თქმული“), ჰიმნური ხასიათისაა და არქაიზაცია აქ გამოწვეულია თემატური აუცილებლობით.

გარკვეული ნაწილი არქაიზმებისა საეკლესიო ქართული ენის ძეგლებიდან მომდინარეობს; ისინი მწიგნობრული წარ-

მოშობისაა და გვხვდება გურამიშვილის ისეთ ლექსებში, რომლებიც ჰიმნურ-საგალობლების ხასიათისაა.

დ. გურამიშვილის „დავითიანში“ დაცულ არქაულ ფორმათა უმრავლესობის ფესვები პოეტის დედაკილოში ძეგს, ხალხურ მეტყველებაში შემონახული ცოცხალი მოვლენების შედეგია.

რაკი გურამიშვილმა თავისი ნაწარმოებების ენა დააფუძნა ხალხურ მეტყველებას, ბუნებრივია, იგი ვერ ასცდებოდა დიალექტურ მასალას, დიალექტიზმებს, რომლებიც არ ეგუებოდნენ სალიტერატურო ენის განვითარების საერთო გეზს და რამდენადმე წარმოადგენდნენ საერთო-სახალხო ენის სტრუქტურულიდან გადახვევას.

ვიდრე განვიხილავდეთ გურამიშვილის ენაში დიალექტიზმებს, უნდა გავარკვიოთ: რომელ დიალექტს ეყრდნობა დიდი ქართველი პოეტი?

პოეტის დედაკილოა არაგვის ხეობის ქართლური, რომლის შედგენილობაში არამცირედი ადგილი უჭირავს ეგრეთ წოდებული მთის კილოების, პირველ რიგში, მთიულურის (ამასთანავე კახური მეტყველების) ელემენტებს. „დავითიანში“ თვალნათლივ გამოიყოფა ისეთი ენობრივი მოვლენები, რომლებიც ქართლური დიალექტის საფუძველზე არ აიხსნებიან და, კერძოდ, მთიულურ-კახურ მეტყველებას განეკუთვნებიან.

„არაგვის ხეობის ქართლური“ არაგვის ხეობის მარცხენა მხარეზე მდებარე სოფლების მეტყველებაა. ეს სოფლებია: საგურამო, ბიწმენდი, არაშენდა, წინამძღვრიანთკარი, ახატანი, დავათი და სხვ. აქ ძირითადად ქართლელები ბინადრობენ, მაგრამ მკვიდრ ქართლელებთან ერთად არიან მოსულელებიც (მთიულეთიდან, ფშავ-ხევსურეთიდან, ყაზბეგიდან და დასავლეთ საქართველოდანაც). ამრიგად, ამ სოფლის ახლანდელი მოსახლეობის წინაპართაგან ბლომად იყვნენ სხვადასხვა დიალექტის წარმომადგენლები. მათი მეტყველება დროთა ვითარებაში გათქვეფილია ქართლურ დიალექტში. მართალია, ხალხის დიდი ნაკადი უმთავრესად ბატონყმობის

დროსაა გადმოსული,¹ მაგრამ, უეჭველია, მთიელთა ბარად ჩამოსვლა უფრო ძველი ამბავია. ამით აიხსნება, რომ არაგვის ხეობის ქართულ დიალექტს თავისებური ადგილი უჭირავს ქართულ დიალექტთა შორის, მას ემჩნევა მთის კილოების ძლიერი გავლენა.

დ. გურამიშვილის ენაში გამოიყოფა გარკვეული ფენა, რომელიც აიხსნება მთის ქართული კილოების ნიადაგზე და, მაშასადამე, ჩვენი პოეტი კარგად ასახავს იმ კუთხის ენობრივ თავისებურებებს, სადაც მან გაატარა თავისი ქაბუკობის წლები, ვიდრე სამშობლოდან გაიტაცებდნენ.

ჩამოვთვალოთ ის ენობრივი მოვლენები, რომლებიც გურამიშვილის ენას აახლოებენ მთის ქართულ კილოებთან².

1. გვხვდება „ვა“ კომპლექსის „ო“-დ ქცევის ისეთი ფაქტები როგორცაა: სხო (250), მწოდი (294), გამწოებული (282), აყოებული (218), წამოიყონენ (230), და სხვ. გვხვდება მთიულურში და მოხეურში (აგრეთვე ინგილოურში და ფერეიდნულში); 2. „ც“-ს მონაცვლეობა: ვერცად, არცად (მოვლენა ცნობილია კახურშიც); 3. „ვ“-ს დაკარგვა ფორმებში: სხიო (190), თაო (191). შეადარე ალ. ყაზბეგი („საბჭოთა მწერლის“ გამოცემა, 1955, გვ. 125); 4. „ე“-ს ჩართვის ასეთი ნიმუშები: ცრუვი (241), ღრძუვი (193) და სხვ. გვხვდება მთიულურსა და კახურში; 5. „კე“ თანდებული: უღლისაკე (180), რუსეთისაკე (84), ყიზლარისაკე (154). გვხვდება ფშაურ-ხევსურულ-მთიულურში; 6. ამავე ფუნქციით გამოყენებულია „ყე“: უკეთურთაყე (28). გვხვდება კახურში და სხვაგან, 7. „თვი“ თანდებული გვხვდება უმთავრესად მთიულურში; 8. „იარ-იალ“ სუფიქსები, ნაცვლად „იერ-იელ“-ისა:

¹ იხ. გრ. იმნაიშვილის წერილი „იბერულ-კავკასიურ ენათმეცნიერებაში“, IV, 1953.

² მთის კილოების გავლენაზე პირველად მიუთითა ალ. ბარამიძემ („გურამიშვილს გამოყენებული აქვს „ქართულ ლიტერატურაში ხალხური, კერძოდ მთიური კილო“. იხ. „დავითიანი“, 1931, გვ. L XXIII). მაგრამ სამწუხაროდ, ავტორს არ მოჰყავს ამ დებულების დამამტკიცებელი საბუთები.

განიარი (8), აგანიარეო (194), აღონიარეო (194), ათვალ-
 რეო (195), აშვენიარეო (195), ცარიალი (196. 232, 397).
 გვხვდება უმთავრესად ხეცსურულში, მთიულურში, მოხეურ-
 ში; 9. აწმყოს ფუძის საწარმოებლად „ავ“, „ან“ გარკვეულ
 შემთხვევაში იცვლება „ევ“, „ემ“ სუფიქსით: იზიდევდა
 (61), ხედევდა (56), სწნევდა (296), სძრახევდენ (59), იბემდი
 (180); სვემდესა (25), მოვსტქმევდი (133); „ევ“ სუფიქ-
 სიან ფუძედრეკად ზმნებს წყვეტილში „ვ“ შემონახული აქვთ:
 სძლივეს (38), დაიქნივა (75), დაახივე (80), დაულივა (143),
 გავერივე (173). არის ხეცსურულში, კახურში, ქიზიყურში და
 სხვაგანაც; 11. ხოლმეობითის ფორმები; 12. გვხვდება „ჩირდი-
 ლი“ (101, 314), სადაც „ი“ ჩართულია. დამახასიათებელია
 მთის კილოებისათვის; 13. დაცულია ფორმა „ერთმანერთი“
 (323), რომელიც შენახულია მთიულურში (და სხვაგანაც);
 14. „ყე“ ნაწილაკი ზმნაში და სხვ.

ყველა ზემოაღნიშნული დიალექტური მოვლენა ამკამად
 ცნობილია „არაგვის ხეობის ქართლურშიც“; ამ ნიშნებით
 ქართლური მეტყველების ეს სექტორი ეთიშება ქართლის
 სხვა რაიონების მეტყველებას.

მას შემდეგ, რაც გამოირკვა, რომელ დიალექტურ წრეს
 უკავშირდება დ. გურამიშვილი, ვიკითხოთ: გარდა ზემოაღ-
 ნიშნული ფონეტიკურ-მორფოლოგიური მოვლენებისა, ხალ-
 ხური მეტყველების რა ნიშნებია წარმოდგენილი ჩვენი პო-
 ეტის ნაწერებში? აქ მივიუთითებთ მხოლოდ უმთავრეს ენობ-
 რივ მოვლენებზე.

გურამიშვილის ენაში მეტად პროდუქტიულია „დამ“ თან-
 დებული, რომელიც ნიშანდობლივია აღმოსავლური კილოე-
 ბისათვის: ქართლიდამ (156), პირიდამ (136), უბიდამ (131) და
 სხვ. ამ თანდებულის თავდაპირველი სახეა „დალმე (დალმა)“.
 გურამიშვილის ნაწერებში ეს ძველი სახეობაც წარმოდგენი-
 ლია: აქადალმე (131); ვხვდებით გარდამავალ სახეობასაც:
 თერგიდამე (139), მანდედამდე (178). ფორმათა ფაქულტატუ-
 რობა კარგად ჩანს ერთი და იმავე სტროფიდანაც:

შევამოკლო, აწ რა მერგო,
რაც ვიუბენ ამდეს ხანსა?
თერგი დამე სოლალს წაველ,
სოლალ დამ აშტარხანსა (139).

„დავითიანში“ ჩვეულებრივია აღმოსავლური დიალექტებისათვის დამახასიათებელი: 1. „მა“, „შა“, „წამა“ პრევერბები: მაგიარ (325), მაეკიდება (33). შაებრალდეო (110), წამა-იჩოქეს (158) და სხვ. 2. „მდინ“, „თვინ“ თანდებულები: ყველამდინ (192), მზისათვინ (183) და მრავალი სხვა; 3. „ვი“-ს დართვა წყვეტილში ე-ზე: მოიმკევით (201), მიგდევით (199) და სხვა; 4. „შტ“ კომპლექსის ცვლა „სტ“ კომპლექსად: სტერი (217), გასასტერები (37), გაგასტერა (304).

საინტერესოა, რომ სახელებს ერთვის „ა“ ნაწილაკი, რომელიც კნინობითობას არ გამოხატავს: დარაჯა (88), შიშველა (142), ეკალა (285), ბარგა (182) და მისთანანი.

გვხვდება ორიოდე მაგალითი ნათესაობითი ბრუნვის თანხმონითი ნაწილის დაკარგვისა წინადადებაში.

ამ საკითხთან დაკავშირებით უნდა შევეხოთ გურამიშვილის თხზულებათა აკადემიურ გამოცემას.

როგორც ვიცით, არსებობს დავით გურამიშვილის „დავითიანის“ კარგად შენახული ავტოგრაფული ხელნაწერი. ჩვენს მუზეუმებში დაცულია აგრეთვე ხელნაწერის რამდენიმე ნუსხა. მიუხედავად ამისა, გურამიშვილის ტექსტის საბოლოო გამართვა და დადგენა გარკვეულ ფილოლოგიურ მუშაობას მოითხოვდა. „დავითიანის“ ადრინდელი გამოცემები (1852, 1870. 1881, 1894, 1911 წლებისა) არამეცნიერული პუბლიკაციებია, თითქმის გურამიშვილისეული ავტოგრაფის სტერეოტიპულ განმეორებას წარმოადგენენ. პირველი კრიტიკულ-ფილოლოგიური გამოცემა გურამიშვილის ქმნილებისა განხორციელდა 1931 წელს ალ. ბარამიძისა და სოლ. იორდანიშვილის რედაქციით. ამჟამად ხელთა გვაქვს „დავითიანის“ საიუბილეო, აკადემიური გამოცემა, რომელზედაც სერიოზული მუშაობაა გაწეული (რედაქტორი ალ. ბარამიძე, სახელგამი, 1955).

ჩვენი აზრით, აკადემიურ გამოცემაში ტექსტის ზოგიერთი ადგილი კიდევ მოითხოვს დაზუსტებას.

გურამიშვილის ავტოგრაფში არის რამდენიმე სიტყვა, რომლებშიც ასოები გამორჩენილია, ზოგჯერ სიტყვაში მთელი მარცვალისაა გამოტოვებული. ეს მიეწერება იმას, რომ ჩვენი პოეტი ხანდაზმულობის ქაშაში წერდა თუ რედაქციას უკეთებდა თავის თხზულებას, თანაც, როგორც ცნობილია, ამ დროს მხედველობა ძალზე დასუსტებული ჰქონდა, ცალი თვალით სულ ვერა ხედავდა. ყველა ეს კალმისეული ცდომილება რედაქტორის მიერ გასწორებულია, გამორჩენილი ასოები სიტყვებში აღდგენილია და ჩასმული კვადრატულ ფრჩხილებში — იმის მისანიშნად, რომ ჩამატებული ასოები რედაქციისეულია და არა ავტორისეული. ასე, მაგალითად, დედანში ყოფილა: გშინჯ (გაშინჯა), გძრახ (გაძრახ), მეოთემ (მეოთხემ), გულნაკლად (გულნაკლულად) და სხვ. იშვიათად გამორჩენილია მთელი სიტყვაც. მაგ., „სული ვარ, ღვთისა ბრძანებით სამსახურისა მკვერტელი; (ვარ) ხორციელთა ყოველთა მხოცელი, ამომწყვეტელი“ და სხვ.

„დავითანის“ კრიტიკულ გამოცემებში (მათ შორის, უკანასკნელ, საიუბილეო გამოცემაში) კალმის შეცდომადგეა მიჩნეული „ს“-ს გამოკლება ორ შემთხვევაში: „საქმი ხმარება“, „დანის სადარი“. რედაქტორს გაუსწორებია: „საქმი[ს] ხმარება“, დანი[ს] სადარი“.

აი სათანადო კონტექსტებიც:

„ქუევა პურია სახითა მკამელთა შესარგებელი,
ცოდნა და საქმი (ს) კმარება — მარილი დასაწებელი“ (62);
„გულს მიკოდს სევდის ლახვარი აღმასის დანი(ს) სადარი;
ღედ-მამა, ძმანი დაკარგე, არ ვიცი დანი სადარი“ (341).

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ აქ „ს“ კალმისეული შეცდომა არ არის. „ს“ ამ სიტყვებში კი არ გამორჩენია პოეტს, არამედ სავსებით შეგნებულად არ უხმარია. ამის დადგენას კი მნიშვნელობა აქვს 1. გურამიშვილის პოეტიკის თვალსაზრისით და 2. ხალხურ მეტყველებასთან პოეტის დამოკიდებულების გამოსარკვევად.

საქმე ისაა, რომ გურამიშვილის ენაში საკმაო რაოდენობით გვხვდება დიალექტიზმები, პოეტის დედაკილოსათვის დამახასიათებელი ენობრივი მოვლენები. ხალხურ მეტყველებაში კი, განსაკუთრებით მთიულურ-კახურში, რომლის გავლენასაც განიცდიდა ჩვენი ავტორი, ნათესაობითი ბრუნვის „ს“ სიტყვათა შეხამებაში ხშირად იკარგება („მეზობლი ქალი“ — მეზობლის ქალი, „სოფლი ბოლოზე“ — სოფლის ბოლოზე, „სახლი პატრონი“ — სახლის პატრონი და სხვა). ამავე რიგისაა საერთოეროვნულ ენაში დამკვიდრებული კომპოზიტები — სახლიკაცი, შვილიშვილი, მამიდა და მრავალი სხვა, სადაც ნათესაობით ბრუნვის „ს“ დაკარგულია ქართული ენის ფონეტიკის ძალით (უნდა ყოფილიყო: მამის და, შვილის შვილი და ა. შ.).

ექვს გარეშეა, გურამიშვილის ტექსტში „საქმი ხმარება“, „დანი სადარი“ დიალექტიზმია, ხალხური მეტყველებიდან შემოსული ფორმებია. ისიც უნდა დავსძინოთ, რომ გურამიშვილის კალმის ლაფსუსებში საერთოდ არა გვაქვს ასეთი მაგალითები, გამორჩენილი ასო ფორმანტს წარმოადგენს. — „ს“ ფორმანტისეულია.

ჩვენი მოსაზრება რომ სწორია, ეს კარგად მტკიცდება გურამიშვილის პოეტიკაზე დაკვირვებითაც.

ჩვენთვის საინტერესო შეხამება სიტყვებისა („დანი სადარი“) გვხვდება სტროფში, სადაც ერთმანეთთან შეერთებულია ომონიმური სიტყვები, ე. ი. გვაქვს მაჯამა.

გავეცნოთ 341 სტროფის ომონიმებს:

ვ ა ი თ უ ქ ვ ე ე ნ ის გამსტრობად ვ ი თ ა ძ ე დ ა ნ ი ს ა დ ა რ ი,
მ ზ ე ს ლ რ უ ბ ლ ის გამო ვ ე რ ე ხ ე და ვ, ა წ ბ უ რ მ ა ნ დ ა ნ ი ს ა დ ა რ ი;
გ უ ლ ს მ ი ყ ო დ ს ს ე ვ დ ის ლ ა ხ ვ ა რ ი ა ლ მ ა ს ის დ ა ნ ი ს ა დ ა რ ი.

(გამოცემაში: „დანი(ს) სადარი“)

ღ ე დ - მ ა მ ა, ძ მ ა ნ ი დ ა ვ კ ა რ გ ე, ა რ ვ ი ც ი, დ ა ნ ი ს ა დ ა რ ი.

აქ მეორე, მესამე და მეოთხე სტრიქონში მოქცეული საერთომო სიტყვები შინაარსობრივად გასაგებია: „დანისა დარი“ ნიშნავს: დანისლა დარი; „დანი სადარი“ — დანის შესა-

დარი, მსგავსი; „დანი სად არი“ — თავისთავადაც ნათელია (ე. ი. დები სად არიანო).

საიუბილეო გამოცემის შემდეგ ჩვენ გამოვთქვით აზრი,¹ რომ გაუგებარია პირველი სტრიქონის „დანი სადარი“ და, საერთოდ, მთელი სტრიქონი სავსებით ბუნდოვნად მივიჩნიეთ: „ვთუ თუ ქვეყნის გამსტრობად (გამსტრობი — დამზვერავი, მოთვალთვალე) ვითა ძე დანი სადარი“.

საიუბილეო გამოცემა „დავითიანის“ ტექსტის ამ ბუნდოვან სტრიქონს არავითარ კომენტარს არ უკეთებდა.

ყოველ შემთხვევაში, ის კი ნათელია, რომ ზემოხსენებულ სტროფში გვაქვს მაჯამა, და ძნელი დასაჯერებელია, რომ გურამიშვილს, რითმის ამ დიდ ოსტატს, დაერღვია აქ მაჯამის კანონზომიერება და მესამე სტრიქონში ჰქონოდა „დანის სადარი“ (როგორც ეს გასწორებულია აკადემიურ გამოცემაში), ნაცვლად ამისა: „დანი სადარი“, რომელიც არ არღვევს მაჯამის საერთო სურათს.

ამრიგად, „დავითიანის“ საიუბილეო გამოცემაში (ისევე: როგორც წინა კრიტიკულ გამოცემაში) 341-ე სტროფის მესამე სტრიქონის (აგრეთვე 62-ე სტროფის) გასწორება უმართებულოა და იგი უნდა იკითხებოდეს, როგორც „დანი სადარი“ (ნიშნავს: „დანის სადარი“); „საქმი ხმარება“ (ნიშნავს: „საქმის ხმარება“). ამ ფორმას რეალური საყრდენი აქვს ხალხურ მეტყველებაში და, ამავე დროს, გამართლებულია გურამიშვილის ვერსიფიკაციის თვალსაზრისითაც.

აკადემიურ ტექსტთან დაკავშირებულ ჩვენს შენიშვნებს გამოეხმაურა პროფ. კორნ. კეკელიძე („ზოგიერთი საკითხი დავით გურამიშვილის ცხოვრებისა და შემოქმედების ისტორიიდან“. იხ. ლიტერატურული ძიებანი, 10. 1956, გვ. 170-171), რომელიც არ იზიარებს ჩვენს შეხედულებას „დანი სადარი“ და „საქმი ხმარება“ ფორმების გამო; გვეთანხმება იმაში, რომ გადასასინჯია აკადემიურ გამო-

¹ იხ. ჩვენი „სადავო გასწორება „დავითიანის“ აკადემიურ გამოცემაში“ (ლიტერატურული გაზეთი“, № 44, 1955); „დავით გურამიშვილის ენა“ („მნათობი“, № 10, 1955).

ცემაში „ს“-ს აღდგენა სათანადო შეხამებაში „დანი[ს] სა-
დარი“. აქ უნდა იყოს, — ამბობს მეცნიერი, — „დანისა დარი“
(და არა „დანი[ს] სადარი“, როგორც ეს ჩვენს გამოცემაშია).

საქმე ისაა, რომ საანალიზო სტროფის ამ ადგილის ში-
ნაარსი პროფ. კ. კეკელიძესა და ჩვენ ერთნაირად გვეს-
მის: გულს მიკოდს სევდის ლახვარი, რომელიც მსგავსია
(დარი) ალმასის დანისა, სხვაობა იმაშია, რომ ტექსტში, ჩვე-
ნი აზრით, უნდა ყოფილიყო „დანი სადარი“ (ე. ი. „დანის სა-
დარი“), პროფ. კ. კეკელიძის აზრით კი — „დანისა და-
რი“.

ჩვენთვის ამოსავალი იყო გურამიშვილის გამოცემები,
სადაც „დანი სადარი“ გვხვდება. ამიტომ დავასკვნით, რომ
აქ „დანი“ ნათესაობითი ბრუნვის ფორმაა („დანის“), „ს“ კი
დაკარგულია ისევე, როგორც გურამიშვილის დედაკილოში
იკარგება სათანადო შემთხვევებში. ამ კონტექსტში პოეტმა
გამოიყენა ხალხური მეტყველების თავისებურება მაჯამის სა-
ჭიროებისათვის-მეთქი.

რომელ წაკითხვას უკერს მხარს ხელნაწერი? საუბედუ-
როდ, გურამიშვილის ავტოგრაფს აკლია სწორედ ის ფურცე-
ლი, სადაც გვხვდება ეს სტროფი. ეს გარემოება აღნიშნუ-
ლია საიუბილეო გამოცემაშიც: „ავტოგრაფულ ნუსხას აკლია
ერთი ფურცელი, რომელზედაც უნდა ყოფილიყო პოემა
„ქართლის ჭირის“ სტროფები 340—352“ (დავით გურამიშ-
ვილი, „დავითიანი“, 1955, სახელგამი). ამრიგად, ჩვენ მოკ-
ლებული ვართ საშუალებას შევამოწმოთ, როგორ ეწერა გუ-
რამიშვილისეულ ხელნაწერში — „დანი სადარი“ თუ „დანი-
სა დარი“.

მივმართოთ არაავტოგრაფულ ნუსხებს.

ხელნაწერები S 2808 (A), S 2386 (B) (ა ჯგუფისა), S
1518 (D), H 2379 (E) (ბ ჯგუფისა) ამართლებენ ფორმას —
„დანი სადარი“. ერთადერთი ნუსხაა S 103 (C), სადაც „დანი-
სა დარი“ გვხვდება.

ასეთია საქმის ვითარება.

რაც შეეხება 341-ე სტროფის პირველ სტრიქონს, — „ვაი
თუ ქვეყნის გამსტრობად ვითა ძე დანი სადარი“, რომლის

შინაარსი ბუნდოვანი იყო და აკადემიური გამოცემის კომენტარები მას გვერდს უვლიდა. — იგი ჩვენ მიერ გამოთქმული შენიშვნების შემდეგ კ. კეკელიძემ გაარკვია.

პროფ. კ. კეკელიძემ თავის შემოსხენებულ წერილში სავსებით ექვემდებარებულად გაარკვია, რომ აქ „დანი“ არის ბიბლიური პერსონაჟი: ის იყო ერთ-ერთი (თორმეტიდან) ძეგბრაელთა პატრიარქის იაკობისა. პოეტს მისი მოხსენება იმიტომ დასჭირდა, რომ დანიც მწვერავი, მოთვალთვალე იყო („ვთუ ქვეყნის გამსტრობად“ — გამსტრობი იგივეა, რაც „მსტოვარი“, ე. ი. მწვერავი, მოთვალთვალე, მზირი). მამამისი სიკვდილის წინ ასე ახასიათებს მას: „და იყოს დან გუელ გზასა ზედა, მზირად მსჯდომარე ალაგთა, და უბენდეს ტერფთა ცხენთასა, და დაეცეს მხედარი მართლ უკუნ“ (შესაქ. 49 17, ოშკის ბიბლია). ესე იგი: დანი ჩასაფრებული, მზირად მსჯდომარეა გზაზე. როგორც გველი, რომელიც კბენს ცხენს ფეხში და მხედარს ძირსა სცემს. კ. კეკელიძის დასკვნით, აზრი მაჯამური ტაეპისა ასეთია: ვაი თუ ქვეყნის დამზვერავად (გამსტრობად) დადგენილი კაცი ან დამზვერავი შედარებით (სადარი) ისეთია, როგორც (ვითა) დანი, ესე იგი — შესადარებელია დანთან. აქ ჩვენ გვაქვს დაეთისათვის ჩვეულებრივი ალეგორია: მწვერავი დანი არის სიკვდილი, რომელიც ზვერავს წუთისოფელს, რომელშიაც ჩვენ ვცხოვრობთ ან ვზივართ, როგორც მხედარი ცხენზე, და კბენს მას გველივით, წააქცევს მას და ჩვენ დაგვცემს ძირსო, — დასძენს პროფ. კ. კეკელიძე (იხ. შემოხს. წერილი, გვ. 170—171).

გურამიშვილის ლექსის ხალხურობის დასახასიათებლად მნიშვნელოვანია ერთი გარემოებაც. როგორც პროფ. ა. შანიძემ გამოარკვია, ქართულში გვხვდება ხმოვნები ა და ო. რომლებიც არც ფუძეს ეკუთვნიან და არც რაიმე გრამატიკულ ფუნქციას ასრულებენ. ეს ხმოვნები არის მხოლოდ ლექსში, სიტყვის ბოლოს, უფრო ცეზურის შემდეგ და ტაეპის დაბოლოებისას — მარცვალთა რაოდენობის შესავსებად.

რადგან ეს ხმოვნები მარტოდენ პოეზიაში იხმარება და მეტრიკის მიზნებისათვის, ამიტომ პროფ. ა. შ ა ნ ი ძ ე მათ „პროსოდიულ ხმოვნებს“ უწოდებს („ქართული გრამატიკის საფუძვლები“, I, 1953, გვ. 632). გამორკვეულია, რომ პროსოდიული ხმოვნები გვხვდება „ვეფხისტყაოსანში“ და მომდევნო ხანის ლექსებსა და პოემებში. მაგრამ ისინი ნიშანდობლივია ხალხური პოეზიისათვის და ამდენად ამ ხანის მწერლობაში ეგ მოვლენა ხალხური პოეზიის გავლენას უნდა მიეწეროს. გურამიშვილის შემოქმედებაში პროსოდიული ხმოვნები ყველაზე კარბად არის წარმოდგენილი, შეიძლება ითქვას, რომ ღიღმა პოეტმა ამ მოვლენას ყველაზე მეტი გასაქანი მისცა და ამით ქართული ლექსი მაქსიმალურად დაუახლოვა ხალხურ მეტყველებას. იგულისხმება ისეთი მაგალითები, როგორცაა:

წყალს გამიყვანეს ნავითა,
საყდარში შ ე მ ი ყ ვ ა ნ ე ს ო,
დამაწერინეს პირჯვარი,
ხატებსა მ ა თ ა ყ ვ ა ნ ე ს ო;
კვლავ მიხმეს სამღივნოშია,
მაყვირეს, მ ა ყ ა ყ ა ნ ე ს ო,
მკითხეს: „ვინა ხარ, სად მიხვალ,
რად იყავ ლ ა მ ი ს - ყ ა ნ ე ს ო?“ (139).

ან კიდევ:

ავის მქნელსა ავის საქმით
ღმერთი საქმეს მ ო უ რ თ ა ვ ს ა (148).

რუსთ ხელმწიფესაც მოსწერა:
— „გამეცა, ბაქოს ნუ ხ ა რ ა“ (153).

როგორც ა. შ ა ნ ი ძ ე ფიქრობს, პროსოდიული ხმოვნების წარმოშობის მიზეზი უნდა ვეძიოთ სარწმუნოებრივისა და სხვა სახის გალობა-სიმღერათა სიტყვების გაგრძობილად წარმოთქმის ჩვეულებაში. ამაზე მიგვითითებს გადმონაშთის სახით დღემდე შემონახული გაგრძელება სიტყვებისა ქართულსა და სვანურ ხალხურ სიმღერებში (აგრეთვე ძველ ქართულ საეკლესიო საგალობლებში) მარცვლების ჩართვით და დარღვევით.

გურამიშვილის ენაში დადასტურებული დიალექტიზმები მეტ-ნაკლებად ახასიათებდა მეთორმეტე-მეთვრამეტე (განსაკუთრებით მეთექვსმეტე-მეთვრამეტე) საუკუნეების სალიტერატურო ენას.

დ. გურამიშვილი სიტყვის დიდი ოსტატია. მის ნაწერებში არაიშვიათად გვხვდება ახალი ენობრივი ფორმები. ნეოლოგიზმები, გამომუშავებული საერთო-ეროვნული ენის შინაგანი ბუნების შესაბამისად. პოეტის სიტყვათშემოქმედებითს ძიებებში ბევრი რამ უთუოდ საყურადღებოა.

გავეცნოთ ნიმუშებს.

გურამიშვილს ძალიან უყვარს სახელებისაგან ზმნების წარმოება. ამ შემთხვევაში პოეტი მარჯვედ იყენებს ქართული ზმნის მდიდარ შინაგან შესაძლებლობებს. მაგალითად, ნაცვლად ამისა — „სვეტ-ბოძად გაგვიხდაო“, პოეტი აკეთებს ზმნურ კომპოზიტს: გ ვ ე ს ვ ე ტ-გ ვ ე ბ ო ძ ა:

ქე მოგვებოძა, გ ვ ე ს ვ ე ტ-გ ვ ე ბ ო ძ ა,
შე დაქეული მისგან აეშენდი,
დავითს, დავითო, მიხამდა ვითო.
ეგრეთ ნუგეშსმცა და მად ვაქებდი (181).

ასევე გაზმნურებულია „თვისტომი“. ი თ ვ ი ს-ი ტ ო მ ა :

ი თ ვ ი ს-ი ტ ო მ ა დავითის შტომა,
რქად აღამორჩა თვისი გამრქელი,
მოება ზედა, აღზარდა ქედა
მან მზრდელი თვისი, მით მიხვდა ბედი (180).

რთული ფუძისაგან — „კაცისმკვლელი“ მიღებულია ზმნა: ი კ ა ც ი ს მ კ ვ ლ ე ლ ა :

თვისი ცხოვრება ხორცზედ გარდაგო,
არა მომცა რა სულს საფარსაგო,
ი კ ა ც ი ს მ კ ვ ლ ე ლ ა, იქურდ-იბოზა,
კოვლის სიბილწით მთხუნა, განმგოზა (365).

კომპოზიტური ფორმისაგან „თვალტვინი“ ნაწარმოებია ზმნა: ი თ ვ ა ლ ტ ვ ი ნ ო ს, რაც ნიშნავს: „თვალტვინი ამოაცალოს“:

იტყვის: ვაი, თუ გაფრინდეს შორსა,
თავისის ნებით მიეცეს ქორსა;
იმან ითვალტვინოს, მე კი აჰადრტვინოს
მისის ნაღვლითა! (312).

სიტყვისაგან „ხოტბა“ მიღებულია ზმნური ფორმა ვი-
ხოტბე:

ამღვიხოტბე, შევეკრიბე
ცრუის საწუთროს ყბელობა (6).

სიტყვისაგან „წიგნი“ გამომუშავებულია იწიგნებს,
რაც ნიშნავს: „წაიკითხავს, წიგნად, წერილად მიიჩნევს“:

მეფე ვახტანგ ამ რაჟამსა
არც ისმენს და არც იწიგნებს (65).

კომპოზიტიური სიტყვა „ღუქან-ბაზარი“ გაზმნურებულია
ამგვარად: მოღუქან-მობაზარობენ, რაც ნიშნავს:
„ვაპრობენ“:

მითეე ლაშქრობენ, ვაპრობენ,
მოღუქან-მობაზარობენ (52).

ნასახლარი ზმნა აგრეთვე განგიაღლა სიტყვისაგან
„აღლი“, რაც ნიშნავს: „აღლით მოგიზომა“:

მღვდელი, რაც ღმერთმან მაღლი მოგმადლა,
არც აგიწონა, არც განგიაღლა (362).

ზმნა მიღებულია რიცხვითი სახელისაგანაც: განახუ-
თოს (ხუთად გახადოს):

ამისთანა ბატონს ვაქებ,
მან ერთი ყმა განახუთოს (45).

გავიხსენოთ რიცხვითი სახელების გაზმნავეების შემთხვე-
ვები „ვეფხისტყაოსანში“. მაგ:

1. თავთა კიბი უათასეთ, რაც უშვიდეთ, რადცა ურვეთ;
2. უმართლვა, ვერ მკვრეტელმან თუ პატიენი იასოცნეს;
3. იგი კიბი დაღრეჟილსა უათასდა, არ უათდა.

გარდა ნასახლარი ზმნებისა, გურამიშვილის სიტყვათ-

შემოქმედებითს ძიებებში აღსანიშნავია ახალი სიტყვაწარმოებითი ფორმების, ახალი მიმღეობების ფართოდ გამოყენება.

ესენია: გ ა მ რ ქ ე დ ი (რქად გამზიდველი, რქად გამხდელი), თ ა ვ ხ ვ ი თ ქ ე ბ უ ლ ი (თავზე ოფლგადადენილი — სპანის ქაფივით), მ ყ ვ ა რ ი (საყვარელი, სატრფო), გ ა ნ წ ყ რ თ ე უ ლ ი (წყრთით გაზომილი), გ ა რ ე ო ბ ა (გარეყოფნა, ლაშქრობა), მ ლ ო თ ა ვ ი (ლოთი, ღვინის მსმელი), წ უ თ მ ი ჯ ნ უ რ ი (წამიერი სატრფო), მ ძ მ ო ბ ე ლ ი (ძმად გამხდომი), მ დ ო ბ ე ლ ი (დად გამხდომი), გ ი დ ო ბ ს (დობას გაგიწევს: „ნუ მაინდომებ სამოყვროდ, არც გიჰმობს, არცა გიდობსო“ 248. ნაწარმოებია ანალოგიით ფორმისა: „გიჰმობს“), დ ა ყ ვ ი რ ი ლ ი (დაყვირება: „ვერ გამაცოცხლებს თავს დ ა ყ ვ ი რ ი ლ ი“ 361), მ ა მ ა ო ბ ა (მამად მიიჩნევს: „რუსთ ხელმწიფესთან მ ა მ ა ო ბ ს“ 59), ე ნ ა ო ბ ა (ენის მიტან-მოტანა: „ე ნ ა ო ბ თ და ჩხუბსა სთესავთ“ 87), ს ა მ ა რ თ ლ ო ვ ა ნ ი (სამართლიანი), თ ა ვ მ დ ა ბ ლ ო ვ ა ნ ი (თავმდბაალი), მ ბ ა ქ ვ ე ლ ი (ბაქია: „დასაბაქველი მ ბ ა ქ ვ ე ლ მ ა ნ არც აგრე უნდა ბაქოსა“ 152), წ ა უ ხ ნ დ ო მ ა რ ე, ს ა ყ ნ ო ს ა რ ე, მ წ ა დ ე, და სხვ. საინტერესოა, აგრეთვე, შ რ ტ ო, რომელიც მიღებულია „რტო“ და „შტო“ სახეობების შერწყმით (კონტამინაციის წესით).

გურამიშვილის ენაში არქაული (ძველი ქართული სალიტერატურო ენის) ლექსიკონიდან გვხვდება შემდეგი სიტყვები: მ ო რ ჩ ი, მ ტ ი ლ ი, მ უ ქ ა ფ ა, მ უ შ კ ი, მ ქ რ ქ ა ლ ი, უ გ ბ ი ლ ი, უ დ ე ბ ი, ხ ლ დ ო მ ა, ხ ო რ შ ა კ ი. ხ ნ ა რ ც ვ ი და სხვ.

ცოცხალი მეტყველებიდან პოეტს აღებული აქვს შემდეგი სიტყვები: ა ბ უ ჩ ი (დაუპატიებელი სტუმარი), ა ლ ა ბ უ ლ ა (ჩალანარევი ბეწვი), ა ნ ძ ა ლ ა (ენძელა), ბ ა ბ ა ნ ი (კანკალი სიცვიისაგან), ბ ა კ ა ნ ი (ხის ჯამი), ბ ა ლ ა - ჩ ა ლ ა (ჩალა), ბ ა რ ჯ ი (კაპიანი ჯოხი), ბ ე რ ა (შუაგასავლელი მეწველთა შუა), გ ა ლ ი (უშტოო ხე), გ ო ზ ა უ რ (დადი საღვინე), გ ო ლ ი (თაფლის პური), გ უ ლ ყ ო (ყელზე გადასაც-

მელი მახე), დ ა ყ მ ე დ ი ლ ი (მომშეული), თ ბ ი ლ თ ა ჯ ა (ჯავახური პური), კ ა ბ დ ო (საფარცხე ფიცარი), ლ ი ლ ო (თოვლქრელი, აქა-იქ გამდნარ-აღებული), მ ა ნ გ ა ლ ი (ნამგალი), მ ა რ ი (გამშორდი, გამეცალე), მ ა წ ა წ უ რ ი (ქვევრის ამოსახოცელი), ტ ო რ უ ა (ტოროლა), ჩ ი რ დ ი ლ ი (ჩრდილი), წ ი ნ წ კ ა ლ ი (ნაპერწყალი), ხ ა ლ ი (მოხალული მარცვალი), ხ ი დ ი ლ ი (გახიდული).

აუცალეებელია აღინიშნოს, რომ დიალექტური ლექსიკის ზემომოყვანილი ნიმუშებიდან ზოგი სიტყვა არქაული სალიტერატურო ლექსიკის კუთვნილებაცაა, მაგრამ აქ ჩვენთვის ისაა საყურადღებო, რომ ეგ სიტყვები ცოცხალი იყო (ამჟამადაც იხმარება) იმ დიალექტებში, საიდანაც ისრუტავდა ჩვენი პოეტი სიტყვობრივ მასალას და ამით ამდიდრებდა ახალი ქართული სალიტერატურო ენის ლექსიკონს.

ასეთია დ. გურამიშვილის ენის ძირითადი დამახასიათებელი ნიშნები. დიდი პოეტი ქართული ენის ღრმა მცოდნეა. მდიდარია მისი ლექსიკონი, მთელი სიგრძე-სიგანითაა გადაშლილი „დავითიანში“, ქართული ენის ამ უბრწყინვალეს ძეგლში, ჩვენი მეტყველების გრამატიკული ფორმები, დახვეწილი და ლაპიდარულია სტილი, დიდი შემოქმედებითი ძალით გამოვლენილია ენის შინაგანი შესაძლებლობანი როგორც გრამატიკის, ისე ლექსიკის დარგებში. გურამიშვილი არ ლატობს ქართული საერთო-სახალხო ენის კანონზომიერებას, მის მიერ გამოყენებული ენობრივი ინვენტარი დაფუძნებულია საერთოეროვნული ენის სტრუქტურაზე.

დ. გურამიშვილმა თავისი უკვდავი „დავითიანით“ სამართლიანად დაიმკვიდრა განსაკუთრებული ადგილი მრავალსაუკუნოვანი ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიაში.

ილია ჭავჭავაძე და ქართული ენა

«მტრობა ენის არს მტრობა ქვეყნის».

ილია

ილია ჭავჭავაძეს იონა მეუნარგიამ ჩვენი ენის კანონმდებელი უწოდა. ეს შეფასება, შეიძლება ითქვას, კარგი გამოხატულებაა ილიას დროინდელი საზოგადოებრივი აზრისა, დამადასტურებელი დაუფასებელი ამაგისა, რომელიც დასდო ქართული მწერლობის დიდმა მოქირნახულემ სალიტერატურო ენის განვითარებას. ენის კანონმდებელია ილია ჭავჭავაძე არა იმ გაგებით, რომ მან შეიმუშავა რაიმე თეორიული გრამატიკული სისტემა ანდა თავისებური სალიტერატურო ნორმები. არა, ილიას მიერ არჩეულ გზა-კვალს სხვებიც მიჰყვებოდნენ და, როგორც ისტორიამ დაადასტურა, ეს გზა სავსებით გამართლებულია მრავალსაუკუნოვანი ქართული სალიტერატურო ენის შინაგანი კანონზომიერების თვალსაზრისით. ილია ჭავჭავაძემ — აკაკი წერეთელთან ერთად — სათავე დაუდო თანამედროვე სალიტერატურო ენის აღნაგობას.

დიდი ილია ემყარებოდა იმდროინდელი ლინგვისტური მეცნიერების საფუძვლებს, კარგად იცნობდა შედარებითი ენათმეცნიერების მეთოდოლოგიას. ქართული ენის მეცნიერული ანალიზი, ილიას აზრით, საშუალებას მოგვცემს გავითვალისწინოთ ჩვენი ხალხის ისტორია, საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარება. ცნობილია, რომ მან პირველმა მაქცია ყურადღება ისეთ სიტყვებს, რომლებიც წყლის გაგებას შეიცავენ და ყრუდ გვანიშნებენ ქართველთა პირველსა-ხოვრისის პირობებს. წყალობა, მიწყალე, შემიწყალე, მოწყა-

ლება, ილიას დაკვირვებით, საინტერესო ლექსიკური ერთეულებია, „ცოცხალი მოწმე“ იმ დროისა, როდესაც „პირვანდელი ბინა ქართველისა ისეთი მშრალი ქვეყანა ყოფილა, რომ „წყალობა“ ნატვრისა და ვედრების საგნად გახდომია“. ანდა: „ქალის გათხოვება, მითხოვება... გვეუბნება, რომ უწინდელი ქართველის ცოლის შერთვაში „თხოვებას“ რალაც აღგილი სქერია“ (თხზ., ტ. 5, გვ. 97-98). ჩვენი დიდი ისტორიკოსი ივ. ჯავახიშვილი ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ „მეტად საგულისხმოა ი. ჭავჭავაძის მსჯელობა საისტორიო კვლევადიებისათვის, შედარებითს მეთოდთან ერთად, ლინგვისტური ანალიზითა და დაკვირვებით მოპოვებული დასკვნების გამოყენებაც... მანვე მაშინდელ ქართველ მკვლევართ დაანახვა, თუ როდენად საგულისხმო და მნიშვნელოვანი საკითხების გამორკვევაა შესაძლებელი ენის ნამდვილი ანალიზის საშუალებით“.

ჭავჭავაძისათვის შეუმჩნეველი არ დარჩენილა ქართული ენის გრამატიკული სტრუქტურის სიმდიდრე. ჩვენი ენის განსაკუთრებულ თვისებად იგი ზმნის ფორმათა მრავალფეროვნებას მიიჩნევდა, ყურადღებას მიაქცევდა კაუზატიური ფორმის თავისებურებას და სამართლიანად დასძენდა, რომ სხვა ენებში შეუძლებელია ერთი სიტყვით გამოიხატოს, მაგალითად, „წავადებიან“, „გადააზომინა“ და მისთანანი. ასევე მნიშვნელოვან თავისებურებად თვლიდა ილია იმ გარემოებას, რომ ქართულში მეტყველების ყველა ნაწილი იბრუნვის. მას მოჰყავს მშვენიერი მაგალითები ზმნიზედის. თანდებულის, ზმნის, შორისდებულის ბრუნვის ფორმებისა.

ილია ჭავჭავაძეს მაშინ მოუხდა სამწერლო ასპარეზზე გამოსვლა, როდესაც ქართულ ლიტერატურაში გაბატონებული იყვნენ არქაისტები. როდესაც ლაპარაკია გასული საუკუნის პირველი ნახევრის ქართველ არქაისტთა შესახებ. აუცილებელია აღინიშნოს შემდეგი. ისინი (ქართველი არქაისტები) განსხვავდებოდნენ ევროპული ტიპის კონსერვატორი მწერლებისაგან (აქ იგულისხმება, უწინარესად, ენისა და სტილის სფერო): თუ, საერთოდ, არქაისტებისათვის დამახასიათებელია კონსერვატორული ენობრივი ფორმების გაბატონება თა-

ნამედროვე ენაში, ჩვენი არქაისტების სამწერლო პრაქტიკაში ამას ემატებოდა ხელოვნურად შეთხზული ენობრივი ნორმების გამოყენება, ისეთი გრამატიკული ნორმებისა, რომლებსაც რეალური საყრდენი არ ჰქონია ენის განვითარების არც ერთ ეტაპზე. ეს იყო XVIII საუკუნის გამოჩენილი გრამატიკოსის — ანტონ პირველის მიერ გამომუშავებული ხელოვნური ფორმები, რომლებიც ასი წლის მანძილზე გაბატონებული იყო ქართულ მწერლობაში. ბევრი ფორმა, შემოტანილი ჩვენს სალიტერატურო ენაში, ანტონის გამოგონილია, არქაული კი არაა, ხელოვნურად შექმნილია. ქართველ რომანტიკოსებთან, მაგალითად, ქართული მორფოლოგიისათვის არა ერთი ასეთი შეუფერებელი ფორმა დიდ მოწონებაში იყო. გარდა ამისა, ისიც სიმპტომატურია, რომ ქართველი არქაისტებისათვის მისაბაძი იყო იოანე პეტრიწის ხელოვნური და მძიმე ენა¹ და არა იმდენად ძველი ლიტერატურის კლასიკური ენობრივი ძეგლები. რა თქმა უნდა, ამ პრინციპზე აგებული სალიტერატურო ენა არ ასახავდა ჩვენი ენის ბუნებრივ განვითარებას. დიდი შემობრუნება იყო საჭირო, რათა აღდგენილიყო ენის ევოლუციის გეზი და სალიტერატურო ენა წარმართულიყო დემოკრატიზაციის გზით.

ილია ჭავჭავაძე პირველი იყო, რომელმაც გაბედულად გაილაშქრა ენობრივი კონსერვატიზმის წინააღმდეგ და ახალი ქართული სალიტერატურო ენის დამკვიდრების მძიმე ტვირთი იკისრა.

არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ ფეოდალურ-კლერიკალურ ლიტერატორებთან პოლემიკის გაშლა არცთუ ისე იოლი საქმე იყო, როგორც ეს ზოგიერთს ჰგონია. არქაისტების შეხედულებებს ადასტურებდა საკმაოდ ხანგრძლივი ლიტერატურული ტრადიცია, რომანტიკოსი მწერლების პოეტური ენის პრაქტიკა; „მამების“ თვალსაზრისის თეორიული საყრდენი ჰქონდა ლოგიკისტური გრამატიკული სისტემისა და საშუალო საუკუნეების თეოლოგიის საფუძვლებში; ე. წ. „სა-

¹ ა რ ნ . ჩ ი ქ ბ ა ვ ა , ქართული ენის ზოგადი დახსიათება (ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, I, გვ. 020).

„ში სტილის“ თეორიას, რომელსაც ისინი ეყრდნობოდნენ, დიდი გასაყალი ჰქონდა მთელ მსოფლიოში.

დრომოკმულ ენობრივ ნორმათა უკუგდების აუცილებლობა და თანამედროვე ლიტერატურული ენის ნორმალიზაციის ინტერესები დღის წესრიგში აყენებდნენ ტრადიციული თვალსაზრისის კრიტიკას, არქაისტების მეთოდოლოგიის თეორიულ დაძლევას, ერთი მხრივ, და ახალი სამწერლო ენის შენებას, ახალი ნორმების დამკვიდრებას, მეორე მხრივ.

ანბანის გამარტივება, არქაული და ხელოვნური ლიტერატურული ნორმების განდევნა, ხალხურ მეტყველებასთან დამოკიდებულება, უცხოური (საერთაშორისო) სიტყვების დამკვიდრება, ტერმინოლოგიის მოწესრიგება — აი, წრე ძირითადი მნიშვნელობის საკითხებისა, რომლებიც დაისვა ახალგაზრდა ილია ჭავჭავაძის წინაშე.

ამ პრობლემის გადაწყვეტაში ილია ჭავჭავაძეს გვერდში ედგა აკაკი წერეთელი, მეორე დიდი მოამაგე და მოპირსახულე ქართული ენისა, ახალი ლიტერატურული მოძრაობის მეორე დიდი მედროშე და სულისჩამდგმელი. აკაკი წერეთელი — ილია ჭავჭავაძესთან ერთად — არა მხოლოდ ლიტერატურული პრაქტიკით ახორციელებდა საერთოეროვნული ენის პრინციპებს, არამედ თეორიულადაც ასაბუთებდა ახალი ენობრივი პოლიტიკის ძირითად დებულებებს. ენის სფეროშიაც ილია და აკაკი საქართველოს განუყრელი ბუმბერაზები არიან.

არქაისტების თეორიულ ქვაკუთხედს წარმოადგენდა ე. წ. „სამი სტილის“ თეორია, რომელსაც ფესვები ჯერ კიდევ ანტიკურ ხანაში ჰქონდა, ხოლო აღორძინების ეპოქაში მან საყოველთაო გავრცელება ჰპოვა. ჩვენში ეს თეორია ანტონ პირველმა გადმონერგა. რას ნიშნავს „სამი სტილის“ თეორია? ამ მოძღვრების თანახმად, არ არსებობს ერთი სალიტერატურო ენა, არ შეიძლება ერთი და იმავე სახის ენით ვიღსჯელოთ სხვადასხვა საგანზე. მაგალითად, ღვთისმეტყველებას შეეფერება „მაღალი შტილი“ — აღზევებული, მაღალფარდოვანი ენა; ყოველდღიური სასაუბრო მეტყველება „და-

ბალ შტილს“ მოითხოვს (ასეთია, მაგალითად, გლეხთა ენა); ისტორიული ხასიათის თხზულებათათვის „საშუალო შტილია“ შესაფერისი. სხვაგვარი ტერმინოლოგიით, არსებობს ეკლესიური, დარბაისლური და გლეხური ენა.

გასული საუკუნის სამოციან წლებში თავი იჩინა ერთ-გვარმა რევიზიონისტულმა შეხედულებამ: სალიტერატურო ენის ქვაკუთხედად გამოცხადდა „საშუალო შტილი“, ე. ი. „დარბაისლური მეტყველება“. გლეხთა ენა „მდაბალი კატეგორიებისთვისაა“ განკუთვნილი!

ილია ჭავჭავაძის უდიდესი დამსახურება ისაა, რომ მან ხალხური მეტყველება გამოაცხადა სალიტერატურო ენის საყრდენად და ამით რადიკალურად დაუპირისპირდა ტრადიციულ თვალსაზრისს. ეს იყო გაბედული რევოლუციური ნაბიჯი, რასაც მოჰყვა მწვავე რეაქცია ძველი თაობის ლიტერატორთა მხრივ. პოლემიკა გაიშალა „მამების“ ორგანოში — ეურნალ „ცისკარში“.

სქოლასტიკური ფილოსოფიის საფუძვლებზე აღმოცენებულმა „სამი სტილის“ თეორიამ მარცხი განიცადა. ი. ჭავჭავაძემ თავის უფლებებში აღადგინა ახალი სალიტერატურო ენის სტრუქტურა, რომელიც საწყისებს სულხან-საბა ორბელიანისა და დავით გურამიშვილის სამწერლო ენაში პოულობდა, გაამრთელა ის ხაზი, რომელიც გაწყდა XVIII საუკუნეში ანტონისეული გრამატიკული სკოლის მეოხებით.

ახალი სალიტერატურო ენის შენება შინაგანი აუცილებლობით მოითხოვდა ორთოგრაფიის რეფორმას. ილია ჭავჭავაძემ დაასაბუთა, რომ ასოები, *ჟ, ჯ, ტ, ჳ, შ*, რომლებიც ძველი სალიტერატურო ენის ფონეტიკურ სისტემას შეეფერებოდა, შეუფერებელია ახალ ენაში. არქაისტები თავგამოდებით იბრძოდნენ ანბანის გამარტივების წინააღმდეგ. ზემოხსენებული ასოების განდევნა წიგნის ენიდან მათ მიუტევებელ შეცოდებად მიიჩნიეს. დასაბუთება ასეთი იყო: *ოჟ, მაგალითად, ქასო* განდევნეთ, მაშინ როგორღა ვავარჩიოთ ერთმანეთისაგან *კელი (გიეი)* და *ხელი (ადამიანის სხეულის ნაწილი)*? ეს არგუმენტი უსუსურია: ყოველთვის გადამწყვეტია კონტექსტი, სწორედ კონტექსტს ენიჭება ენაში სადიფერენციაციო მნიშვნელობა: განა ომონიმები ჩვენს მეტყვე-

ლებაში ბადებენ რაიმე უხერხულობას? ენათმეცნიერების ეს კანონი კარგად იცოდა ილიამ, როდესაც უპასუხებდა თავის მოკამათეს: „თუ ეგრე არის, მაშ დაარიგე (ქალაღდის დარიგება) და დაარიგე (დარიგების მიცემა) სხვადასხვა „დ“-ებით უნდა დაიწეროს? ააგე (ააშენეთ) და ააგეთ (ეთქვათ, მწვადო ააგე) სხვადასხვა ასოებით უნდა დაიწეროს? გავეცი (მითომ სხვას მივეო) და გავეცი (ხმა ამოვიღეო) სხვადასხვა ასოებით უნდა დაიწეროს? ესე რომ მიჰყევთ, ათას სხვა მაგალითს გიჩვენებთ, მაშასადამე, თქვენი თეორიით ათასი სხვადასხვა ასო უნდა შემოვიტანოთ და ჩვენი ახალი მოსწავლენი ძალან მადლობელი იქნებიან“. როგორც ვხედავთ, ი. ჭავჭავაძე ყოველთვის მეცნიერულ თვალსაზრისზე დგას.

ი. ჭავჭავაძემ დიდი ამაგი დასდო სალიტერატურო ქართულის ლექსიკური შედგენილობის შევსებას ახალი ცნებებითა და ტერმინებით. მან დაამკვიდრა ქართულში ბევრი სიტყვა, რომლებიც სამუდამოდ შევიდნენ ჩვენი ენის ლექსიკურ ფონდში. ასეთებია, მაგალითად, შინაარსი, აგებულება, სინამდვილე, მიმართულება, ღირებულება, ზეგარდმო, შთაგონება, განყენებულება, ალებ-მიცემობა, გაკვრით და სხვ.

როგორაა შექმნილი ეს სიტყვები? ცნობილია, რომ, საერთოდ, სავსებით გამოგონილი სიტყვები არ არსებობს. ერთადერთი სიტყვა, რომელიც კლასიკურ მაგალითადაა მიჩნეული, არის „გაზი“, მისი შემუშავება მიეწერება XVIII საუკუნის ერთ ჰოლანდიელ ქიმიკოსს. მაგრამ არც ესაა მთლად „ციდან ჩამოვარდნილი“ სიტყვა: იგი შედგენილია გერმანული „გაისტის“ (სული) შორეული რემინისცენციით. ნეოლოგიზმი ენაში ფეხს მოიკიდებს, თუ იგი შემუშავებულია ენის მორფოლოგიის წესების მიხედვით, ენაში უკვე არსებული მასალის საფუძველზე. ასე, მაგალითად, ენაში არსებობდა „არსი“ და „შინა“, მაგრამ მათი კომბინაცია, შეერთება, რომელიც ახალ ცნებას გამოხატავს, ილიამდის არ იყო ცნობილი („შინაარსი“). რაკი ილია ითვალისწინებდა ქართული მორფოლოგიის კანონზომიერებას, მის მიერ შექმნილი ნეოლოგიზმებიც გავრცელდნენ ენაში.

ილია ჭავჭავაძე დიდი ყურადღებით ეკიდებოდა საერთაშორისო სიტყვების დანერგვას ჩვენი ენის ლექსიკურ შემადგენლობაში. არქაისტები ილიას უკიჟინებდნენ, რომ მან პირველად ისმარა თავის საპოლემიკო სტატიაში ინტერნაციონალური სიტყვები „ორიგინალი“, „სენტემენტალური“ და სხვ. ილია სავსებით სწორად აღნიშნავდა, რომ ენაში აუცილებელია საერთაშორისო სიტყვების დამკვიდრება, ისეთი სიტყვებისა, რომელთა ეკვივალენტი ჩვენს ენას არა აქვს; ვერც ერთი კულტურული ენა ვერ ასცდება უცხოურ სიტყვებსო. აი, რას წერდა ილია ბარბარე ჯორჯაძის მისამართით: „ორიგინალი, სენტემენტალური და სხვანი მაგვარი სიტყვებია, ხმარებული ჩემს აპრილის სტატიაში, თქვენ უცხო სიტყვებად მიგიღიათ. ეგ მართალია, ქართული სიტყვები არ არი, მთელი კაცობრიობა კი ხმარობს... არც ჩვენთვის არის დასაძრახისი, რომ ჩვენც ვისმაროთ... თუნდ რომ მე არ ვისმარო ეგ სიტყვები, მაინც კიდევ უთუოდ შემოგვეპარებიან, როგორც შემოგვეპარნენ: პოემა, პოეზია, ფილოსოფია, კრიტიკა, სტატია, ლოლიკა და სხვანი. ეგ არა ხალხს არ დაეძრახება. ის სცრუობს, — რომელიც ძრახავს მაგვარ სიტყვების შემოტანას ენაში“ (თხზ., 1941, ტ. II, გვ. 34-35).

ი. ჭავჭავაძემ, ამასთანავე, ისიც კარგად იცოდა, რომ უცხოური სიტყვების მოზღვაება ენაში დასაგმობია; არა ღირს სიტყვა-გამოთქმის დამკვიდრება, რომლის ბადალი, ძირეულად ქართული სიტყვა ენაში მოიპოვება. ილია სასტიკი მტერი იყო ბარბარიზმებით ენის დანაგვიანებისა. აი რას ამბობდა იგი: „მე „ოსტროვები“, „ლინიები“ და სხვა გარმიანული სიტყვები... ამისათვის დავძრახე, რომ მაგის თანასწორ მნიშვნელობის სიტყვები არიან ჩვენს ენაში“ (ტ. II, გვ. 434). სავსებით სწორი დებულებაა. გავიხსენოთ დიდი ლენინის აზრი უცხოური სიტყვების თაობაზე. ცნობილია, რომ ლენინი სასტიკად ილაშქრებდა რუსულ ენაში ისეთი საერთაშორისო სიტყვების შემოტანის წინააღმდეგ, რომელთა შესატყვისი მდიდარ რუსულ ენას გააჩნდა ძირეულად რუსული სიტყვების სახით.

ამრიგად, ი. ჭავჭავაძეს სახელმძღვანელო დებულება აქვს

გამოთქმული ქართულ ენაში ინტერნაციონალური ლექსიკური ერთეულების დამკვიდრების შესახებ.

ი. ჭავჭავაძე დაუღალავად ზრუნავდა ქართული ენის სიწმინდისათვის. იაკობ მანსვეტაშვილი წერს: ილია ჭავჭავაძე „მტკიცედ იცავდა ენის სიწმინდეს, სიფაქიზეს, ქართულობას, „რა ენა წახდეს, ერიც დაეცეს“ — უყვარდა ხშირად ამის გამეორება, ენა უნდა დავიცვათ შერყვნილობისაგან“.¹ თუ რა პასუხისმგებლობით ეკიდებოდა ილია თავისსავე ნაწერებს ენის სიწმინდის თვალსაზრისით, კარგად ჩანს მისი რამდენიმე ნაწარმოების ხელნაწერი ნუსხებისა და ვარიანტების ტექსტუალური ანალიზიდან². ახალი სალიტერატურო ენის ფორმირებამ სავსებით ბუნებრივად წარმოშვა სიძნელენი, რომელთა გადალახვა ჩვენი ენის მესვეურთა გადაუდებელ ამოცანას წარმოადგენდა. განსაკუთრებით ოთხმოციან-ოთხმოდეათიან წლებში ერთგვარი სიჭრელე დაეტყო სამწერლო ენას, მოსაწესრიგებელი იყო ნორმების საკითხი, ენის ნორმალიზაცია მთელ რიგ მტკიცეულ კითხვებს აყენებდა. აქაც ილიას გამჭრიახი გონება იყო საჭირო.

ილია ჭავჭავაძემ იცოდა, რომ მწერლობას, სიტყვაკაზმულ ხელოვნებას დიდი როლი შეუძლია შეასრულოს საერთოეროვნული ენის შექმნაში. ამიტომ იყო, რომ იგი სწორედ მწერლობისაგან მოითხოვდა ენის სიწმინდის დაცვას, ენის ფენომენის ღრმად შესისხლნორცებას, სიტყვისადმი განსაკუთრებული პასუხისმგებლობით მოკიდებას. „ჩვენ მარტო ეს ვიცით ძალიან კარგად, — ამბობდა ილია, — რომ ლიტერატურას შეჰყავს წარმატებაში ენა, ესეც კარგად ვიცით, რომ ლიტერატურის განზრახვაც ის არის, რომ ერთგვარი ენა შესდგეს და არა მრავალშტოიანი“.

ილია სავსებით კატეგორიულად ამბობდა, რომ „ნიჭიერი მწერალიც ამისათვის არის სასარგებლო ენისათვის, რომ თავის თსზულებაში ენის სიმდიდრე გამოიჩინოს ხოლმე“. მო-

¹ ი. მანსვეტაშვილი, მოგონებანი, 1936 წ., გვ. 77.

² ეს შედარებითი ანალიზი მოცემულია პრ. კეკელიძის წიგნში: „ქართული ენისა და ლიტერატურის სწავლების საკითხები საშუალო სკოლაში“ 1952, გვ. 75-76.

ვიგონოთ ეს სიტყვებიც: „ჩვენი ენა არა ენას არ დაუვარდება ქვეყანაზედ... ძვირფასი თვისება ჩვენის ენისა როგორ უნდა დაიძრახოს წინდაუხედავად თეორეტიკის ზღაპრებით! როგორ უნდა დაუკარგოთ ეგ უკეთესი თვისება ჩვენს ენას! ცოდვია, სასიკვდილო ცოდვია მაგ-გვარი წინდაუხედავი მასხარობა ლიტერატურაში ენაზედა და ენის უკეთეს თვისებაზედ!“ — ასე მიმართავდა ილია ენობრივი კონსერვატიზმის მქადაგებელთ.

ძნელია პატარა წერილის ფარგლებში ჩასტოო იმ დიდი ღვაწლის დახასიათება, რომელიც მიუძღვის ილია ჭავჭავაძის მრავალსაუკუნოვანი ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიაში. აქ ჩვენ სრულიად არ შევხებხართ ილიას ნაწერების ენას, არ გვიჩვენებია, თუ რა ხორცუმესხმა განიცადა ილიას თეორიულ-ენათმეცნიერულმა იდეებმა მისსავე ლიტერატურულ ქმნილებებში, რა საფეხურზე აიყვანა მან ქართულსაერთოეროვნული ენა და ამით სამარადჟამოდ აღბეჭდა თავისი სახელი ჩვენი დედაენის განვითარებაში.

ილია ჭავჭავაძის, როგორც ქართული სალიტერატურო ენის რეფორმატორის, წინაშე იმთავითვე მწვავედ დაისვა ქართული ლექსიკისა და ფრაზეოლოგიის პრობლემა. ახალი ქართული სამწერლო ენის სტრუქტურის დამკვიდრება შინაგანი აუცილებლობით მოითხოვდა ლექსიკონის გადახალისებას და იმ დრომოკმული სიტყვობრივი მასალის უკუგდებას, რომელიც სათავეს არქაულ ლექსიკაში პოულობდა. იმდროინდელი ქართული ლიტერატურის მასაზრდოებელი წყარო ძველ საუკუნეებში შემუშავებული ლექსიკური მარაგი იყო, ცოცხალი მეტყველებიდან მომდინარე სიტყვებსა და გამოთქმებს მწერლობაში გზა გადაკეტილი ჰქონდა; არქაისტები თავგამოდებით ებრძოდნენ ისეთი ლექსიკური ერთეულების შემოტანას მწიგნობრულ ენაში, რომლებიც ნიშანდობლივი იყო ე. წ. „მდაბიური მეტყველებისათვის“ და არ ეგუებოდნენ ტრადიციული ლექსიკის ტრაფარეტს. ფეოდალურ-კლერიკალური იდეოლოგიის წარმომადგენლები აღ-

არებდნენ „მაღალი შტილის“ ფორმების დანერგვას და ენის დაქვეითების საწინდრად მიიჩნევდნენ ხალხური ძირეულ სიტყვების ამოტივტივებას მწერლობის ენაში.

ახალი სალიტერატურო ენის კანონიზაციის ინტერესი მოითხოვდა, ერთი მხრივ, თეორიულად დასაბუთებულიყო არქაიზებული სიტყვიერი ფონდის დრომოქმედობა და, მეორე მხრივ, ლიტერატურული პრაქტიკის გზით განხორციელებულიყო ქართული ენის ლექსიკის დემოკრატიზაცია. ეს ძალიან რთული პროცესი იყო, და ილია ჭავჭავაძემ ამ მიმართულებით მეტად გაბედული ნაბიჯები გადადგა.

უწინარეს ყოვლისა აღსანიშნავია, რომ, ილიას აზრით, ლექსიკაზე დაკვირვება, ძირეულად ქართული სიტყვების ანალიზი საგულისხმოდ დასკვნებს გამოგვატანინებს ჩვენი ხალხის ისტორიული წარსულის შესახებ; ბევრი ქართული სიტყვა „ცოცხალი მოწმეა“ გარდასული საუკუნეებისა, უტყუარი დამადასტურებელი საზოგადოებრივი ცხოვრების განვლილი საფეხურებისა. ამგვარი ისტორიული მიდგომის მშვენიერი ნიმუშია ისეთი სიტყვების ანალიზი, რომლებიც აგებულია „წყალ“ ფუძეზე. „განა ამისთანა სიტყვები, როგელნიც ჩვენს ენას დღევანდლამდე შერჩენია, არაფრის მთხრობლები არ არიან, მაგალითებრ: „წყალობა, მოწყალე, შემიწყალე, მოწყალეა“ — ამბობს ილია. — აქ ყველგან „წყალი“ ისმის და ეს ამისთანა ცოცხალი მოწმე განა არ გვეუბნება, რომ პირვანდელი ბინა ქართველისა ისეთი მშრალი ქვეყანა ყოფილა, რომ „წყალობა“ ნატურისა და ვედრების საგნად გახდომია! აკად. ი ვ ა ნ ე ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ს სიტყვით, „ეს საუცხოო და გონებამახვილი დაკვირვებაა!“

ასეთივე გონებამახვილურია სიტყვების — „მიცვალება“, „მიცვალებული“, „გათხოვება“ — „მოთხოვება“ გაგება. განა ამგვარივე არ არის „სიტყვა მ ი ც ვ ა ლ ე ბ ა, მ ი ც ვ ა ლ ე ბ უ ლ ი, რომელიც მოკვდომასა და მკვდარს ჰნიშნავს, მაგრამ არა სრულიად გაარარავენას, არამედ გ ა რ და ც ვ ლ ა ს, სხვა სახედ გადასვლას? ნუთუ ამაში გონების ხელმოსაკიდებელი არა არის რა, რომ კაცმა უტყუარი აზრი შეადგინოს მასზედ, თუ როგორ სწამებია ქართველს ის დიდი მოქმედება ბუნე-

ბისა, რომელსაც სიკვდილი ჰქვია?“ ან „ქალის გათხოვება, მითხოვება განა არას გვეუბნება, რომ უწინდელ ქართველის ცოლის შერთვაში „თხოვებას“ რაღაც ადგილი სჭერია? განა ეს სიტყვა არ ასურათებს პირველყოფილ ქართველს ცოლ-ქმრობის შესახებ?“ (1889 წ., აი ისტორია. თხზ., ტ. V, გვ. 98).

პირველად ილია ჭავჭავაძემ მიაქცია ყურადღება იმ ფაქტს, რომ ქართულ ენაში გვაქვს მთელი რიგი რთული სიტყვები (კომპოზიტები), რომლებშიც მონაწილეობს სიტყვა „დედა“. „ქართველებისათვის დედა მარტო შობელი არ არის. — ამბობს ილია. — ქართველი ღვიძლს ენასაც დედა-ენას ეძახის, უფროსს ქალაქს — დედა-ქალაქს, მკვიდრ და დიდ ბოძს სახლისას — დედა-ბოძს, უდიდესს და უმაგრესს ბურჯს — დედა ბურჯს, სამთავრო აზრს — დედა-აზრს, გუთნის გამგებელ მამაკაცსაც კი — გუთნის დედას. რამოდენად განდიდებულია მნიშვნელობა დედისა, რამოდენად გამრავალგვარებულია, გაპათიოსნებული, გაძლიერებული, გაღონიერებული და თავმოსაწონებელი“ (1898 წ., პატარა საუბარი, თხზ., IX, გვ. 245).

დიდად საყურადღებოა ილია ჭავჭავაძის მსჯელობა იმ სიტყვების თაობაზე. რომლებიც შინაარსობრივად გამოიფიტნენ, გაღარიბდნენ და ველარ გამოხატავენ მათში ჩაქსოვილ ცნებას. ამგვარი სიტყვა, ილიას რწმენით, ჩვენი დღევანდელი ენის დაქვეითების მომასწავებელია და ამიტომ საჭიროა ზრუნვა მათი ისტორიული უფლებების აღდგენისათვის. „დადნა საგანი, დადნა სახელიცა“ — ამ ფორმულით მონათლა ილია ჭავჭავაძემ ცნებაგაღარიბებული სიტყვები, რომლებიც მჭევრმეტყველური დადასტურებაა იმდროინდელი საზოგადოებრივი ცხოვრების დაქინებისა და გადაგვარებისა. ასეთია, მაგალითად, სიტყვა მამული. „მამულის ხსენებაზედ ეხლანდელს ქონდრის-კაცს თავისი მიწა წარმოუდგება ხოლმეო“, ამბობს ილია. ეს ზოგადი ცნების, სამშობლო ქვეყნის, აღმნიშვნელი სიტყვა გამოიფიტა. დავიწროვდა და ამ პროცესს ილია ჭავჭავაძე უკავშირებს იმ იდეის გაქრობას, რომელიც ჩამარხულია ხსენებულ სიტყვა-

ში. „მამულისათვის ბრძოლა ეხლა სასამართლოში შეტანილი ღერბიან ქალღმრთელ სადავო საჩივარია; მამულისათვის ძლევამოსილობა — მოგებულის საქმის განაჩენის პირია, ჯეროვნად შემოწმებული; მამულის სიმაგრე — ტურუმული ღობეა, ვენახ გარეშემო შემორტყმული; მამულის პატივი — ნეხვია, სახნავ მიწაზედ სასუქად დაყრილი; მამულის შვილობა — მხენელისა და მთესველის სახელი-დაა“ (1876, საქართველო თხზ., IV, გვ. 155).

ამ ამონაწერის ქვეტექსტი არაა ძნელი მისახვედრი და, ამდენად, ზემოხსენებულ მსჯელობა არ შეიძლება გავიგოთ როგორც ტერმინის ვიწრო ლინგვისტური იმპერპრეტაცია.

სწორედ დიდმა ილიამ აღადგინა თავის მხატვრულ ენაში სიტყვა „მამულის“ ადრინდელი გაგება და საბოლოოდ დააკანონა იგი ქართულ ენაში, როგორც „სამშობლოს“ სინონიმ.

ფორმულის — „დადნა საგანი, დადნა სახელიცა“ მშვენიერი დადასტურებაა აგრეთვე ქართული სიტყვა დედაკაცი. ილია გულისტკივილით აღნიშნავს, რომ ეს მშვენიერი სიტყვა „დაიფუყა, შეიკუმშა, დაპატარავდა... დღეს დედა დედაკაცი კი არ არის, ქალია... დღეს „დედაკაცი“ მდაბიოთა სახელიდაა, თითქოს „კაცი-დედა“ მართო მათლა შერჩენიათ... დღეს „დედაკაცი“ რომ ან თავადის, ან აზნაურის ქალს, ან ერთობ „შლიაპოსანს“ უწოდოთ, გიწყენთ, იუკადრისებს, ითაკილებს: „მე ქალი ვარ და არა დედაკაცი“, თითქოს ქართული „დედაკაცი“ და რუსული „მამა“ ერთი და იგივე იყოს. ცოდვა არ არის, „დედაკაცი“ სათაკილო იყოს და „ქალი“ თავმოსაწონებელი! „დედაკაცი“ — ეს ბრვე და აზოვანი ადამიანი „ქალად“ დავადნეთ!... ცოდვა არ არის, „დედაკაცი“ დავკარგეთ და „ქალი“ შევიძინეთ!“ („პატარა საუბარი“).

ეს მსჯელობა კომენტარს არ საჭიროებს.

უადრესად საგულისხმოა ილია ჭავჭავაძის „მსჯელობა ქართველთა სხვა ერებთან კულტურული ურთიერთობის

ლექსიკური მასალის ანალიზის საშუალებით გამორკვევის შესაძლებლობაზეც“ (ი ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი).

ასე, მაგალითად, ილია არკვევს ა ჩ უ ა სიტყვის წარმომავლობას და ამბობს: „ეთქვათ, შეგვხვდა ქართული ბავშვური სიტყვა ა ჩ უ ა. საიდან არის ეს სიტყვა, რის მომასწავებელია და ნიშნავს იმას თუ არა, რასაც ბავშვი ამ სიტყვით ასახელებს? ჩვენს ენაში ამ სიტყვის ასახსნელს ვერაფერს ვიპოვით. თუ კვალში ჩავუდგებით და სხვა ენებს ამ განზრახვით მოვჩხრეკთ, დავინახავთ, რომ სანსკრიტულად *acva*, ზენდურად *aspa*, ლათინურად *equus*, ირლანდიურად *ecli*. ლიტოვურად *aszwa* ცხენს ნიშნავს და ყველგან ისმის ცხადად და ნათლად ჩვენებური აჩუა“ (თხზ., V, გვ. 22).

ჩვენი სახელოვანი ისტორიკოსი ი ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ „მეტად საგულისხმოა ი. ჭავჭავაძის მსჯელობა საისტორიო კვლევა-ძიებისათვის, შედარებითს მეთოდთან ერთად, ლინგვისტური ანალიზითა და დაკვირვებით მოპოვებული დასკვნების გამოყენებაც... მანვე მაშინდელ ქართველ მკვლევართ დაანახვა, თუ რაოდენ საგულისხმო და მნიშვნელოვანი საკითხების გამორკვევაა შესაძლებელი ენის ნამდვილი ანალიზის საშუალებით!“

ილია ჭავჭავაძე მეთოდოლოგიურად უთუოდ მყარ ნიადაგზე იდგა, როდესაც მოითხოვდა ინტერნაციონალური ლექსიკის დანერგვას ჩვენს ენაში. ყოველი კულტურული ენა ივსება და მდიდრდება საერთაშორისო ტერმინებით, რომლებიც ზუსტად და ზედმიწევნით გამოხატავენ სათანადო ცნებებს. ძველი თაობის წარმომადგენლები ილიას უსაყვედურებდნენ, როგორც ზემოთ ითქვა, რომ მან, პირველმა, შემოიტანა ჩვენ ქართულში მთელი რიგი უცხოური სიტყვები. „ენის გამდიდრება სხვისა სიტყვებითა ენას არ დაამდაბლებს, თუ არ აამაღლებსო“, აცხადებდა ილია, „ორიგინალური, სენტემენტალური და სხვანი მაგგვარი სიტყვები... მართალია, ქართული სიტყვები არ არის, მთელი კაცობრიობა კი ხმარობს..., არც ჩვენთვის არის დასაძრახისი, რომ ჩვენც ვიხმაროთ (1861 წ. თხზ., IV., გვ. 57). ილიას დაუწუნეს, მაგალითად, სიტყვა „კრიტიკის“ შემოღება. ილია ამბობდა, რომ „ამის

თანასწორ-მნიშვნელობის სიტყვა არ არის ქართულს ენა-ზედ... „კრიტიკა“ არის განხილვა, გაჩნრეკვა, გარკვევა, გარჩევა და დაფასება ერთად“. ილია, ამავე დროს, იმა-საც მიუთითებდა, რომ მრავალი სიტყვაა ქართულში და-ნერგილი აღმოსავლური ენების გავლენით, — ისინი უამთა ვითარებაში შეიწოვა ჩვენმა ენამ, გავრცელდა და საბოლო-ოდ შეესისხლბორცა ენის ორგანიზმს. ასევე ბუნებრივი და ორგანული გახდება ქართული ლექსიკონისათვის ევროპის ენებიდან მომდინარე ინტერნაციონალური სიტყვები, საჯ-სებით სამართლიანად დაასკვნოდა დიდი ილია. როგორც ვხე-დავთ, საერთაშორისო სიტყვების დანერგვის აუცილებლობა ილიამ დაასაბუთა ქართული ლექსიკის ისტორიული განვი-თარების ფონზე.

მეცნიერებისა და ტექნიკის საერთაშორისო ტერმინების შემოღება არ ნიშნავს საკუთარი სიტყვიერი მასალის უგუ-ლებელყოფას. თუ ენის ლექსიკურ დაფენებაში მოიძებნება რომელიმე საერთაშორისო სიტყვის ეკვივალენტი, საჭიროა მისი ამოტივტივება და დანერგვა. ეს დებულება კარგად ჰქონდა შეგნებული ილია ჭავჭავაძეს. ასე, მაგალითად. იგი ამბობდა: „ღ ა ლ ა ს ჩვენს წერილებში იმ აზრით ვხმარობთ, როგორც რ ე ნ ტ ა ო“. მიწის ნაკვეთს გერმანიაში მორგენო-ბით ანგარიშობენ. ილია ამასთან დაკავშირებით შენიშნავს: „მ ო რ გ ე ნ ი დილაა ნემეცურად. როგორც ჩვენში ერთ დღეს მოიხვნის, ერთ დღიურს ეძახიან და უღრის ჩვენს ნახევარ დღიურს“.

ილია ჭავჭავაძე სასტიკად გმობდა ამა თუ იმ ტერმინის შემუშავებას სხვა ენის შესაბამისი ტერმინის ბრმა თარგმა-ნის გზით. მაგალითად, მას არ მოსწონდა „უარმყოფელო-ბა“, რომელიც რუსული отрицание-ს მაგალითითაა შედ-გენილიო. „უარმყოფელობა“, ილიას აზრით, „არას“ თქმაა, ანუ — მდაბიოდ რომ მოგახსენოთ, ჩვენებურად, ქართუ-ლად — ჰაშას კვრა და სხვა არაფერი“. ეს სიტყვა (აშას კვრა) მან ერთ-ერთ წერილში იხმარა: „გვიანდაა ასეთი ა შ ი ს კ ვ რ ა და მით უფრო განსაცვიფრებელი, რომ სწო-რედ იმავე ნომერში, საცა ამ ჩვენის დროების რაინდს ჩა-

თუქესნობას უქებენ, ამ საგანზე არა სწერია“ (1893 წ.)¹. ამავე თვალსაზრისით საინტერესოა ილიას მსჯელობა ტერმინ „მონახევრობის“ შესახებ. მოვუსმინოთ მწერალს: „იმგვარს ადგილ-მამულის კერას, რომლის გამოც მამულის პატრონი მიწისმოქმედს წილში უდგას, ევროპაში, თუ რუსეთში „მონახევრობას“ ეძახიან, ჩვენში კი „წილზედ-ქერას“ იტყვიან“. ილია იძლევა ევროპული ტერმინის ახსნას: „სიტყვა მონახევრობა ევროპაში წარმოსდგა იქიდან, რომ უფრო ბევრგან პატრონის წილად — ღალა ნამუშევრის ნახევარი იყო“. დღევანდელი გაგება ამ ცნებისა სხვაა. ილია განაგრძობს: „ესლა კი ეგ სახელი საზოგადოდ წილზედ-ქერას ჰქვიან, ნახევარი იქნება, მესამედი, თუ მეოთხედი — სულ ერთია“. ილიას ყოველივე ამის გამო მიზანშეწონილად მიაჩნია ვიხმაროთ ტერმინი „წილზედ-ქერა“ (თხზ., VIII, გვ. 12).

ილია ჰავჰავაძე მკაცრ მომთხოვნელობას იჩენს მეცნიერული ტერმინოლოგიის დარგში და თავის პოლემიკურ წერილებში ხშირად მოკამათებებს უკიჟინებს ამა თუ იმ სიტყვის შინაარსობრივი დიფერენციაციის გაუთვალისწინებლობას, ტერმინის არასაკმარისი სიზუსტით გამოყენებას. მართალია, „ლექსიკონი ვულგარულს, თუ უკაცრაოდ არ ვიქნები, ქუჩურს მნიშვნელობასაც სიტყვისას ანგარიშს უწევს, მოვალეა ამ მხრითაც სიტყვა ახსნას“, მაგრამ „სიტყვა მართო ამ მნიშვნელობით საგულისხმოა?“ ილია მკვეთრად ასხვავებს ერთმანეთისაგან რომელიმე სიტყვის გამოყენებას ჩვეულებრივს სიტყვახმარებაში და იმავე სიტყვის ხმარებას მეცნიერული ტერმინის მნიშვნელობით.

ამ თვალსაზრისით საინტერესოა ილიას შენიშვნა სიტყვა ჯ ა პ ი ტ ა ლ ი ს გამო. იგი ყურადღებას მიაქცევს იმ გარემოებას, რომ ეს სიტყვა „საყოველღეო, საყოველ-ღერო საუ-

¹ შდრ. ს. მგალობლიშვილი: „ერთმა გიღმა კნიაზმა ა შ ა მკრასას თუმანზე! მითხრას, თურმე შენი არა მმართვეს-რაო“ (თხზ., II, გვ. 22).

„აშა“ არაბულია წარმოშობით და ნიშნავს: „ღმერთმა დაიფაროს“, „ღმერთმა ნუ ქნას“, რაც იგვე უარყოფაა.

ბარში ხშირად იხმარება ვითარცა ფულადი ქონება ადამიანისა“. მაგრამ ეს არ არის „მეცნიერული მნიშვნელობა ამ სიტყვისა...“ დებულების საილუსტრაციოდ მწერალი აქ საკვსებით მოხდენილად იმოწმებს კარლ მარქსის გენიალურ თხზულებას: „განა იგი „კაპიტალი“, რომლის ახსნასაც სახელოვანმა მარქსმა სამი ტომი თხზულება მოანდომა, და ეს საყოველ-პუროდ ხსენებული „კაპიტალი“ ერთი და იგივეა?“ (1900 წ. ახალი უმეცრებანი ბ-ნ ნოე ქორდანიასი, თხზ. IX, გვ. 141).

ილია ჭავჭავაძეს სწორი მოსაზრება აქვს გამოთქმული სიტყვათა მეცნიერული განმარტების თაობაზე. იგი, როგორც ზემოთქმულიდან ჩანს, ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ ლექსიკონი მოვალეა აღნუსხოს ლექსიკური ერთეულის — სიტყვის ძირითადი მნიშვნელობა, რასაც ზოგჯერ ადგილი აქვს ლექსიკოგრაფიულ ლიტერატურაში.

განუზომელია ილია ჭავჭავაძის დეაწლი ქართული მეცნიერული ტერმინოლოგიის დარგში. იგი აქტიური წევრი იყო ტერმინების შემმუშავებელი კომისიისა და მის ავტორიტეტულ სიტყვას მეცნიერებისა და ტექნიკის ცნებათა ქართულად დადგენაში მუდამ ანგარიში ეწეოდა. საინტერესოა მიმდინარეობა ტერმინოლოგიური კომისიის ერთი კრებისა, რომელშიც მონაწილეობას იღებდნენ ქართულ ენის მოჭირნახულე ჩვენი სახელოვანი მწერლები. აი ამ კრების მსვლელობაც: „20 ნოემბერს 1882 წ. ტფილისის საქალაქო სამმართველოს დარბაზში შესდგა კრება, თ. რაფ. ერისთავის თავმჯდომარეობით. ბ. ლულაძემ მოახსენა კრებას, რომ ამ საღამოსათვის უნდა ყოფილიყო სჯა არითმეტიკაში და ფიზიკაში სახმარს ტერმინებზე. ეს ტერმინები მე კიდევ შევკრიბეო.

გაიმართა ბაასი იმის თაობაზე, თუ როგორ შესდგომოდნენ ტერმინების შემმუშავებას. თ. რაფ. ერისთავი, აკ. წერეთელი და სხვები ამტკიცებდნენ, რომ საჭირო არის თავიდან შევიტყოთ, თუ რა და რა ტერმინები გვაქვს ჩვენს ქართულს ენაზედ, ძველ წიგნებში ნახმარი, რომელნიც ახლა დავიწყებული არისო.

ამათ წინააღმდეგ ლაპარაკობდნენ ბ. ი. ჭავჭავაძე, ი. გოგებაშვილი, მაჩაბელი, ლულაძე. ესენი ამტკიცებდნენ: თუ აგრე შევეუდექით ჩვენ საქმეს, შორს წავაო და სარგებლობა კი დიდი არ იქნებაო, რადგან შეიძლება ჩვენ ძველ წიგნებში ის სიტყვები ცუდად იყოს ნახმარი, რომელნიც ჩვენ გვეკირვებაო. ამისთვის უმჯობესი არის, კრება აქიდანვე შეუდგეს ტერმინების შემუშავებას და დრო არ დაკარგოს ძველის წიგნების ჩიჩქნაშიო.

ბოლოს კრება დათანხმდა ბ. ჭავჭავაძის აზრს და შეუდგა საქმეს. ტერმინების შერჩევა დაიწყო არითმეტიკიდან („შრომა“, 1882., № 46, გვ. 3).

ბევრზე ბევრი სიტყვა გადმოაქართულა ილია ჭავჭავაძემ რუსული ენიდან. მის ნაწერებში გაბნეულია ქართულ-რუსული შესატყვისობანი, რუსული სპეციალური ტერმინების ქართული შესაბამისი სიტყვები, რომელთა დამკვიდრება ილიას მიზანშეწონილად მიაჩნდა¹. ასეთებია, მაგალითად, შემდეგი პარალელური რიგები: ა დ გ ი ლ ო ბ რ ი ვ ი თ ვ ი თ მ ა რ თ ვ ე ლ ო ბ ა — местное самоуправление, ა ლ ე ბ - მ ი ც ე მ ო ბ ა — обмен, ე რ თ ო ბ ა — земство, ე რ ო ვ ნ ე ბ ა — народность, თ ვ ი თ მ ა რ თ ვ ე ლ ო ბ ა — самоуправление, მ ო მ რ ი გ ე ბ ე ლ ი შ უ შ ა მ დ გ ო მ ე ლ ი — мировой посредник, მ ო ხ ე ლ ე — чиновник, რ წ მ უ ნ ე ბ ა — верования, ს ა კ ო მ ლ ო — надел, ს ო ფ ლ ო ბ ა — сход, ქ ც ე ვ ა ს ა ქ ო ნ ლ ი ს ა — обращение товаров, ღ ი რ ე ბ უ ლ ე ბ ა — ценность, ც ა ლ ი — единица, ც ი ლ ე ბ ა — соперничество წ ვ რ ი ლ მ ა ნ ი დ ა ნ ა შ ა უ ლ ი — маловажные проступки, ხ ე ლ თ მ ო ქ მ ე დ ე ბ ა — промышленность, производство, და სხვ. ამგვარი ნიმუშები დაახლოებით 85-მდეა ილიას ნაწერებში. რა ვუყოთ, რომ ამ 85-დან ზოგიერთმა ტერმინმა ენაში ვერ მოიკიდა ფეხი. — ახალი ტერმინების შექმნა საერთოდ დიდად საძნელო რამ არის, — მთავარი ისაა, რომ მრავალი ილიასეული ტერმინი მარჯვეა და ქართული

¹ იხ. ა. შ ა ნ ი ძ ე, ი. ჭავჭავაძე, როგორც მებრძოლი ახალი სალიტერატურო ქართულის დამკვიდრებისათვის: „ილია ჭავჭავაძე. საიუბილეო კრებული“. 1939, გვ. 24.

ენის ყაიდაზე აგებული, ამჟამად დამკვიდრებული და ფესვ-გადადგმული ჩვენს მეტყველებაში! მაგალითად, მოქალაქეობრიობა ვერ პოვა სიტყვებმა „ცალი“ (единица. ამჟამად მიღებულია „ერთეული“), „ნამდვილი მეცნიერება“ (точная наука. ამჟამად მიღებულია „ზუსტი მეცნიერება“) და სხვ.

პეტრე უმიკაშვილის ცნობით, ილია ჭავჭავაძემ შექმნა სიტყვა მიმართულება. აი რას ამბობს უმიკაშვილი: „ილია ჭავჭავაძემ მისცა... ახალი მიმართულება ჩვენს ლიტერატურას. იმის კრიტიკულ სტატიამდინ არც კი იცოდნენ, რა არის მიმართულება ლიტერატურისა ანუ კაცისა. თვით ამ სიტყვის შემოღება — „მიმართულება“ ილია ჭავჭავაძეს ეკუთვნის“ (1872 წ. „კრებული“. 8-9. გადმობეჭდილია ქრესტომათიაში: „ქართ. ლიტ. კრიტიკის ისტორიისათვის“, II, ს. ხუციშვილის რედ., გვ. 161). იონა მეუნარგიას ცნობით, ილიას მიეწერება სიტყვები ძალთა სწრაფვა, თვალთახედვის ისარი (ი. ჭავჭავაძის სიკვდილი და დასაფლავება, გვ. 195). ილიასეულია აგრეთვე სიტყვები: შინაარსი, აგებულება და სხვ.

მიმართულება, აგებულება, შინაარსი და სხვა სიტყვები სამუდამოდ შევიდნენ ლექსიკონში, როგორც ქართული ენის მორფოლოგიური კანონების მიხედვით შემუშავებული ნეოლოგიზმები, როგორც ითქვა ზემოთ.

როგორც პროფ. ა. შანიძემ გამოარკვია, ილია ჭავჭავაძემ შოთა რუსთაველის გავლენით გააცოცხლა უარყოფითი „არ“ ნაწილაკის ხმარება სიტყვათა საწარმოებლად.

მართლაც, „ვეფხისტყაოსანში“ ხშირია ასეთი ფორმები: „არ-გათენება დილისა“, „შენ არ-გატეხა კარგი გპირს“, „არ-გაშვებული ხეზითა“, „არ-გაწირვა ჩემგან მტკიცობს“, „არ-დავიწყება მოყვრისა“. „არ-დარჩენა ჭირთა, მალვა“, „ჰამისა არ-მოწყენისა“ „მალირსა აქამდის არ-ღირსებული“, „ბოლოდ მისი არ-წახდომა“ და მისთანანი. ილია ხშირად ხმარობს მსგავს ფორმებს: არ-გასაწყვეტი, არ-დასაცოლებელი,

არ-გაკითხული, არ-გაკეთება, არ-ხმარება, არ-შესაძლებელი, არ-ქონა, არ-მყოფობა და სხვ.

ახალი სიტყვა-ტერმინების დამკვიდრება, საერთოდ, არ ხდება ერთბაშად და უმტკივნეულოდ, შეჩვევის მომენტს ამ პროცესში გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭება. ეს გარემოება კარგად აქვს გათვალისწინებული ილია ჭავჭავაძეს. როცა იგი მსჯელობს სიძნელებზე, რომლებიც აღიმართება პირველხანად ახალი სიტყვის გავრცელების დროს, თუნდაც ეს ახალი სიტყვა ენის მორფოლოგიის კანონების მიხედვით იყოს შედგენილი და შემუშავებული.

ილიას არ გამოჰპარვია ახლადდაბადებული სიტყვის თუ ტერმინის ფეხის ადგმის სირთულენი და მკითხველს ერთგვარი მობოდიშებით მიმართავდა: „ბოდიშს ვიხდი ჩვენს მკითხველებთან, რომ სიტყვა ჩვენი მძიმეა და ადვილად გასაგები არ არის; იმ საგნისათვის, რომლის გამოც ჩვენ მოგვიხდა ამჟამად ლაპარაკი, ტერმინები და თვით წყობა სიტყვიერებისა ჯერ არ არის, ჩვენდა სამწუხაროდ, ჩვენს ენაში შემოტანილი და გაშინაურებული“ (თხზ., VIII, გვ 160), და შემდეგ: „რაც უნდა კარგად მოიგონო სიტყვა, თუნდა წმინდა ქართულიც იყოს, რაკი იმ სიტყვას ახალს მნიშვნელობას მისცემ, ისიც გაუგებარი იქნება ჯერ ხანად, როგორც უცხო ენის სიტყვა... რასაკვირველია, ამ სიტყვის აზრს შევეჩვევით თავის დროზედ, მაგრამ მანამ შევეჩვევით, იმ დრომდე ეგენი ბნელნი იქნებიან და ძნელად გასაგონი“ (ტ. IV, გვ. 401. ხაზი ჩემია — შ. ძ.)

მართალი ბრძანება! სიტყვის „მოშინაურების“ ხვედრი აქ ლაკონიურად და სრული ჭეშმარიტებით არის დახასიათებული. ბევრი „ბნელი“ და „ძნელად გასაგონი“ ილიასეული სიტყვა-გამოთქმა, როგორც ვიცით, საბოლოოდ „მოშინაურდა“ ქართულ მეტყველებაში, რაკი ისინი ჩვენი ენის ბუნებისა და თვისების მიხედვით არიან შექმნილნი.

იმდროინდელ სამწერლო ენაში ფეხს იკიდებდნენ არა-ბუნებრივი სინტაქსური კონსტრუქციები, უცხოური ფრაზეოლოგიზმები, რომლებიც არ ეგუებოდნენ ქართული ენის.

შინაგან კანონზომიერებას. რუსული ენის მეშვეობით ბევრი საერთაშორისო სიტყვა შემოვიდა ქართულ მწერლობაში, — პირველი გაბედული ნაბიჯები ამ სფეროში, როგორც ზემოთ დავრწმუნდით, თვით ილიას მიერ იყო გადადგმული. მაგრამ სხვა არის ლექსიკური ერთეულების შემოტანა და სხვა — წინადადებების წყობის, სინტაქსური კონსტრუქციების შეცვლა განსხვავებული სისტემის ენის გავლენით. სინტაქსური რუსიციზმის დამკვიდრება უთუოდ საზიანო იყო ქართული ენისათვის. იცვლებოდა ბუნებრივი ქართული გამოთქმები, ვრცელდებოდა სპეციფიკური რუსული ფრაზეოლოგიური შეხამებანი და დავიწყებას ეძლეოდა მათი ფარდი ქართული შესატყვისობანი, იბღალბოდა „ენის სული“, როგორც კარლ მარქსი იტყოდა. ამ მავნე ტენდენციების აქტივიზაციას უმთავრესად ხელს უწყობდა უხეირო, სიტყვასიტყვითი თარგმანები, სადაც ანგარიში არ ეწეოდა ჩვენი ენის ნიშანდობლივ თავისებურებებს, საუკუნეთა მანძილზე შემუშავებულ ბუნებრივ ენობრივ ფორმებს.

ილია ჭავჭავაძე სასტიკად გმობდა ქართული ენის შერყვნისა და დამახინჩების ამგვარ ტენდენციებს.

იაკობ მანსვეტაშვილი თავის მემუარებში საინტერესო ცნობებს გვაწვდის იმის თაობაზე, თუ როგორ ასწორებდა ილია რედაქციაში შემოსულ მასალებს და როგორ „რანდავდა და აშალაშინებდა“ ქართული ენის ყაიდაზე რუსიციზმებით აღსავსე კორესპონდენციებს. ამ მხრივ გამოირჩეოდა თურმე ცნობილი პუბლიცისტის ილია ხონელის ნაწერები. ილია ჭავჭავაძე დაიწყებდა ილია ხონელის წერილების „ქართულად მონათვლას...“ შევიდოდა სიტყვიერების სივრცე-სიღრმეში, დაიწყებდა მეტყველების სალაროში კვლევა-ძიებას, ძებნას მალული ძალებისას და ქართული ენის სიმდიდრიდან... მარგალიტებს გადმოგვიფენდა. ერთ-ერთ ამ საგანძურს ჩავსვამდით იმ ადგილს, სადაც... რუსიციზმი იჯდა, ფელეტონს სულ სხვა ფერი დაედებოდა, ქართული ნათელ-მირონი ეცხებოდა“ (მოგონებანი, გვ. 78).

ჩვენამდის მოაღწია ერთმა დოკუმენტმა, რომელიც, როგორც ა. შანიძე ამბობს, უთუოდ ილიას თაოსნობით არის

შედგენილი. ეს არის უწყება სხდომის შესახებ, რომელიც „ივერიის“ რედაქციაში უნდა შემდგარიყო და რომელსაც სადავო გრამატიკული საკითხები უნდა გადაეწყვიტა.

აქედან ჩანს, რომ ილია ჭავჭავაძე არა მხოლოდ ენობრივ პრაქტიკაში ებრძოდა ქართულ ენაში არაბუნებრივი კონსტრუქციების გაბატონებას, არამედ თეორიულად განიხილავდა ქართული წინადადების აგებულების საკითხს და ასაბუთებდა ნიშანდობლივი სინტაქსური კონსტრუქციების დამკვიდრებას, ნაცვლად სხვა ენის სინამდვილეში შემუშავებული ფორმებისა.

აკად. ა. შანიძე თავის ნაშრომში — „ილია ჭავჭავაძე როგორც მებრძოლი ახალი სალიტერატურო ქართულის დამკვიდრებისათვის“ ამბობს: „დასასრულ არ შემიძლია არ მოვიყვანო ერთი ამბავი, რომელიც პროფ. ივანე ჯავახიშვილისაგან მაქვს გაგონილი: მედიცინის დოქტორმა პროფ. სპ. ვირსალაძემ მიაშობო, რომ ილია ჭავჭავაძემ თავისი სიცოცხლის უკანასკნელ დღეებში მიჩვენა კარგა მოზრდილი ხელნაწერი, რომელიც ქართული ენის ლექსიკონს წარმოადგენდაო. ილიამ მითხრაო: ამ ლექსიკონზე დიდი ხანია ვმუშაობ, ეხლა მინდა დავასრულო და დავბეჭდო და შემდეგ თუ მოკვდები, არა უშავს რაო. სხვა წყაროდან ილიას ლექსიკონის შესახებ არც მე ვიცი და არც ივანე ჯავახიშვილს აქვს რაიმე ცნობა, ივანე ჯავახიშვილს, რომელიც ილიას პირადად კარგად იცნობდა.

ილიას ლექსიკოგრაფიის ამბავი გასაკვირველი არ არის, პირიქით, სრულიად ბუნებრივია, რომ იმ გაქანების პატრონს, როგორც ილია იყო, თავისი უსაზღვრო სიყვარული ქართული ენისადმი ლექსიკონის შედგენით დაეგვირგვინებინოს. მაგრამ, თუ ეს ამბავი მართალია, როგორ და სად გაქრა კვალა ამ სალექსიკონო მასალებისა დიდი მწერლის ვერაგულად მოკვლის შემდეგ?“ (ილია ჭავჭავაძე, საიუბილეო კრებული, თბილისი, 1939 წ. გვ. 26).

ილია ჭავჭავაძე რომ განსაკუთრებულ მზრუნველობას იჩენდა ქართული ლექსიკონის შედგენისადმი, რომ მას აწუხებდა ახალი ლექსიკოგრაფიული ნაშრომის უქონლობა, ეს კარგად ჩანს შემდეგიდანაც. გასული საუკუნის 90-იან წლებში ილია ჭავჭავაძის „ივერია“ მოითხოვდა, რომ ლექსიკონის შედგენა მიენდოთ „მცოდნე და სათანადო კაცთათვის“. 1897 წელს გაბრიელ ბარნაბიშვილმა განიზრახა დ. ჩუბინაშვილს „რუსულ-ქართული ლექსიკონის“ ხელმეორედ გამოცემა (იხ. ალ. ლლონტი, რუსულ-ქართული ლექსიკონები საქართველოში, „სტალინელი“, № 182, 1954, ქ. გორი). „ივერია“ ამ საკითხს საგანგებოდ გამოეხმაურა: 1897 წელს (№ 118) სარედაქციო წერილში (ლექსიკონი და მისი დაბეჭდვის საკიროება) ნათქვამია: „...ხსენებულ ლექსიკონების (ე. ი. ჩუბინაშვილის ლექსიკონებისა. შ. ძ., მოთხოვნილება ჩვენს ქართულ საზოგადოებაში ამჟამად ფრიად დიდია და არსებული ძველი ლექსიკონებიც მრავალ საკირო სიტყვის უქონლობის გამო ყველა შრომისათვის ვერ გამოდგება. ამ მხრივ ქართულ-რუსული და რუსულ-ქართული ლექსიკონები მცოდნე და სანდო კაცთაგან უნდა იქნას შევსებულ-შემუშავებული, რისთვისაც ქართველ საზოგადოების მოვალეობა იყო, აერჩია კომისია ენის საუკეთესო მცოდნეთა საქართველოს ყველა კუთხეში და ამათვის მიენდო იმათი გადასინჯვა და შევსება, მაგრამ, სამწუხაროდ, ეს ვერ მოხერხდა, ახლა თუ მაინც და მაინც კერძო კაცი იკისრებდა ამ დიდმნიშვნელოვან საქმე-ლო საქმის შესრულებას, არ შეიძლება არ ვუჩიოთ: მიჰმართოს ჩვენი ენის საფუძვლიანად მცოდნეთა და განათლებულთ, დაეხმარნენ და ყოველივე ახალი მასალა, რომელიც კი ლექსიკონებში იქნება შეტანილი, გადასინჯონ, აგრეთვე, მთელი ახლად დასაბეჭდი ლექსიკონებიც უთუოდ გადაათვალიერონ და მხოლოდ შემდეგ შეუდგეს იგი დაბეჭდვას, თორემ ვაფრთხილებთ, უამისოდ ახალი ლექსიკონები მაინც შესძლებენ სავსებით კი არა, თუნდა ნახევარზედაც დააკმაყოფილონ დღევანდელი ქართველი საზოგადოების მოთხოვნილება და მალე ისევ ხელმეორედ დასაბეჭდი შეიქმნება“. შემდეგშიც არა ერთხელ შეჰხებია „ივერია“ ამ მტკივნეულ

საკითხს. მაგალითად, გაზეთის ერთ-ერთი თანამშრომელი განდევილი თავის „მცირე შენიშვნაში“ ამბობდა: „თუ ჩვენის თავის სიკეთე გვინდა, პირიქით, საჭიროა, რაც შეიძლება მეტი ძველი სიტყვები იყოს ლექსიკონში შეტანილი და ამასთანავე ახალსაც შესაფერი ადგილი მიეცეს. ერთი მეორეს არას დაუშლის და დიდად საჭიროც არის“ (1897 წ., № 124). უფრო ადრე (1888 წ., № 32) „ივერიაში“ გამოქვეყნდა რაფიელ ერისთავის წერილი „აზრი სრული რუსულ-ქართული ლექსიკონის შედგენის თაობაზე“. ავტორი აღნიშნავს დ. ჩუბინაშვილის ლექსიკონების ღირსებას, მაგრამ კარგად ესმის მათი ნაკლოვანი მხარეებიც. საჭიროა კოლექტიური შრომა. „ამ გვარის ლექსიკონის შედგენას ერთი კაცი ძნელად შესძლებს და ვერც მოეთხოვება ესა, რადგან ამ გვარს შრომას დროც, ენების ცოდნაც და მასალაც ბევრი უნდაო...“ დასძენს მხცოვანი ვწერალი. ამრიგად, ზემოთქმულიდანაც ნათელია, რომ ილია ჭავჭავაძის ყურადღების ცენტრში ყოველთვის მდგარა ლექსიკონების შედგენის საქმე.

აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაში დაცულია ილია ჭავჭავაძის სალექსიკონო მასალები (საარქივო ფონდი. № 73. იხ. ი. ჭავჭავაძის ავტოგრაფები. აღწერილობა შეადგინა და დასაბუქდად მოამზადა შ. გოზალიშვილმა, 1951). შესაძლოა, ეს არის შავი მასალა ილიას ლექსიკოგრაფიული ნაშრომისა (ავტოგრაფი ფრაგმენტების სახითაა შენახული). არსებითად ეს არის მასალები ქართულ-რუსული ლექსიკონისათვის. შიგადაშიგ ქართული სიტყვები ქართულადვე განმარტებული.

ხელნაწერის აღწერილობა: 7 ფ., 36 X 22. ქაღალდი; უყულო (ცალკე ფურცლები); ავტოგრაფი; უთარილო.

ილია ჭავჭავაძის სიტყვები ამოუწერია ბიბლიური ტექსტებიდან. სახელდობრ, გამოყენებულია ოთხთავი, ფსალმუნის დავითისი, საქმე წმიდათა მოციქულთა ეპისტოლე იაკობისი.

გარდა ამისა, გარკვეული რაოდენობა სიტყვებისა სხვა (საერთო ხასიათის) თხზულებებიდან უნდა იყოს ამოღებული, დამოწმებული კი არა ჩანს. რამდენიმე სიტყვა „ქილილა და

დამანადან“ უნდა იყოს. საიდან ირკვევა, რომ ილიას ეს ძეგლიც გამოუყენებია? ჯერ ერთი, ერთი სიტყვის განმარტებისას („ალო“) პირდაპირაა მითითებული „ქილილა და დამანაზე“. ამან მაიძულა გამომერკვია, არის თუ არა სხვა სიტყვებიც (განსაკუთრებით ისეთები, რომლებიც ილიას ვერ განუმარტავს და კითხვის ნიშანი მიუწერია) ამავე ნაწარმოებიდან ამოღებული. მაგალითად, ავტორს სიტყვა „ყიათა“ ვერ განუმარტავს. ხომ არ არის ეს „ყია“? ჩავხედოთ ტექსტში, სადაც ვკითხულობთ: „ესე უმჯობეს არს, მეცა მათ მათდა ქმნილის მსგავსად გავეწყო და თავისი შემზადებული სასმელი მათვე ყიათა ჩავასხა“ (ილია ჭყონიას გამოცემა, 1888, გვ. 112, სტრ. 22). ილიას რომ ამ კონტექსტში „ყია“ ამოეცნო, ცხადია, „ყიათა“-ს ფორმით მას არ ამოიწერდა... კიდევ ერთი დამადანსტურებელი იმისა, რომ „ქილილა და დამანაა“ განმარტებითი ლექსიკონის ნაწილის წყარო: სიტყვასთან „გაროქვა“ დამოწმებულია ფრაზა: „ძუნწობა ჰკობს გაროქვასა“. როგორც გამოირკვა, ეს მაგალითი იმავე ძეგლიდანაა, ე. ი. სიტყვაც იქიდანვეა. ამ გარემოებათა გამო მე შესაძლებლად ჩავთვალე, ვთქვათ, „სნატი“, რომელიც ილიას კითხვის ნიშნით აქვს მოცემული, ამავე „ქილილა და დამანადან“ იყოს ამოღებული; ავტორს რომ საბა ორბელიანის „ქართული ლექსიკონისათვის“ მიემართა, ცხადია, ის ახსნას იპოვიდა. ასე რომ, გარკვეული კატეგორიის სიტყვათა ლიტერატურულ წყაროდ „ქილილა და დამანა“ უნდა მივიჩნიოთ. საფიქრებელია, ილია ხელნაწერით სარგებლობდა (შენახულია ხელნაწერის ეს ცალი), ისევე როგორც ხელნაწერიდანვე კრეფდა იგი საანდაზო მასალას, როგორც ეს აღნიშნულია ი. გრიშაშვილის მიერ (საანდაზო ლექსები, გვ. 13).

ზოგიერთი სიტყვის წყარო თვითონ ილიას მიერვეა დასახელებული: „ვახტანგ მეფე“, „პ. ლარაძე“, „მთიული ქართველისაგან“, „ხეცსურისაგან“.

სალექსიკონო მასალა, ბუნებრივია, ანბანზე არ იქნებოდა დალაგებული, რაკი ის დამთავრებული ლექსიკონი არ არის. იგი გამოქვეყნებულია ჩვენ მიერ. ქართულად განმარტებული ქართულივე სიტყვები ცალკე ამოვკრიფეთ, ასე რომ, ლექსი-

კონი 2 ნაწილად გავყავით; ცალკეა ქართ.-რუსული და ცალ-
კე — განმარტებითი ლექსიკონის მასალა.

ზემოხსენებული წყაროები შემდეგი მოცულობითაა შეს-
წავლილი: მათეს სახარებიდან ამოკრეფილია სალექსიკონო
მასალა 27 თავამდე (ჩათვლით), მარკოზის სახარებიდან მი-
თითებულია 1, 4, 5, 6, 9, თავები, ლუკას სახარებიდან —
8, 16 თავები, იოანეს სახარებიდან 21 თავამდე (ჩათვლით,
ე. ი. სულ), დავითნის დასახელება იწყება მე-6 თავიდან — 15
თავამდის (ჩათვლით), წიგნი მოციქულთა გამოყენებულია
მე-6 თავამდის (ჩათვლით), ეპისტოლე იაკობისი — მე-5
თავამდის (ჩათვლით).

ორთოგრაფიის შესახებ უნდა ითქვას შემდეგი: ძველი
ასოებიდან ვხვდებით კ-ს ოლონდ ავტორი თანმიმდევრობას.
არ იცავს და არაიშვიათად კ-ს ადგილას ხ-ს ხმარობს; ერთს
ადგილას კ-ხ პარალელურადაა დაცული: ხ ფრჩხილებშია.
ჩასმული, ასე: „კ(ხ)უვილი“ (მ. 12, 1), უმარცვლო უ-ს
შემცველი სიტყვები ვ ასოთია წარმოდგენილი; მხოლოდ
ერთგან უ ბრჯგუთია მოცემული (ეჭართი). ილია სარგებ-
ლობს იმდროინდელი არაკრიტიკული გამოცემებით.

სათანადო სიტყვების დაწერილობა ჩვენ მიერ გასწორე-
ბულია ჩვენი დროის კრიტიკული გამოცემების მიხედვით
(ა. შანიძე, ილ. აბულაძე) და ნაჩვენებია პარალელურად
(კვადრ. ფრჩხილებში).

ხშირად ავტორი არ მიუთითებს წყაროზე; მთელ რივ
სიტყვებს საერთო სათაური აქვს: „დაბადებიდან“. ჩვენ ყვე-
ლა ეს ადგილი აღვადგინეთ და მივუთითეთ (კვადრატულ
ფრჩხილებშივე).

ილია ტექსტების თავსა და პარაგრაფს სხვადასხვანაირად
აღნიშნავს: „6-10“ (ე. ი. მე-6 თავი, მე-10 პარაგრაფი. შ. ძ.),
„თ. 3, მუხ. 4“ (ე. ი. თავი მე-3, მუხლი მე-4, შ. ძ.),

გამოცემაში ჩვენ მიუთითებთ ასეთი წესით: 6, 10; 3, 4 და
ა. შ.

არის ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც ერთი და იგივე.

შიტყვა ამოწერილია სხვადასხვა ძეგლის თუ ერთი და იმავე ძეგლის სხვადასხვა ნაწილის მიხედვით; განმარტებაშიც მცირე სხვაობაა.

შეადარე:

- გულის-თქმა 1. (მ. 5,28) вожделенне.
2. (ი. 8,44) пожелание.
3. (დავითნი 9,23) похоть.
- გოდოლი 1. (მ. 21,33) башня.
2. (მ. 11,33) столп.
- გარესკნელი 1. (მ. 8,12) внешний.
2. [მ. 8,12] кромешный.
- სერი 1. (მ. 23,6) пиршество.
2. — пир, вечер.
- სართული 1. (მ. 4,5) крыло, крыша.
2. [მ. 4,5] кров.
- ერდო 1. (მ. 10,27) кров.
2. (მ. 10,27) кровля.
- სალმობა 1. (საქმე მოციქ. 2,24) болезнь.
2. (დავითნი 7,13) злоба, скорбь.
3. (მ. 24,8) болезнь.
- გულისსიტყვა 1. [მ. 13,17] помысел.
2. (იაკობ მოციქ. 2,4) мысль.

აქა-იქ მოცემულია რამდენიმე ფრაზეოლოგიური ნიმუში. რუსული შესატყვისები ზუსტი და ამომწურავია. გამოყენებულია რუსული ბიბლიური ტექსტების შესაბამისი ადგილები.

შიგადაშიგ აეტოგრაფში მოყვანილია ფრაზები:

1. „კმა არს დღისა მის სიბოროტე თვისი“ (მათე, თ. 6., მ. 34).

2. „მრავალნი არიან ჩინებულ და მცირედნი რჩეულ“ (მათე, 22, 14).

3. „საქმეთაგან განმართლების კაცი და არა სარწმუნოებისაგან“ (სამოციქ. იაკობისი, 2-24).

4. „თვალი თვალისა წილ და კბილი კბილისა წილ“ [მ. 5, 38].

5. „მან უძლურებანი ჩვენი მიიხვნა და სნეულებანი ჩვენი იტვირთნა“ (ისაია), და სხვ.

სამ ადგილას მოყვანილია ტმესის მაგალითები:

1. მორავიდა = რა მოვიდა.

2. მოვინმე-უხდა = მოუხდა ვინმე.

3. აღრავიდა (მარკოზ, თ. 5, მ. 18).

4. გამორახვიდოდით (მარკოზ, თ. 6, მ. 11).

სიტყვები ჩამოწერილია შემდეგი დასათაურებით: „დავითნი“, „დაბადებიდამ“, „სახარება მათესი“, „მარკოზი“, „სახარება იოანესი“, „სამოციქულო ლუკასი“, „სამოციქულო იაკობისი“.

ბოლოს, ილიას ავტოგრაფში „დაბადებიდან“ ამოწერილია სიტყვები და მითითებულია, თუ რომელ კარში და მუხლში გვხვდება თითოეული მათგანი. ეტყობა, ეს ნაწილი ავტოგრაფისა სხვა დროსაა შესრულებული, შედარებით სალექსიკონო მასალის ძირითად ნაწილთან, ქალაღდიც სხვაა (თუ პირველი ნაწილი თაბახის ქალაღდზეა დაწერილი, აქ გამოყენებულია რვეულის ფურცლები) და მელანი და ხელიც ოღნავ განსხვავებულია.

გავეცნოთ ამ მასალასაც.

დაბადება.

წიგნი იობისა, კარი პირველი, მუხლი 20, „თვით“,

კარი 2, მუხლი 13. „წარკდა“. „საკსენებელი“. წიგნი იობისა, კარი I.

„თვით“ — მუხლი 20.

„წარკდა“, „საკსენებელი“ ა) მუხლი 13, ბ) მ. 14, კარი 11.

დაქშა — მ. 10, კ. III.

მკნელი — კ. III, მუხ. 8.

შემემთხვა — კ. IV, მუხ. 14.

ძუალნი —

მკვდართ — კ. IV, მუხ. 19.

„თიქა“ — კ. IV, მუხ. 19.

განკმეს — კ. IV მუხ. 21.

ძვირი — კ. V, მ. 5.

ჰქუს — კ. V, მ. 6.

მეუფჳსა — კ. V, მ. 9.

ზღვს — კ. IV, მ. 3.

სიტყვა — კ. VI, მუხ. 3.

სიტყვერთა — კ. VI, მ. 6.

წარმკდეს — კ. VI, მ. 16.

მარკლა — კ. VI, მ. 16.

თქვენ — კ. VI, მ. 21.

რაი — კ. VI, მ. 22.

თქვენისა — კ. VI, მ. 26.

თქვენგან — კ. VI, მ. 26.

შემოკდეთ — კ. VI, მ. 3.

თულნი — კ. VII, მ. 15.

ილია ჭავჭავაძისეულ ხელნაწერთა ფონდში დაცულია „ქართულ-სვანური ლექსიკონის“ მასალები; განმარტებულია 111 სიტყვა. ლექსიკონი შესრულებულია სხვა ხელით. უთუოდ იგი ილიას დავალებითაა შედგენილი (სავარაუდებელია, ბესარიონ ნიჟარაძის მიერ):

აი ეს სალექსიკონო მასალაც (ანბანზე დალაგებულია ჩვენ მიერ).

ა ბ ზ ი ნ დ ი — აბზინდ

ა დ გ ი ლ ი — ადგილ

ა ვ ე ა ნ დ ა — ავეანდ

ა ნ გ ე ლ ო ზ ი — ანგვლევ

ა რ ა ყ — ჰარაყ

ა დ ვ ი რ ი — ჰადვირ

ა ხ ა ლ უ ხ ი — ახალუხ

ბ ა ბ უ ა — ბაბა

ბ ა ვ შ ვ ი — ბეფშვ

ბ ა ლ ა ხ ი — ბალახ

ბ ა ლ ი შ ი — ბალიშ

ბ ა შ ლ ა ყ ი — ბაშლიყ

ბ ე ბ ი ა — ბებე

ბ ე ლ ე ლ ი — ბელელ
ბ ი ნ უ ლ ი — ბინილ
ბ ო გ ი რ ი — ბოგირა
ბ უ ზ ი — ბუზულ
ბ უ მ ბ უ ლ ი — ბუნბილ
გ ვ ა რ ი — გვარ
გ ო ჭ ი — გვეჭ
გ უ ლ ი — გვი
დ ა თ ვ ი — დაშედვ
დ ე დ ა — დედე, დია, დი.
დ ე დ ა მ თ ი ლ ი — დიმთილ
ე ზ ო — ჰაზვ
ენ ა — ნინ
ვ ა შ ლ ი — ვისგვ
ვ ე ნ ა ხ ი — ვენახ
ვ ე ფ ხ ე ი — ვეფხვ
ზ ე წ ა რ ი — ძეწარ
თ ა ვ ი — თხვიმ
თ ა ვ შ ა ლ ი — თავშალ
თ ე თ რ ი — თვეთნე
თ ე მ ი — თემ
თ ე მ ო ბ ა — თემობ
თ ვ ა ლ ი — თე
თ ო ფ ი — თვეფ
კ ა ლ ა მ ი — კალამ
კ ა ლ მ ა ხ ი — კალმახ
კ ა ლ ო — კალვ
კ ა რ ა ნ დ ა შ ი — კარანდაშ
კ ი დ ო ბ ა ნ ი — კიდბენ
კ უ ბ ო — კუბ
კ უ დ ი — ჰაკვად
კ უ დ ი — ჰაკვად
ლ ა გ ა მ ი — ლაგამ
ლ ე ბ ი — ლებ
ლ ე კ ვ ე რ თ ხ ი — ლეკვინთხ

მ ა თ რ ა ხ ი — მადრახ
 მ ა მ ა — მუ, მა
 მ ა მ ა მ თ ი ლ ი — მიმთილ
 მ ა მ უ ლ ი — მამულ
 მ ე გ ვ ა რ ე — მეგვარ
 მ ე ლ ა — მელ
 მ ე ლ ა ნ ი — მელან
 მ ე წ ყ ე რ ი — მეწყერ.
 მ ე ხ ი — მეხ
 მ ე ჯ ო გ ე — მეჯვეგ
 მ ი მ ი ნ ო — მიმილ
 მ ხ ი ა რ უ ლ ე ბ ა — ლიმხირულ
 ნ ა ბ ა დ ი — ნაბად
 ნ ა თ ე ლ ი — ნათელ
 ნ ო ხ ი — ნოხ
 პ ი რ ი — პილ
 ს ა თ ვ ა ლ ე — სათვალ
 ს ა კ მ ე ვ ე ლ ი — საკმელ
 ს ა რ ტ ყ ე ლ ი — ლარტყ
 ს ა ფ ლ ა ვ ი — საფლავ
 ს ა ყ დ ა რ ი — საყდარ
 ს ი მ ი ნ დ ი — სიმინდ
 ს ი მ ღ ე რ ა — დირალ
 ს ი ც ი ლ ი — ლიცვენალ
 ს კ ი ვ რ ი — სკივრ
 ს უ დ ა რ ა — სუდარ
 ტ ა ბ ა კ ი — ტაბაგ
 ტ ა ნ ბ ა ჩ ა — ტანბაჩა
 ტ ი ტ ვ ე ლ ი — ტიტველ
 უ ლ ა ყ ი — ულაყ
 უ ლ ვ ა შ ი — ულმაშ
 უ ნ ა გ ი რ ი — ჰუნგირ
 უ ღ ე ლ ი — უღვა
 უ შ ო ბ ე ლ ი — უშობელ
 ფ ა შ ა ტ ი — ფაშატ

ფ ე ტ ვ ი — ფატვ
 ფ ი შ ტ ო — ფიშტო
 ფ რ ი ნ ვ ე ლ ი — ფრინველ
 ფ უ რ ი — ფვირ
 ქ ა დ ა ლ დ ი — ქალღარბ
 ქ ა ჯ ი — ქაჯ
 ქ ლ ი ა ვ ი — ქილვარდ
 ქ ო რ წ ი ლ ო ბ ა — ქორწილ
 ღ ვ ი ნ ო — ღვინალ
 ღ მ ე რ თ ი — ღერბეთ
 ღ ო ნ ე — ღვენ
 ყ ვ ე რ უ ლ ი — ყვარილ
 ყ მ ა წ ვ ი ლ ი — ყმარწვილ
 ყ უ რ ძ ე ნ — ყუზელ
 შ ი შ ვ ე ლ ი — შიშველ
 შ უ ა — შუვ
 წ ა ლ კ ო ტ ი — წალკვეტ
 წ ი ნ დ ა — წინდარ
 წ ი ფ ე ლ ა — წიფრა
 წ ი წ ი ლ ი — წინწილ
 წ მ ი ნ დ ა — წყილიან
 წ ყ ა რ ო — წყარო
 ქ ა ლ ა — ქალა
 ხ ა ნ ჯ ა ლ ი — ხანჯარ
 ხ ა რ ი — ხან
 ხ ა ტ ი — ხატ
 ჯ ე ა რ ი — ჯვარ
 ჯ ო რ ი — ჯვეგ
 ბოლოს მიწერილია:
 „გვარები სვანეთში:
 დავთულიანი, ჩარკვიანი, ასათიანი, ნიჟარაძე, ჭელიძე,
 ფარცხალაძე, დევდარიანი, ჯაფარიძე, ყიფიანი, იოსელიანი,
 კორძაია. თითქმის მთელი (sic) სვანეთში ყველგან ქართუ-
 ლი გვარებია“.

ე ს ძ ა ლ ი ა ნ ს ა ყ უ რ ა დ ლ ე ბ ო დ ო კ უ მ ე ნ ტ ი ა ,

რომელიც მოწმობს დიდი ილიას ცხოველ
ინტერესს ძირეულად ქართველური ენის —
სვანურის მიმართ.

ამასთანავე, ეს სვანური სალექსიკონო მასალა საინტერეს-
სია სვანურის მეცნიერული შესწავლის თვალაზრისით:
ჩვენ საშუალება გვეძლევა თვალი გავადევნოთ ამ რამდენი-
მეათეული წლის წინათ ფიქსირებულ ლექსიკურ ერთეუ-
ლებს.

ხაზგასასმელია შემდეგი გარემოება: აქ შერჩეულია ქარ-
თულ-სვანური საერთო ძირის სიტყვები (რა თქმა უნდა, ეს
არ არის ამომწურავი მასალა!). ეტყობა, ილიას აინტერესებ-
და სალექსიკონო მასალაში აღნუსხულიყო ისეთი სიტყვები.
რომლებიც ერთი შეხედვითაც ერთმანეთის მსგავსია, საერ-
თო ძირეული ფონდის კუთვნილებაა. ამას კარგად ადასტუ-
რებს სვანეთში გავრცელებული გვარების სიაზე მინაწერი
(„ითქმის მთელ სვანეთში ყველგან ქართული გვარებია“)
ილია ჰავეჟავაძე ხომ მთლიანი საქართველოს უდიდესი მედ-
როშეა, და ამ პატარა ფაქტშიც მკვერმეტყველურად მოჩანს
ჩვენი დიდი მწერლისა და საზოგადო მოღვაწის საერთო
ეროვნული თვალსაზრისი.

ყურადღება რომ არის გამახვილებული ერთი შეხედვი-
თაც საერთო სიტყვობრივ მასალაზე, იქიდანაც კარგად ჩანს,
რომ ამ მომცრო ლექსიკონში არ არის ასახული განსხვავე-
ბული სინონიმები. ასე, მაგალითად, მოცემულია:

მ ე წ ყ ე რ ი — „მეწყერი“ და არა „ჩვალ“,

ბ ე ბ ი ა — „ბებე“ და არა „დიდ“,

შ უ ა — „შუე“ და არა „ნენსგა“,

უ შ ო ბ ე ლ ი — „უშობელ“ და არა „მესტოვ“,

ვ ე ნ ა ხ ი — „ვენახ“ და არა „ლაყურზელი“.

ბ ე ღ ე ლ ი — „ბელელ“ და არა „ბალ“,

ნ ა ბ ა დ ი — „ნაბად“ და არა „ლართ“,

ბ ი ნ უ ლ ი — „ბინილ“ და არა „ტვიბრა“

ბ ა ლ ა ხ ი — „ბალახ“ და არა „მელ“,

ფ რ ი ნ ვ ე ლ ი — „ფრინველ“ და არა „მემპერი“, „მეპერ“.

ჩვენ ვამბობთ, აღნუსხულია ერთი შეხედვითაც საერთო

სიტყვები-თქო, თორემ იმ სინონიმებშიც, რომლებიც განსხვავებული ჩანან, ადვილად ვიცნობთ საერთო ქართულ სიტყვებსაც. მაგალითად, „მელ“ იგივეა, რაც „მოლი“, „ლაყურ-ზელი“ იგივეა, რაც „საყურძნე“ (ე. ი. ვენახი), „დადა“ იგივე ძირეული მასალაა, რაც „დედა“ და ა. შ.

სვანურის რომელი კილოს ფორმებია აღბეჭდილი მომცრო ლექსიკონში? ზემოსვანური მეტყველებისა, კერძოდ — უშგულის მეტყველებისა. სვანური სიტყვების ტრანსკრიფციის შესახებ უნდა ითქვას, რომ არ არის აღნიშნული უმლაუტები (უნდა იყოს „აღგილ“ და არა „ადგილ“ „ხბტ“ და არა „ხატ“, „ჯვარ“ და არა „ჯვარ“ და ა. შ.), მაგრამ ეს გასაგებია, თუ გავითვალისწინებთ იმდროინდელი ჩაწერის ხერხებს.

ქვემოთ ვაქვეყნებთ ჩვენი რედაქციით ილია ჭავჭავაძის ლექსიკონის ფრაგმენტებს¹.

შ ე მ ო კ ლ ე ბ ა ნ ი :

მ. — სახარება მათესი.

მ რ. — სახარება მარკოზისი.

ლ. — სახარება ლუკასი.

ი. — სახარება იოვანესი.

დ ა ვ ი თ ნ ი — ფსალმუნი დავითისი.

ი ა კ ო ბ მ ო ც ი ქ. — ეპისტოლე იაკობ მოციქულისა.

ს ა ქ მ ე მ ო ც ი ქ. — საქმე მოციქულთა.

ქ ი ლ. — ქილილა და დამანა. სპარსულიდან ქართულად ნათარგმანები მეფისა ვახტანგისაგან. ილია ჭყონიას რედაქციით, 1888.

[] კვადრატულ ფრჩხილებში ჩასმულია ჩვენ მიერ აღდგენილი სიტყვები, გასწორებანი თუ მითითებანი, რომლებიც არ მოიპოვება ილიას ავტოგრაფში.

¹ ლექსიკონი ჩვენ მიერ პირველად გამოქვეყნდა ურნ. „მნათობში“ (1957, № 10) ზემორე შენიშვნების დართვით.

[A]

ა

- აგებულება **организм**.
 აზნაურება (იაკობ მოციქ. 1,25) **свобода**.
 ალაყი **тормаз** (მთიული ქართვე-
 ლისაგან).
 ილყა **струна**.
 ამბოხი? **тревожный, беспокой-**
ный.
 იოშვა **перепашка**.
 არდაგი (ი. 13,5) **полотенце**.
 ართონი **приставочный слог**.
 ართი? **тревожный, беспокой-**
ный.
 1. არმური (ლ. 8,23) **грозовое**
облако.
 2. არმური (საქმე მოციქ. 2,19) **ку-**
ренне дыма.
 არონა **соха** (ყვერით სახენელი).
 ასოეულად **по частьям**.
 აუარო (დავითნი 7,16) **славлю**.
 აუგო **подлый**.
 აღმოტიფრა **вырезать** (печать).
 აღნადგინები (დავითნი [14,5]) **рост**
(процент).
 აღნაქესი **слог**.
 აღორძინება [მ. 6,28] **возрастание**.
 აღრეული (ი. 19,39) **состав** [смеш-
шаный].
 აშრაფი? **тревожный, беспокой-**
ный.

ბ

- ბამი **октава**.
 ბეთაბრასი [ბეთაბრა] (ი. 1,28) **Ви-**
фавар.
 ბეთაბაგე (მ. 21,1) **Вифагия** (го-
ра).

- ბისონი (ლ. 16,19)? **царское обла-**
чение.
 ბორბალი ქარისა [მრ. 4,37] **буря**.
 ბრქალი (ი. 13, 18) **пята**.
 ბჟე (დავითნი 9, [13]) **врата**.

გ

- გამთავრებული **сформированный**.
 ფრაზა: „გამთავრებული ხე, ირ-
 მისრქა“, ესე იგი, სრულქმნილი.
 გამობუნა (საქმე მოციქ. 5,2) **вык-**
лючить [„და გამოაგუა სასუიდ-
 ლისგან მისგან“].
 განგოზილი (მ. 23,27) **окрашен-**
ный.
 [განეთობა:] (მ. 12, 25) „მეუღეება ...
 განეთის თავსა თვსსა“ [раз-
 делять].
 განვკეფდი (დავითნი 6,7) **обветшал**
განმარტებული უპროცენი.
 განმარტებული გული (საქმე მო-
 ციქ. 2,46) **простота сердца**.
 განმლროთმილი **обоготворенный**.
 განრლეული [განრლეული] [მ. 9,2
разслабленный].
 განქორწინება [მ. 22,31] **развод**
брака.
 1. განწვალება **деление**.
 2. განწვალება (ი. 7,43) **распря**.
 გარესკნელი (მ. 8,12) **внешний,**
кромешный.
 გაწეულობა **протяжение**.
 გება (ვაგე) (დავითნი 7,4) **платить**.
 გეადრუცი [გუადრუცი] (ი. 12, 6)
денежный ящик.
 გვალე [გუალე] (ი. 11,7) [пойдем]
опять

გება (დავითნი 9, [7]) пребыва-
ние.

გოდოლი (მ. 21,33) башня, столп
გულარძნილი (მ. 17, 17) развра-
щенный.

გულის-თქმა [გულის-თქმა] (მ. 5,28
ი, 8.44; დავითნი 9, 23) по-
хоть, пожелание, вожделе-
ние.

გულის-სიტყვა [გულის სიტყვა] (მ.
13, 17; იაკობ მოციქ. 2,4) по-
мысел, мысль.

გულის-წყრომა (იაკობ მოციქ. 1,19)
гневъ, ярость.

გულის-სმა [გულის ემა] [მ. 12, 33]
разум.

გულისსმა [გულისემის-ყოფა] (ი. 10,
6, 12, 40) пошмание, уразу-
мение, уразуметь.

ღ

დაგება (მ. 5,24) мириться.

დამწყსლი (იაკობ მოციქ. 3, 7)
упрошенный.

დანაბადი создаише, творение.
[დანაკის-კული (ი. 12, 13) пальма-
დარწყვევა (დავითნი 9, [15] запу-
тать.

დასლობა (დასულება) (ი. 12, 40)
„დაუსლობეს [დაუსულბეს] გულ-
ნი“—окаменеть.

დაყუდება [მ. 8, 26] тишина (на
море).

დაშენება (დავითნი [14, 1]) оби-
тать.

დაწუხება [დაწუხება] [მ. 13, 15]
смежать.

დაწულულება уязвлять.

დასდრკა (ი. 8, 6) наклоняться.

დეენულება [მრ. 4, 17] гонение.

დრკე (საქმე მოციქ. 2,40) развра-
щенный.

დრტივნა (ი. 6, 43) ропоть, воз-
роптать.

ეზოს-მოძღვარი [ეზოას მოძღვარი]
[მ. 20, 80] приставник.

ერლო [მ. 10, 27] кров, кровля.
ერთბამად вкупе.

ე

ესეიდენ, ესეიდენ [მ. 12, 21] имели
упование.

ესტიბარი, ესტი კრედიტ.

ვ

ვაშკარანი [მ. 10, 10] [сума].

ვეუფლი (დავითნი 9, [25]) пре-
небрегаю.

ზ

ზაკეა [ზაკეა] [მ. 26, 4] лесть.

ზაკული (დავითნი [11, 2]) листь-
ный.

ზარაკი [ზურაკი] (მ. 22, 4) უსტი,
телец откормленный.

ზეერი [ზეერი] [მ. 17, 25] дань.

ზოგად (ი. 20, 4) сообща, вместе.

ზრახვა [მ. 16, 23] помышление.

თ

თვალ-ღება [თვალთღება] (ი. 7,24)
наружность, лицепринятие.

თირკმელი (დავითნი [15,9]) выут-
ренность.

თხემი (დავითნი 7, 15) темя.

თხიერი [მ., 9, 17] мех.

ი

ინაჯით-ჰსჯდა [ინაჯით ჯდა] [მ. 9.
10] возлежал.

[ინჯის-ღმა:] ინჯ-იღმიღნ [მ. 8, 11] возлегать.

იფქელი [იფქლი] [მ. 3, 12] пше-ница.

კ

კამათობა состязание в споре.

კარაი (დავითნი [14, 1]) жилище.

კარაული (მ. 21, 5) под-яремный.

კასარკი (დავითნი [10, 4]) тетива.

კარვობა (ი. 7, 2) праздник ку-щей.

კბოღე ზღვისა [მ. 8, 32] берег моря.

კღმა (მ. 21, 37) устыдиться.

კეთროვანი [მ. 8, 2] прокаженный.

კვარცხლბეკი [კუარცხლბერკი] [მ. 5, 35] подножие.

კვერთხი [კუერთხი] [მ. 10, 10] посох.

კერივი კაიშიე (ხევსურისაგან).

კოღრატი (მ. 5, 26) колрант (?) [полушка, კოტარი].

კოღტი ლორთა (მ. 8, 30) стадо свиной.

კრებული (დავითნი 7, 7) сонм.

კრთობა ужас.

კუართი [მ. 5, 40] риза.

კურნაქი [მ. 23, 24] комарь.

კუროსთავი [კუროსთავი] [მ. 7, 16] репейник.

ლ

ლაკანი [ლანკლა] [მრ. 6, 25] блюдо.

ლაღვა (იაკობ მოციქ. 4, 1) рас-пря; ი ლ ა ლ ვ ი დ ე ს (ი. 6, 52) спорили.

ლმობილი (საქმე მოციქ. 4, 2) ? [ლ მ ო ბ ი ლ ო ბ ა — жалость, сожаление].

მ

მართვენი птенцы.

[მ]ართებელი (იაკობ მოციქ. 3, 4) кормчий.

მარჩბივი (ი. 11, 16) близнец.

მარჯულ (საქმე მოციქ. 2, 25) обес-ную. [..].

მაწუევარი [მწუევარი] [მ. 5, 44] проклинающий.

მზღვინვარე (მ. 12, 20) курящий, дымящий.

მღევარი (დავითნი 7, 1) гонитель.

მღოგვი [მღოგუ] [მ. 17, 20] гор-чица.

მღღევარი დღისითი გუშაგო, де-журный.

[მ] ღღევრისა საზრდელი (იაკობ მოციქ. 2, 15) дневное про-питание.

მეზობირი (მ. 22, 9) распустье.

მეკერმე (მ. 21, 12) меновщик.

მემრუმე (მ. 12, 39) прелюбодей-ный.

მემტიღე (ი. 20, 15) садовник.

მერმისი (მ. 3, 7) будущее.

მესათხველე [მრ. 1, 16] рыбак.

მეძავი [მ. 21, 31] любодей.

მზირი (დავითნი 9, [28]) следует в засад, шпion.

მთიებე დენიწყა.

მთხრებელი (დავითნი 7, 15) яма.

მიოღენ[ვიღოღა] (ი. 4, 51) встре-тили.

მიღონს-ძიე способствуи.

მკალი (მ. 3, 4) Акрида.

მკეღობელი [მ. 11, 5] храмой,

მკსინვარენი (საქმე მოციქ. 4, 2) ? [მ კ ს ი ნ ვ ა რ ე ბ ა — досада, суровость].

მონებელი изверг.

მონაგები [მ. 25, 14] приобретение.

მოცალე (მ. 12, 44) незанятый.
მოძღვრება [მოძღვრება] [მ. 7, 28] учение.

მსთვად (დავითნი 6, 10) мгновенно.
მსთვადი [მსთვადი] (იაკობ მოციქ. 5, 7) ранний.

მსტოგარნი (იაკობ 2, 25) согла-
датель.

მტილი (ი. 18, 1) сад.
მური (ი. 19, 37) смирна.

მეტლაფ-ღება (დავითნი 7, 13) пре-
вотный.

მლილი (მ. 6, 20) моль.

მყიფე крупный.

მყოვარ (ი. 8, 7) ? [медленно, ხან-
დახანით, დაგვიანებით].

მყოფი гущий.

მშვინვიერი (იაკობ მოციქ. 3, 15)
душевный, одушевленный.

მცხველი [მცხუელი] (იაკობ მოციქ. 5, 7) поздний.

მძორი [მ. 24, 28] труп.

მწიკვლევენება [მწიკულევენება] (ია-
კობ მოციქ. 1, 21) нечистота.

მწყევარი [მ. 5, 4] проклинаящий.

მხალი [მ. 13, 32] злак.

მხილება обличать.

ბ

ბაბიჯევი [მ. 15, 27] крошка.

ბამუსერელი [ბამუსერევი] [ი. 6, 12]
[оставшиеся куски].

ბარდი (ი. 12, 3) народный (par-
dus).

ბატაეები [მ. 23, 25] похищенный.
ბაწლევი (საქმე მოციქ. 1, 18) внут-
ренность.

ბეჭტი (ი. 6, 12) останок, избы-

ток.

ბისლი სუმრაკ.

ბიში, ბიშები (მ. 24, 24; საქმე მო-
ციქ. 2, 19) знамение.

მ

ორობა двойственность.

ორძილობა? Амфибия.

ოხრა (საქმე მოციქ. 2, 2) шум.

პ

პარაფსიქი [მ. 23, 25] блюдо.

პეროლდა [„პეროუ“—დორბლის ყრა]
მრ. 9, 20] испускал пену].

პირით კერძო ქარი [მ. 14, 24]
противный ветер.

პიტნაკი [მ. 23, 23] мята.

რ

რადმე (დავითნი 9, [21] для чего.

რაკა (მ. 5, 22) пустой человек
(еврейское).

რისხვა ярость.

ს

საზუერე [საზუერე] [მ. 9, 9] мыт-
ница.

სათნობა (ი. 8, 29) должное (?).

სალმობა (მ. 24, 8; დავითნი 7, 13;
საქმე მოციქ. 2, 24) болезнь.

სამე (დავითნი 7, 4) пусть.

სამოქმედო ძალა творческая сила.

სამშვინველი производительная
сила природы ფრაზა: „სსტქვა
ღმერთმან, გამოიღეთო ...“.

სამვედური (მ. 17, 27) уда, удочка.

სართული (მ. 4, 5) кров, крыло-
крыша.

სასყადელი [მ. 5, 46] мзда, воз-

ნაგრაჟდენე.
 სატფურება (ი. 10, 22) праздник.
 საფრხე [საფრქე] [ლ. 21, 35] оболь-
 шение.
 საყდარი (დავითნი [10, 4]) прес-
 тол.
 საყოფელი [მრ. 5, 3] жилище.
 საშო [ლ. 2, 23] matka.
 საცადური [საცატურ] [მ. 16, 23]
 соблазнъ.
 საცო (მ. 23, 5) хранилище.
 საცხოვარი живущий. ფრაზა: უწო-
 და ადამ ყოველთა საცხოვართ
 სახელებია".
 საწამებელი (მ. 8, 4) свиде-
 тель-
 ство.
 საწნახელი (მ. 21, 33) рочило.
 საკი (იაკობ მოციქ. 3, 4) руль.
 საკურისი [მ. 19, 12] скопец.
 სახიერი (მ. 20, 15) добрый.
 სახიერო [მ. 19, 16] благой.
 სასლმდაბრი (საქმე მოციქ. 2, 46)
 (по домам?).
 სასმარი [საქმარი] (იაკობ მოციქ.
 2, 16) потребное.
 სასშილი [საქუშილი] [მ. 13, 42]
 печь.
 საჯაროდ публично, гласно. ფრა-
 ზა: „კაცო დაფარვით უნდა მარ-
 ხულობდეს და საჯაროდ არ ირ-
 ჯებოდეს“.
 სერი (მ. 23, 6) пир, пиршество
 вечер.
 სიელტოლაი [სიელტოლაჲ] (მ. 3,
 7) бегство.
 სილაღე (იაკობ მოციქ. 4, 16) над-
 менность.
 სირი (დავითნი 10, [1]) птица.
 სიქალღული (იაკობ მოციქ. 4, 16)
 тщеславие.
 სიყმილი (მ. 24, 7) голод.

სტოვა (საქმე მოციქ. 3, 11) при-
 вор (храма).
 სულთქმა въздыхание.
 სუფევანი (მ. 4, 8) царство.
 სჯირილი [სფჯირილი] [მ. 15, 37]
 кошница.

ბ

ბარიგი (ი. 1, 29) агнец.

უ

უბადრუკება (იაკობ მოციქ. 5, 1)
 бедствие.
 უბანი [მ. 23, 7] торжище.
 უბრკმობა [ბრკუმ] (ი. 11, 10) спо-
 тыхаться.
 უგაობელი („მისგან იშენოს ხორც-
 ნიცა უგაობელთა ნივთთაგან“) [не
 осужденный].
 უღებ-ყოფა (მ. 22, 5) пренебре-
 гать.
 უმრკნელი [უმურკნელი, უმურკვე-
 ლი] (მ. 9, 16) неслесенная
 ткань.
 [უნჯება:] ნუ იუნჯებთ [მ. 6, 19] не
 скрывайте.
 ურჯული [უშჯული] (საქმე მოციქ.
 2, 23) беззаконный.
 უტევეანი (ი. 11, 18) стадия.
 უშრეტი [მრ. 9, 43] неугасаемый.

ვ

ფასის-საცავი (ი. 8, 20) сокровищ
 ница.
 ფერცხალი [ქილ. 264, 29] ребро.
 ფესვი [ფესუ] [მ. 9, 20] подол,
 фалда.
 ფშეინვიერი дымящий, одушев-
 ленный.

ძ

ქანქარი [მ. 25, 15] талант (деньги).
 ქრთამი (დავითნი [14, 5]) дар.
 ქრთილი (ი. 6, 9) ქერი, ячмень.
 ქუევისა ჩრდილი (იაკობ მოციქ. 1, 17) тень перемены.

ღ

ღამეული ночной.
 ღვარძლი [ღვარძლი] [მ. 13, 25] плсвель.
 ღმრთის-მოლალე (საქმე მოციქ 5, 39) богопротивник.

ყ

ყანობირი [მ. 12, 1] пища.
 [ყისტი..ის. ესტიბარი].

რ

შაქრისლელწამი сахарный трост-
 ник.
 შეკდამნა [შეკდამა] [მ. 21, 37] по-
 срамление.
 შემწუნარებელი (იაკობ მოციქ. 5, 11) сострадательный.
 შეოდენ რიეჟდებოდა [შე-ოდენ-რი-
 ეუნებოდა] (ი. 6, 17) станови-
 лось темно.
 შეუგინებელი (იაკობ მიციქ. 1, 27)
 непорочный.
 შეძრწუნება (ი. 11, 33) возскар-
 беть, возмущаться.
 შერი რენიე.
 შურის-შგებელი (დავითნი 8, [2])
 мститель.

ც

ცბა (ი. 10, 20) безумствовать.
 ცერეცო [მ. 23 23] копр.

ცისად ღა ცისად გეგმული (მ. 24, 24) лунатик.

ძ

ძაძა (მ. 11, 21) вретнице.
 ძვირი (დავითნი 7, 9) злоба.
 ძირაკი [მ. 23, 23] тмин.
 ძირ-ხილვა [ძვრის-ხილვა] (იაკობ
 მოციქ. 5, 10) злострадание.
 ძონწული (ი. 19, 2) багрянница.
 ძრწოლა трепет.

წ

წათი (მ. 26, 55) колье.
 წარვედ ჩემგან მართლ-უჯან (მ. 4, 10) от (отойди от меня).
 წველი [წველი] [მრ. 4, 28] трава.
 წიალი (ი. 13, 23) грудь.
 წიალსელა [წიალსელა] (მ. 8, 18)
 отплывать.
 წიალქდობა (მ. 8, 28, ი. 6, 1) об-
 ратно. წიალქჯდა [წია-
 ლჯდა] обратно переехали.
 წითს (მ. 16, 2) ? [красно].
 წინა-გამგეობა предопрелеление.
 წინა-მოსაჯული (მ. 5, 25) сопер-
 ник.
 წინა-ჰყო предыдуший.
 წინამძღურად [წინამძღური] [საქმე
 მოციქ. 5, 31] [начальник].
 წინასწარ-ბირებული [წინამსწარ ბი-
 რებული] [მ. 14, 8] предво-
 ренный.
 წუნწუბა (დავითნი [10, 6]) сера
 წყრთა (ი. 21, 8) локоть.

ჭ

ჭერი (დავითნი 7, 12) сосуд.

ბ

ხლომა [ვლომა] (იაკობ მოციქ. 3, 14) **сварливость.**

ხელმწიფება [ველმწიფება] [მ. 7, 29] **власть.**

ხენემი [მ. 12, 33] **злой, негодны.**

ხლომა (საქმე მოციქ. 3, 8) **прыгать, скакать.**

ხნარცი [ხნარცი] (დავითნი 7, 14) **ров.**

ხურევა **страсть в смысле плотской природы.**

ხუცი [მ. 15, 2] **старец.**

ჰ

ჰამლი [მ. 3, 11; 10, 10] **сапог. обувь.**

ჰემირი [ჰემირი] [მ. 5, 15] **сосуд.**

ჰხევილი (ხევილი) [მ. 12, 1] **колос.**

[B]

ბავერი [ქილ. 78, 31]? [საბარგული ხარი].

ალო კვალი, ნავალი (რა ფერხის ალო აილო": ქილა და მანა).

ბაქტურვა „ამა ჩხუბისა მტერი შენ აღაქტურიე“.

აღადგინები მეტის სარგებლის აღებად,

ახგამი? ფრაზა: „დიდი ახგამი იქნების (...)".

ბოლმა [ჯავრი. ნალექელი].

გამოწლა (მისთა საქმისა გამოწვლასა ნუ ეძებს") [გამოშინვა]-

განეკიდე შორად განაკილია-შორას დასაქერია.

განოდენ-ზოგებული [განზოგება] (ი. 7, 14) განახევრებულ იყო.

განსიენება [განსიეება] (საქმე მოციქ. 1, 18) დასიეება.

გაროქვა [ქილ. 78, 6] ბელოვლათობა („ძუნწობა ჰსჯობს გაროქვასა“).

გაქიშება გადამტერება.

დაბართვა „ბრძოლაში ერთმანეთის ტანი და თავი დაებართათ“.

ლაქნახვა დაქნობა.

ლუხკირი გონჯი.

ეეზიბი [ქილ. 462 6] სამეფოს მსლებელი (ქორწილზე).

ზვერი [ქილ. 3, 8, 17] ხარკი.

თბა „გონიერი თბა ჩვენი“.

თვითება „თაყვანს ვასცემდეთ სამებას სამის თვითებით“.

იალქანი (ქალის სამკაული).

დებამოსილი ქალი მორცხობით მოსილი ქალი.

მდადე დროებით გაყოლებული მიახლე პატარძლისა.

მეერთაქამე ქალნი ის ქალნი, რომელნიც ქორწილის ღამეს პატარძალს მოუსწდებიან.

მერაქიფე [ღვინის დამსხმელი].

მოქგულეთ [გულეთ] (ი. 10, 16)? მოღით-წავიდეთ.

ნაჩქერვა „დილის ქარმა ზღვას ნაჩქერვა დაუწყო“.

პირად-პირადი (იაკობ მოციქ. 1, 2) სხვადასხვა.

ეამი საათი (ვახტანგ მეფე).

როკერი [ქილ. 257, 38] ჯამგირი. სათუთი ნებიერი.

სართაული? [დამატებითი. **придм-тохныи:** ჩუბინოვი, ქართ.-რუს. ლექს.“].

საურავი გარიგება.

სნატი [ქილ. 62, 17]? [სუზანი, საფენი].

უკვდავება მოკვდავება (პ. ლარაძე).

ფორიაქობა [ქილ.] ბედოვლაობა.
ქენება ქილ. 259 38] ხეეწნა.
ქულე [ქილ.] მიმინოს ბლარტი.
ლადარი [ქილ. 322, 3] დაუნდო-
ბელი.
ყიათა [ყია] [ქილ. 112, 22]? [ყელის
ყარყანტო].
ჩამოიზლა ჩამოიშალა (მიწის ჩაშ-
ლახედ იტყვიან).
ჩიკები (ქალის სამკაული).
წამი სეკუნდი (ვახტანგ მეფე).

წამოხკნა [წამის-ყოფა] (ი. 13, 24) ანიშნა.
წრტიალი [ქილ.] „ამა გულთა
წრტიალთა ... მისგან ვითხოვ“
[ტკივილთ ნამეტნაობა გულის
წრტიალი—недуг сердца:
ჩუბინოვი].
წუთი მინუტი (ვახტანგ მეფე).
ხალვა [ქილ.] მარტოობა.
ხაფი მალალი მონი ხმა.
ხელგამოშავალი კაცი [ქილ. 91, 11]
გამოსადეგი კაცი.

დასასრულ, ერთი ილიასეული სათაურის შესახებ.

ილია ჭავჭავაძის ერთ-ერთი შესანიშნავი ნაწარმოების სა-
თაური ასეა ცნობილი: „კაცია-ადამიანი?!“ (იწერება დეფისითა
და კითხვისა და ძახილის ნიშნით).

სათაურის შინაარსობრივ გაგებაში არ სუფევს ერთსულო-
ვნება: „კაცი“ და „ადამიანი“ სხვადასხვაგვარად არის გააზრე-
ბული. ამიტომ სათაურში ჩაქსოვილი შინაარსი დიამეტრულად
საწინააღმდეგო ინტერპრეტაციათა საფუძვლად იქცა. სკოლებ-
შიც სხვადასხვა მასწავლებელი სხვადასხვანაირ გაგებას სა-
თაურს მოსწავლეებს.

მიუხედავად იმისა, რომ ამ საკითხზე სათანადო ლიტერა-
ტურა არსებობს, ჯერჯერობით საბოლოოდ მაინც არ არის
დადგენილი, რას გულისხმობდა სათაურში მწერალი.

წამოყენებულია სამგვარი გაგება: 1. განა ლუარსაბის მსგა-
ვისი ადამიანიც კაცი არის? 2. განა შეიძლება ისეთი კაცი, რო-
გორც ლუარსაბია, ადამიანად ჩაითვალოს? 3. კაცი და ადა-
მიანი აქ სინონიმებია, მაშასადამე, გვაქვს პლეონასტური ფორ-
მულა.

მოთხრობის სათაურის პირველი მეცნიერული დასაბუთება
სცადა პროფესორმა კარპეზ ღონდუამ (ყურნალი „კომუნისტ-
ური აღზრდისათვის“, 1938, № 10-11). მკვლევარმა არ გაიზიარა
მანამდე არსებული ინტერპრეტაციები და წამოაყენა დებულე-
ბა: „იგი (ლუარსაბ თათქარიძე) კაცია, ადამიანია“. ამრიგად

„კაცი“ და „ადამიანი“ აქ აბსოლუტური სინონიმებია, სათაურის კითხვითი წინადადების სახით კი არ უნდა იყოს წარმოდგენილი, არამედ თხრობითი ფორმით, ამიტომ კითხვის ნიშანი უნდა მოიშალოს. ამის კვალობაზე სათაურში ირონიული ასპექტია მოცემული, ამგვარი გაგება სათაურს „უაღრესად ირონიულ მნიშვნელობას ანიჭებს“. ილია ჭავჭავაძე ირონიულად ამბობს — ლუარსაბ თათქარიძე კაცია, ადამიანი, ნაწარმოების არსიდან კი გამომდინარეობს, რომ იგი არ არის კაცი, ადამიანი. ამასთან დაკავშირებით პროფ. კ. ღონდუა ეხება ცნების ისტორიულ განვითარებას ჩვენს ენაში.

ამასთანავე, პროფ. კ. ღონდუა იმოწმებს „ვეფხისტყაოსანს“, სადაც „კაცი“ და „ადამიანი“ პლეონასტურად მეორდება, როგორც სინონიმური სიტყვები: „ეტყოდა: სულე რამე გიყავ, კაცი ვარ, ადამიანი“ (სტროფი 233).

ი. ჭავჭავაძის მოთხრობის სათაურის ღონდუასეული გაგება გაიზიარა რამდენიმე მკვლევარმა. მაგალითად პროფ. გ. შალაბერიძე ამბობს, რომ ილია „კაცსა“ და „ადამიანს“ არ ასხვავებს, ლუარსაბი მისთვის არც კაცია და არც ადამიანი (გაზეთი „სახალხო განათლება“, 1949, 27 ოქტომბერი). ამასვე ადასტურებს დოც. რ. შამელაშვილი წერილში „კაცია-ადამიანის?!“ სათაურის გენეზისისათვის“ (გაზ. „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 1956, 11 თებერვალი).

ამავე თვალსაზრისს ავითარებს აკად. ალ. ბარამიძე: ილიას ნაწარმოების სათაურის გაზრება „ჩაგონებულია ვეფხისტყაოსნით ... ი. ჭავჭავაძემ თავისი დანაპირები ბრწყინვალედ შეასრულა, მკითხველ საზოგადოებას მაღალი მხატვრობით დაუხასიათა წუმპიდან გამოთრეული ცხოველის კაცობა და ადამიანობა. ამიტომაც „კაცია-ადამიანი?!“ დეფისით კი არ უნდა გაიყოს, არამედ ნიშნით მძიმე (,) სახელდობრ, უნდა ვწეროთ: „კაცია, ადამიანი?!“ (გაზეთი „კომუნისტი“, 1962, 17 ნოემბერი. შტრ. მისივე: „შოთა რუსთველი და მისი პოემა“, 1966, გვ. 512—513).

როგორც ვხედავთ, ალ. ბარამიძეც კაცსა და ადამიანს ჩვენთვის საინტერესო სათაურში სინონიმებად მიიჩნევს, ოღონდ, კ. ღონდუასაგან განსხვავებით, ნაწარმოების სათაური

კითხვითი ფორმით აქვს გააზრებული („ილია ქავჭავაძე სვამს კითხვას, ნუთუ ლუარსაბი კაცი, ადამიანი“. იხ. დასახელებული წიგნი, გვ. 513).

ილია ქავჭავაძის ნაწარმოების სათაურის გაგებაში უფრო გავრცელებულია სხვაგვარი თვალსაზრისი. სახელდობრ: „კაცი“ და „ადამიანი“ არ შეიძლება გავიგოთ სრულ სინონიმებად. „ლუარსაბი ადამიანია. მაგრამ არ არის კაცი, ამ სიტყვის ეთიკური მნიშვნელობით“. ილიას მიერ კაცობა გაგებულია, როგორც პიროვნების სრულყოფილობა, როგორც მისი მორალური ამალღებულობა, ლუარსაბი ადამიანია, ე. ი. ადამის ტომისეულია. მაგრამ ილია კითხულობს: არის თუ არა იგი ზნეობრივად ამალღებული ადამიანი, ე. ი. კაცი, და მოთხრობის შინაარსით უპასუხებს: ლუარსაბი ადამიანია, მაგრამ იგი არ არის კაცური კაცი. ამიტომ ნაწარმოების სათაურს ეძლევა სატირული შინაარსი და წარმოდგენილია გაკვირვებისა და კითხვის ფორმით. ამ ტრადიციული თვალსაზრისის მეცნიერული დასაბუთება სცადა დოც. ალ. ჩავლეიშვილმა, რომელმაც ილიას მოთხრობის სათაურს მიუძღვნა ვრცელი და საყურადღებო ნაშრომი: „ილია ქავჭავაძის „კაცია-ადამიანის“ გამო“ (იხ. მისი წიგნი „ლიტერატურის ისტორიისა და თეორიის საკითხები“, 1960). აქ ყველაფერია ნათქვამი, ამომწურავად, რაც კი შეიძლება ითქვას გავრცელებული შეხედულების სასარგებლოდ. მოხმობილია ფართო მასალა როგორც თვით ილიას ენიდან, ისე სხვა ლიტერატურული წყაროებიდან.

როგორ უნდა შევაფასოთ არსებული შეხედულებები?

ცნება კაცი ქართულში გამოხატულია ორი სიტყვით: კაცი, ადამიანი (პირველი ძირეულად ქართულია, მეორე — უცხოური, ბიბლიური ადამ-ისაგან მომდინარე, ქართული სუფიქსაციით). ძველ ქართულში მხოლოდ კაცი იხმარებოდა, აღნიშნავდა ადამისტომისეულობას. იგი მამრობითობას კი არ აღნიშნავდა, არამედ ადამისეულობას ზოგადად. მხოლოდ ახალ ქართულში მიუთითებს კაცი მამრობითობასაც. ძველად, ამ აზრით მამა იყო. მამაკაცის სინონიმად გვევლინებოდა, მამა, დედაკაცისა კი — დედა. მე-11 საუკუნიდან მოყოლებუ-

ლი კაცი, ადამიანი სინონიმებია (შდრ. „ადამიანია, პირუტყვი ხომ არაა“ — „კაცია, პირუტყვი ხომ არა“, „ადამიანური მოპყრობა“ — „კატური მოპყრობა“).

ი. ჭავჭავაძეს შეეძლო თავისი მოთხრობის სათაურში სიტყვები კაცი, ადამიანი სინონიმურადაც ეხმარება. უფრო ზუსტად რომ ვთქვათ, აქ სინონიმები პლეონასტურად არის მოცემული. ასე: „კაცია, ადამიანი“. კ. ღონღუამ მიუთითა, რომ აქ ირონიული გაგებაა ჩაქსოვილი, — ნაწარმოებიდან კი ჩანს, რომ ლუარსაბი არაა კაცი, ადამიანი. პლეონასტურად მოცემული კაცი, ადამიანი, გარდა „ვეფხისტყაოსნისა“ („კაცი ვარ, ადამიანი“), თვით ილიას ენაშიც გვხვდება. მოთხრობის წინასიტყვაობის მესამე ვარიანტში ვკითხულობთ: „ვინა ხარ, რა სულიერი ხარ? — ჰკითხა მგზავრმა. — კაცი ვარ, ადამიანი, — მიუგო იმანაცა... — მართლა კაცი ხარ, ადამიანი?... — ჭვეყანას მინდა დაგანახვო, რომ კაცი ხარ, ადამიანი... შეპყვირა კაც-ადამიანმა“. მწერალმა თათქარიძეს ირონიულად მეტსახელად კაც-ადამიანი შეარქვა. წინასიტყვაში ლუარსაბი ეუბნება მწერალს: „კაცი ვარ, ადამიანი“, და ამის საპასუხოდ ავტორიც ირონიით ამბობს თავისი გმირის შესახებ: „კაცია, ადამიანი“. (თხრობითი კილოს და არა კითხვითი ფორმით: „კაცია, ადამიანი?“ ამდენად კითხვის ნიშნის დასმა მიუღებელია).

საქმის ვითარებაში გასარკვევად საჭიროა მივმართოთ მოთხრობის გამოცემებს (სამწუხაროდ, ნაწარმოების ავტოგრაფი არ შენახულა).

პირველად ეს თხზულება ნაწილ-ნაწილ იბეჭდებოდა 1863 წელს „საქართველოს მოამბეში“, რომელსაც თვით ილია რედაქტორობდა. სათაური ასეა მოცემული: „კაცია, ადამიანი“, ე. ი. მოთხრობის პირველ პუბლიკაციაში სიტყვები „კაცი“ და „ადამიანი“ მძიმით გამოიყოფა ერთმანეთისაგან და ბოლოს დაისმის წერტილი.

1869 წელს მოთხრობა ცალკე დაიბეჭდა (მ. ბეთანიშვილის გამოცემა, პეტერბურგი) და სათაურიც ისევეა მოცემული, როგორც „საქართველოს მოამბეში“ (ე. ი. ასე: „კაცია, ადა-

მიანი“). მოთხრობის ნაწყვეტები ი. გოგებაშვილმაც შეიტანა „ბუნების კარის“ მე-3 გამოცემაში (1876 წელს). აქაც დასათაურება ანალოგიურია („კაცია, ადამიანი“).

გაზეთ „დროების“ 1876 წლის 128-ე ნომერში ვკითხულობთ: „ჩვენ გვითხრეს, რომ ს. — პეტერბურლის სამეცნიერო აკადემიის წევრი უფ. ბროსე, რომელიც ასეთი მცოდნეა საქართველოს ისტორიისა და ლიტერატურისა, ამჟამად თ. ილია ჭავჭავაძის შესანიშნავ მოთხრობას „კაცია, ადამიანს“ სთარგმნის ფრანკოზულს ენაზედ და აბეჭდინებს“ (გვ. 1, „ღლიური“). აქაც მძიმეა დასმული.

ძალზე საინტერესოა აკადემიკოს ბროსეს თარგმანი. სათაური ასეა თარგმნილი: „Un homme, un fils d'Adam,“ რაც ქართულად იქნება: „კაცი, შვილი ადამისა“.

აქაც შენარჩუნებულია ორიგინალის სათაურის კონცეფცია.

ამრიგად, 1880 წლამდე ვერ შევხვდებით ილიას თხზულების დასათაურებას, სადაც „კაცი“ და „ადამიანი“ სინონიმებად არ იყოს მოცემული.

1880 წელს მოთხრობა გამოსცა „საამხანაგო ქართული წიგნის მაღაზიამ“. აქ უკვე სათაურის სხვაგვარი დაწერილობაა: „კაცია-ადამიანი?!“ ე. ი. დეფისით და კითხვისა და ძახილის ნიშნების დასმით.

ეს დაწერილობა დაკანონდა თხზულების მომდევნო გამოცემაში.

ყოველივე ამის გამო სიზუსტე აკლია დოც. ალ. ჩავლეიშვილის განცხადებას: „ცნობილია, რომ ილიას სიცოცხლეში“ „კაცია-ადამიანი?!“ გამოიცა კითხვისა და გაკვირვების ნიშნებით, მაგრამ ეს ილიას არ გაკვირვებია და ამის შესახებ ის არავის შეჰკითხვია“. ილიას სიცოცხლეში 17 წლის განმავლობაში „კაცია, ადამიანი“ გვხვდება, ოღონდ ოთხმოციანი წლებიდან შეიცვალა საქმის ვითარება. ეს ცვლილება ხომ არ შეიძლება ავტორს მივაწეროთ? — მხოლოდ ასე შეეძლო დაესვა კითხვა ალ. ჩავლეიშვილს, რომელიც, საერთოდ, დაკვირვებული მკვლევარია და, სამწუხაროდ, ამ შემთხვევაში არ გაუთვალისწინებია ილიასეული სათაურის ისტორია.

ახლა გავეცნოთ ერთ უაღრესად საგულისხმო დოკუმენტს,

რომელიც ნათელს ხდის, თუ როგორ ესმოდა ილიას თავისი ნაწარმოების სათაური.

როგორც ირკვევა, ილია დაინტერესებულა აკად. მ. ბროსეს ფრანგული თარგმანით და ცნობილი ისტორიკოსის დიმ. ბაქრაძის მეშვეობით ბროსესათვის უთხოვია — თარგმანის დაბეჭდილი ეგზემპლარები გამომიგზავნეთო. „დ. ბაქრაძემ (სათაურის) თარგმანი არადამაკმაყოფილებლად ჩათვალა და ჰკითხა ილ. ჭავჭავაძეს, როგორ უნდა გავიგოთ მოთხრობის სათაურიო“¹. ილიას პასუხი გაუცია და დიმ. ბაქრაძესაც მიუწერია აკად. მ. ბროსესათვის: «Роман печатался без него и потому допущена неточность типографическая, которая многих вводит в ошибку. Следовало бы печатать не *კაცი*, а *კაცი-ადამიანი*!» Заглавием этим автор хотел выразить следующую мысль: Он есть человек?! *კაცი* и *ადამიანი* равнозначны» (დაცულია სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის აზიის ხალხთა ინსტიტუტში: ხელნაწ. განყ. P-19, 1878 წ. 16 თებერვალი. გამოაქვეყნა შ. ხანთაძემ).

როგორც შ. ხანთაძე ამბობს, ილიას წერილობით მოუწოდებია თავისი შენიშვნა-განმარტება ბროსესათვის, მაგრამ ილიას ნაწერს ბროსეს არქივში ვერ მივაკვლიეთო (გვ. 167).

წერილიდან ირკვევა, რომ ილიას თავისი ნაწარმოების სათაურში „*კაცი*“ და „*ადამიანი*“ აბსოლუტურ სინონიმებად გაუზრებია („*კაცი* и *ადამიანი*“ равнозначны).

მთლად ნათელი არ არის „ა“-ს გამოყოფა („*კაცი-ადამიანი*“). ამავე დროს, აქ მძიმე შეიძლება გამოტოვებულიცაა. იქნება აზრის ხაზგასმის საჭიროებითაა გამოყოფილი („*კაცი* არის, *ადამიანი*!“ ა ხომ წარმოშობით არის სიტყვისაგან მომდინარეობს!). საჭიროა ავტოგრაფზე დაკვირვება.

ყოველ შემთხვევაში, ჩვენთვის აშკარაა, რომ ილია ჭავჭავაძის მოთხრობის სათაურის დაწერილობა (დღევანდით და კითხვის ნიშნის დასმით) მწერლის თავდაპირველი ჩანაფიქრის ნაყოფი არ არის და, რაც მთავარია, „*კაცი*“ და „*ადამიანი*“ თანაბარი მნიშვნელობის სიტყვებადაა ნაგულისხმევი. შეჰდეგ,

¹ შოთა ხანთაძე, მარი ბროსე, 1966, გვ. 167.

ეტყობა, მცდარი დაწერილობა დაკანონდა და ტრადიციად იქცა; გაუგებრობის წყაროდ რომ ქცეულა ჩვენს დრომდე. წერილში ნათქვამი «Заглавием этим автор хотел выразить следующую мысль: «Он есть человек?» ნაწარმოების დედააზრის განმარტებაა: მართალია, სათაური „კაცია-ა ადამიანი!“ თხრობითი ფორმითაა ჩამოყალიბებული, მაგრამ ეს დადებითი ფორმა ერთგვარი ირონიაა, რომელიც ნეგატიურად უნდა იქნეს აღქმული მოთხრობის შინაარსის მიხედვით.

სხვაგვარად რომ ვთქვათ, სათაურის პოზიტიური ფორმა ნეგატიურ შინაარსს გულისხმობს: „კაცია, ადამიანი“ — ნათქვამია სათაურში (ირონიულად), არ არის კაცი, ადამიანი — ნათქვამია ნაწარმოებში.

რის საფუძველზე უნდა შეცვლილიყო თხზულების სათაურის დაწერილობა ასე: „კაცია-ადამიანი?!“ რაკი ირკვევა, რომ ილიას „კაცი“ და „ადამიანი“ სინონიმურად ესმოდა. აქედან გამორიცხულია ტრადიციული გაგება, თითქოს აქ „კაცია“ მორალური კატეგორიის ცნებას გამოხატავდეს და „ადამიანი“ მხოლოდ ადამისტომეულობას, ამიტომ „კაცია-ადამიანი“-ში ეს ორი სიტყვა ინარჩუნებს აბსოლუტური სინონიმების მნიშვნელობას. მძიმის ბადალია აქ დეფისი. კითხვის (და ძახილის) ნიშანი კი დაემატა იმის გამო, რომ მოხდა გააზრიანება (განალუარსაბი კაცია, ადამიანია? — ამ გაგებით). ეტყობა, ილიაც შეურიგდა ასეთ დაწერილობას და ამით აიხსნება, რომ ავტობიოგრაფიაში ის თავის ნაწარმოებს ახლადდაკანონებული დაწერილობით იხსენიებს.

ამრიგად, ილიამ თავისი თხზულების სათაური ასე გამოაქვეყნა: „კაცია, ადამიანი“. ამ სახით ვრცელდებოდა იგი დიდი ხნის განმავლობაში (ასევე მოიხსენიებდნენ ნაწარმოებს იაკობ გოგებაშვილი და სხვები). გვიან შემოიღეს ასეთი დაწერილობა: „კაცია-ადამიანი?!“, ე. ი. დეფისითა და კითხვით-ძახითი ნიშნების დასმით. ილია ამ დაწერილობას შეურიგდებოდა, რადგან აქ დეფისი მძიმის ბადალია (შეადარე: „კაცია, ადამიანი“ — „კაცია-ადამიანი“). ხოლო კითხვითი და ძახილის ნიშ-

ნები არ ცვლიან, კაცმა რომ თქვას, იმ შინაარსს, რომელაც ჩაქსოვილი ჰქონდა ავტორს თავდაპირველ სათაურში: „შეხედეთ, ეს პერსონა კაცია, ადამიანი“, ამბობდა ილია ირონიულად, თავისი ნაწარმოების გმირზე. სათაურის სახეშეცვლილ დაწერილობაში (კაცია-ადამიანი?!“) ამ სახითაც იგივე სემანტიკაა გამოთქმული. თავიდათავი ისაა, რომ ილიას კაცი, ადამიანი სინონიმებად ესმის.

„კაცი ვარ, ადამიანი“ — ნათქვამია „ვეფხისტყაოსანში“.

„კაცი ვარ, ადამიანი, — მიუგო იმანაც... ქვეყანას მინდა დავანახეო, რომ კაცი ხარ, ადამიანი... შეჰყვირა კაც-ადამიანმა“ — ნათქვამია ილიას მოთხრობის მესამე ვარიანტში.

„კაცია, ადამიანი“ — ასე დაასათაურა ავტორმა თავისი თხზულება და ასე იბეჭდებოდა იგი ილიას სიცოცხლეში წლების მანძილზე (შემდეგ რომ შეიცვალა ასე: „კაცია-ადამიანი?!“, სადაც იგივე შინაარსია ჩადებული!).

„კაცი и ადამიანი равнозначаша“ — შეუთვალა ილიამ აკადემიკოს ბროსეს დიმ. ბაქრაძის პირით.

ყოველივე ეს ნათლად მოწმობს, რომ კაცი და ადამიანი ილია ჭავჭავაძის თხზულებაში გაგებულია აბსოლუტურ სინონიმებად.

ამიტომ სრულიად უნიადაგოა და ხელოვნური მტკიცება, თითქოს ავტორს უნდოდა ეთქვა: განა ლუარსაბის მსგავსი ადამიანიც კაცი არის? (ერთი თვალსაზრისი); განა შეიძლება ისეთი კაცი, როგორც ლუარსაბია, ადამიანად ჩაითვალოს? (მეორე თვალსაზრისი).

საკითხი, ვფიქრობთ, ნათელია.

აკაკი წერეთელი და ქართული ენა

„ბევრი მიფიქრია ჩვენს ქართულს ენაზე, დავევირეებავარ: ხან აფერთოვანებულვარ, ხან დაუნაღვლიანებულვარ, უძილობით სომ ღამეები მიტეხია“

აკაკი

თამამად შეიძლება ითქვას, რომ აკაკი, ისევე როგორც ილია, ყველაზე ეროვნული მწერალია ახალ ქართულ ლიტერატურაში. მისი პოეტური აზროვნებისა და მეტყველების სათავეების ამოსაცნობად საჭირო არაა ლიტერატურული რემინისცენციების მოშველიება, — აკაკის შემოქმედებითი ფესვები ჩვენი ერის სულიერი კულტურის ნიადაგშია საძიებელი. შეიძლება ამით აიხსნებოდეს ის გარემოება, რომ ქართული მწერლობის ისტორიაში — რუსთაველის შემდეგ — აკაკი ერთადერთია, რომელსაც ამდენი მიმდევარი და მიმბაძველი ჰყავს, — „აკაკის სკოლა“ ყველაზე ნაყოფიერი და ფართო აღმოჩნდა ახალი ქართული პოეზიის განვითარებაში.

აკაკის პოეტური მეტყველება განუმეორებელი ნიმუშია ქართული ენის ამოურწყველი შინაგანი შესაძლებლობებისა. მერჩულე, მთაწმიდლები რუსთაველი, საბა ორბელიანი, გურამიშვილი, ილია, აკაკი, ვაჟა-ფშაველა — აი მაგისტრალური ხაზი ჩვენი ენის სტიქიის ლიტერატურული გამოხატულებისა.

აკაკისეული პოეტური ფრაზა არაჩვეულებრივი ბუნებრიობითა და ამაღლებული სისადავით ხასიათდება. ძალდაუ-

ტანებლობა აკაკის ლიტერატურული სტილის ნაშანდობლივი თვისებაა და მისთვის უცხოა ხელოვნური ენობრივი გართულება, ფრაზის კონსტრუქციული დაბნელება. მე ვფიქრობ, არსებითად ენის ბუნებრიობისაკენ მიდრეკილებამ და ხელოვნური შელამაზების უგულებელყოფამ ათქმევინა აკაკის: „...საზოგადოთ მე ხელოვნებას დიდ ყურადღებას არ ვაქცევდი... ნამდვილი ხელოვნება ისეთი რამ არის, რომ, თუ ან მეტი, ან ნაკლები რამ შიგ გამოუჩივ, მორჩა, გათავდა, მისი მთლიანობაც და ერთიანობაც ირღვევა“.

ფორმულირება — „მე ხელოვნებას დიდ ყურადღებას არ ვაქცევდიო“ — ზოგმა კეკლუცობად ჩაუთვალა პოეტს (კიტა აბაშიძე), ზოგმა კი თავის თავისაღმი საყვედურის გამოთქმად (ვახტანგ კოტეტიშვილი). პროფ. ვარლამ თოფურაძემ ექვი შეიტანა აკაკის ზემომოყვანილი სიტყვების გულწრფელობაში, რადგან, მართლაც, ისე გამოდის, რომ თოქოს მხატვრული ნაწარმოების შექმნისას ენას, მის სისწორეს, დახვეწილობას, ერთი მხრივ, და თხზულების შინაარსს, ფორმას, აღნაგობას, მეორე მხრივ, აკაკისათვის მნიშვნელობა არა აქვს: „აკაკი მწერლის მაღალ შემოქმედებას, — თხზულების შინაარსს, ფორმას, ენას განსაკუთრებული გულიანუროთ ეკიდება“.

აკაკის მხატვრული შემოქმედება ენობრივი რეალიზმით არის აღბეჭდილი. ენობრივი რეალიზმი კი შინაგანი აუცილებლობით მოითხოვდა ხალხური მეტყველებების სტილისტურ გადაშუშავებასა და დახვეწას. აქედან გასაგებია, რომ დაისახა აუცილებლობა მდიდარი ქართული ფოლკლორული სამყაროს შესწავლისა და ხელშეუხებელი მასალების გამოვლანებისა. აკაკიმ ხალხური სიტყვიერების ფონდების პუბლიკაციას დიდი ამაგი დასდო და საგანგებო კრებულის („აკაკის კრებული“) დაარსებით საფუძველი ჩაუყარა ხალხში გაბნეული „ობოლი მარგალიტების“ სისტემატიზაციასა და მეცნიერულ ანალიზს. ყოველივე ეს მოითხოვდა ხალხში ტრიალს და ფასდაუდებელი ფოლკლორული მონაცემების შეკრებას. საგულისხმოა

სოფრომ მგალობლიშვილის მოგონება: „აკაკიმ რაც წერით გააკეთა. ერთი იმდენი — ხალხში გამოსვლით. იგი ყოველ წლივ ეწვეოდა ხოლმე ხან ერთს კუთხეს საქართველოსას, ხან მეორეს, ხან მესამეს. პირადად ეცნობოდა თავის ერს, ცხოველი სიტყვა გაჰქონდა ხალხში და ჭირ-ვარამს უქარვებდა და წმენდდა გულიდან“; აკაკი „ერთადერთი მწერალია, ერთადერთი მგოსანი, რომელიც პირდაპირ გაეცნო თავის ზალხს, თავის ერს, ჩაიხედა მის სევდიანს, მაგრამ უმწიკვლო გულში. იქიდან სევდიან ცრემლთაგან შეკინძული მარგალიტები ამოკრიფა. თავის ჩანგს სამებად დაასხა და მთლიანი მადლიანი მარჯვენით ააქლერა იგი“. 1913 წელს აკაკი თედო ჟორდანიას სწერდა: „ძმაო თედო... მე ცოტაოდნად კიდეც ძველ ქართველად გაზრდილს, ერთგულ იგავ-არაკებითა და ზღაპრებით მაქვს გული სავსეო“.

აკაკის ბავშვობიდანვე აღეძრა ფოლკლორისადმი ინტერესი და სიყვარული. როგორც გადმოცემიდან ცნობილია, იგი „ჯერ კიდევ ოთხი წლისაც არ იყო, რომ ზღაპრებს გამალებით უგდებდა ყურს“. გლეხის ოჯახში გაზარებას, შეიძლება ითქვას, არსებითი მნიშვნელობა ჰქონდა აკაკის ხალხური აზროვნების ფორმირებასა და ჩამოყალიბებაში. აქ ეზიარა მომავალი დიდი პოეტი ჩვენი ენის სურნელებასა და ფორმათა ნაირნაირობას, ხალხური შემოქმედების საუნჯეს, ქართულ ენობრივ სტიქიას. პატარა აკაკი ხარბად ეწაფებოდა ხალხურ ლექსებს, ზღაპრებს, ანდაზა-გამოცანებს. „ზამთრის გრძელი ღამეების შესამოკლებლად გადია ჩემი ზღაპრებს მეუბნებოდა ხოლმეო, — იგონებს პოეტი, — ზოგიერთი მათგანი დღესაც გულის ფიცარზედ მაწერია... მახსოვს, ერთს მკაცრ ზამთარში, როდესაც შავი-უყუნი სარკმელში იხედებოდა და ქარიშხალიც გარეთ ისე გულსაკლავად ზუოდა, რომ თითქოს, სიცივისაგან ატანილო, თბილ ოთახში შემომშვებას იხვეწებოდაო, — გამხიარულებულ ბუხრის წინ შვლის ტყავზე რბილად და თბილად ვიჯექი და სულგანაბული ყურს ვუგდებდი გადიას; იმ დროს ის ამბობდა „ოქროს წყაროს“ ზღაპარს“, ანდა: „სალამოს... დაანთებდნენ ბუხარში ცეცხლს, ბუხრის წინ გაგვიშლიდნენ შვლის ტყავს და დავსვაძნდნენ ზედ. ირგვლივ

შემოგვეხვეოდენ ბიჭები და მოგვიყვებოდენ ხოლმე ზღაპრებს. ზღაპარი რომ მოგვწყინდებოდა, მაშინ გავშაირდებოდით ხოლმე ერთმანეთში, ან გამოცანებს ვამბობდითო“.

პატარა აკაკი არ იყო ხალხური შემოქმედების პასიური ამთვისებელი. იმდროინდელია აკაკის მიერ გამოთქმული შაირები, სადაც ნათლად იგრძნობა ხალხური რემინისცენციები. მაგალითად, მოურავზე მას ასეთი შაირი გამოუთქვამს.

„ბედელს თავვი შესჩვევია,
ხრავს სულ რაც სახრავიაო,
მაგრამ თვითონ დიდი თავვი
თვითონ მოურავიაო“.

ქრისტეფორე ბერზე გამოუთქვამს:

„ქრისტეფორე ბერიაო,
ცოდვას გაუბერიაო,
წვერები ჩვენს ვაცს მიუგავს,
განზე გაუშვერიაო“.

შინაყმა თომა საღუნისმეილზე უთქვამს:

„ყვაო, ყვაო, ყვანჩალო,
ჩამოგივლია კალო,
თუ შეიტყვე, როდის მოვა
ჩენი თომა ქაჩალო“.

ხაბაზი ასე „შეუმკია“ პატარა აკაკის:

„შენი გამომცხვარი პური,
ლავაში და მურასაო,
აღამიანს არ ექმევა,
გაღუყარეთ მურასაო“.

საინტერესო თემაა აკაკის შემოქმედებაში ფოლკლორიზმების გამოვლენა, ხალხური ციტატების გამოყენება. არაიშვიათია მის პოემებში ამგვარი ნიმუშები:

1. ათონით დაბრუნებული,
თორნიკე მოციქულობსო
და „ორივ ხელით იქმება
ქადა. თუ გული გულობსო“.

2. არა, „ხმა ღეთისა—ხმა ერისაო“,
ხომ კარგად იცი შენ, მამაო?
დღეს ერი გირჩევს ერთხმად წინამძღვრად
და უარის თქმა არის ამაო.

3. და უთხრა ჯოჯიკს:—ახლა შენ იცი,
შავი დღეების შენ ხარ გმირიო;
„ძმა ძმისთვისაო, ამ დღისთვისაო“,
გაგვიადვილე გასაჭირიო.

აკაკის პოეტური მეტყველების ხალხურობის შესასწავლად უადრესად საინტერესოა ის გარემოება, რომ ხალხურ ლექსებში გადასულია ორგანულად შერწყმული ციტატების სახით აკაკიეული პოეტური კონსტრუქციები. მაგალითად, პროფ. მიხეილ ჩიქოვანს იყალთოში ჩაუწერია თქმულება შოთა რუსთაველზე. აქ ჩართულია საკვებით ბუნებრივად აკაკის ლექსები. რუსთაველი თამართან დაიჩოქებს და ეუბნება:

„ერთხელ მხოლოდ სიზმრად ვნახე,
ქალთა ჰქონდათ ერთად კრება,
ტახტზე იჯდა თამარ მეფე
მოციხარი, მომღიშარი,
მარჯვნივ ეჯდა თინათინი,
მარცხნივ ნესტან-დარეჯანი.
გარს ეხვია სხვა ქალები,
როგორც მთვარეს ვარსკვლავები.
—ერთხელ ვნახე თქვენთან ძილში,—
(ეუბნება შოთა თამარს), —
ქალთა ჰქონდათ ერთად კრება,
გეფიციებით ერთგულებას,
დღესაც ისე მენატრება“.

მიხეილ ჩიქოვანსავე ლეჩხუმში ერთი მოხუცი ქალისაგან ჩაუწერია აკაკის ლექსი „ქართველი ქალი“, რომელსაც მოქმედი ხალხურ ლექსად ასაღებდა; ჩაწერილია ამავე ლექსის გახალხურებული ვარიანტიც.

აკაკის პოეტური ენის ლექსიკის მასაზრდოებელი

წყარო ისევ ხალხური სიტყვობრივი სტიქიაა. ჯერ კიდევ ყრმა აკაკი გლეხის ოჯახში უკვირდებოდა შრომითს საქმიანობას და ითვისებდა სათანადო ტერმინოლოგიას. ეს ისეთი სიტყვებია, რომლებსაც მანამდე არ ღირსებია ლიტერატურული გამოხატულება. „ხუთი-ექვსი წლისამ ძალიან კარგად ვიცი, თუ როგორ უნდა პირუტყვის ყურისგდება, ფრანველის მოვლა, სადილ-ვანშმის მზადება, გაცრა-გამტკიცვა, გამოცხობა, სხვადასხვაგვარი შეჭამანდის მომზადება და სხვანი. შესწავლილი მქონდა, თუ როდის და როგორ უნდოდა: ხენა-თესვა, თოხნა, მკა. სხვა და სხვანიო“. ამბობს აკაკი. უეჭველია, ამ გზით მკვიდრდებოდა მომავალი მწერლის საქმეცხველ ცნობიერებაში ძირეული ქართული სიტყვები და გამოთქმები, ქართველი კაცის შრომითს საქმიანობასთან დაკავშირებული ტერმინები.

ხალხური ზეპირსიტყვიერება რომ სათავეა სალიტერატურო ენის ლექსიკონის გამდიდრებისა და გაპოხიერებისა, ეს უტყუარი დებულება არასოდეს დავიწყებია ჩვენს დიდებულ პოეტს. სწორედ ეს აძლევდა საფუძველს აკაკის ეთქვა: „ძვირათ რომელიმე ხალხი გვეგულება, რომ ქართველებსაგით მდიდარი ლექსიკონი ჰქონდესო“. შემდეგ დასძენდა: „მეტი გზა არ არის, ზეპირსიტყვიერებას უნდა მივაქციოთ ყურადღება“. აკაკი ხაზგასმით აცხადებდა, რომ ენა ხალხმა კარგად იცის და არ ვიცით მხოლოდ ჩვენ, რადგან კაბინეტში ვზივართ და ხალხს არ ვიცნობთო. განა ყრმობასა და ჭაბუკობაში შეთვისებული ხალხური ლექსიკით იფარგლებოდა პოეტი, — იგი ხანდაზმულობის ჟამსაც ხარბად იწერდა იშვიათ სიტყვებს და იყენებდა თავის ნაწარმოებებში. „აი, ახლაც სოფლებს ზღაპარს ვათქმევინებ ხოლმე, — ამბობს აკაკი, — და, უნდა ნახოთ, რამდენს სიტყვებს მისთანას ხმარობენ, რომელიც მე ან დავიწყებული მაქვს და ან არ მცოდნია, მაგრამ ნამდვილ ქართული სიტყვები კი არის... ხალხში ჩამდგარი არა ვართ, მათს სიტყვა-პასუხს ყური ვუგდოთ“....

გავეცნოთ ერთი ტერმინის დადგენის ისტორიას.

დაისვა საკითხი რუსული „ვოლოპადის“ ქართული ეკვი-

ვალენტის დადგენის თაობაზე. უაღრესად საინტერესოა აკაკის ძიება ამ მიმართულებით. იგი გულდასმით სწავლობს ხალხში ამ ცნების შინაარსს, უკვირდება კლდიდან გადმომსკიდარი წყლის ნაირსახეობებს და აგროვებს შესაბამის დოფერენცირებულ ტერმინოლოგიას. „დიდი კამათობა გამოაწვია იმან, თუ როგორ უნდა ითარგმნოს რუსული სიტყვა „ვოდოპად“? — ამბობს აკაკი. — ზოგმა „წყალვარდნილი“ იხმარა. ზოგმა „ჩანჩქერი“, ზოგმა რა და ზოგმა კიდევ რა? ვერ შეთანხმდენ და ერთ გადაჭრილს ვერ დაადგენ.. არ იციან, რა დაუძახონ, მაშინ როდესაც სიტყვა „ვოდოპადი“ ქართულად სხვადასხვა წოდებით იხმარება, მათ-მათი განსაკუთრებითი ხასიათის შესაფერადო“, და გვაწვდის ამ „განსაკუთრებითი ხასიათის“ შესაფერ სახელწოდებებს, შეკრებილს ხალხში. აი ეს სიტყვებიც: „ჩქერი“ ანუ გადამახინჯებულად „ჩაქერი“ ჰქვია მდინარის იმ ადგილს, სადაც ქეები ყრია და გაქანებული წყალი, ქათად გამსქდარი, თავზე ევლება ლოდებს... რუსები იმას „პაროგს“ ეძახიან, — სიტყვა „ჩაქერი“ „ჩქარისაგან“ უნდა იყოს წარმომდგარი. — როდესაც მაღლიდან კლდეზე გადმოჩუხჩუხებს წყალი და კლდის კედლებს კი არ შორდება, იმას ეძახიან „ჩანჩქერს“ ანუ „ჩენჩქერს“. როდესაც მაღლიდან შორსა სცემს ცოტად და კლდის კედელს არ ეკარება, იმას „საჩქეფი“ ჰქვია. აგრეთვე როცა მაღლიდან უფსკრულისაკებ ექანება, ჯურღმულში ჩადის და კაცი ზეიდან დაჰყურებს, თუ პატარა წყალია, „ჩანჩილა“ ჰქვია და თუ დიდი წყალი — „ჩაქუხა“. ეს ხალხმა კარგად იცისო“, დასძენს ავტორი.

აკაკი თავს ესხმოდა ისეთ მწერლებს, რომლებიც ხელოვნურად, დედაენის კანონების გაუთვალისწინებლად თხზავდნენ ახალ-ახალ სიტყვებს და არ ეცნობოდნენ ხალხური მეტყველების წიაღში ფესვგადგმულ და დაბუდებულ ლექსიკურ საუნჯეს. ასეთი მწერლები „თავის საკუთარი გამონაგონი სიტყვებით და ფრაზებით ნავარდობენ! სიტყვების მნიშვნელობა არ ესმით და აზრს აუკუღმართებენო“, გულისტკივილით ამბობდა იგი.

აკაკი იმასაც მიიჩნევდა, რომ ხალხური მასალების გაუთვალისწინებლობის შედეგად ენა ნაგვიანდება გაუმართლებე-

ლი უცხოური სიტყვების შემოტანით და დანერგვით. ამავე დროს, ჩვენი პოეტი ყურადღებას მიაქცევდა იმ გარემოებას, რომ ისტორიულად სხვადასხვა ენიდან შემოსულ სიტყვებს ოდნავადაც არ შეუბღალავთ ქართული ენის ლექსიკონი, არ შეუცვლიათ მისი სახე, არ განუდევნიათ ძირეული სიტყვობრივი მასალა. აი რას ამბობს იგი: „არა, ჩვენი ენა მდიდარი არის. ძვირათ დარჩენილა ენა, რომელსაც არ შემოეწიროს ჩვენთვის რამდენიმე სიტყვა, ჩვენს ენაში ვხედავთ სხვადასხვა ენების სიტყვებს: სპარსულს, არაბულს, ებრაულს, სომხურს, ბერძნულს, თათრულს“. ამ უცხოური სიტყვების შემოტანას რამდენადმე გაუმდიდრებია ჩვენი ენა და ეს პროცესი სინონიმიკის წყაროდაც გამხდარა: „ამ მიზეზით ხშირად ერთისა და იმავე საგნის გამოსახატავად ჩვენ გვაქვს რამდენიმე სიტყვა“. სავსებით სწორი შეხედულებაა. აკაკი აღნიშნავს ქართული ენის საოცარ სიმყარეს, მისი გრამატიკული წყობის სიმტკიცეს საუკუნეთა განმავლობაში, მიუხედავად სხვა ენების დიდი დაწოლისა და უმოტევისა: „საკვირველი ეს არის, ამდენ ვაი-ვაგლახში ჩვენი ქართული ენა არ გადასხვაფერებულა, ვერც ერთ ენის ძალას ვერ დაურღვევია ჩვენი ენის კანონები, ვერ გაღურვევია, ვერ გაღურჯულებია, დაუთმია ჩვენი ენისათვის და ჩვენკენ გადმორჯულებულა. სხვათა შორის, შესანიშნავი კიდევ ეს არის რომ, როდესაც ერთსა და იმავე საგნის გამოსახატავად სხვადასხვა სიტყვები შემოსულა, განსაკუთრებით, ცოტა რამ განკერძოებითი ხაზითი მისცემია... ბევრი სიტყვები გვაქვს შემოღებული სხვადასხვა ენებიდან... ამგვარათ, მიგვიღია რამდენიმე ლექსები (ე. ი. სიტყვები შ. ძ.), მაგრამ ჩაგვიღვამს მათთვის ქართული სული და შეგვისხამს ქართული ხორცი. იმ ძალაუნებურ შეტაკებაში მაინც ძლევა-მოსილი დარჩენილა დედა-ენა. ერთ სტაქან წყალში რამდენიმე წვეთი ღვინისა რომ ჩაუტრაოთ, უთუოდ ფერს უცვლის წყალს, მაგრამ რამდენიმე წვეთი წყალი რომ ერთ ყანწ ღვინოში ჩაუტრაოთ, ვერც ფერს დააკარგვინებს და ვერც ძალას. სწორედ ასეთ წვეთ-წვეთებად შემოსულან ზოგაერთი სიტყვები უცხო ენებიდან ჩვენს ენაში“.

ამ ამონაწერიდან კარგად ჩანს აკაკის სალი და მეცნიერულად სავსებით მართებული შეხედულება. ქართული ენის ისტორიული განვითარების თაობაზე. ავტორის მიერ წამოყენებული დებულება სრულიად ეჭვმიუტანელია: ქართული ენის მეცნიერული შესწავლის ისტორია მთლიანად ადასტურებს დიდი პოეტის ალღოს, პოეტისა, რომელსაც შესანიშნავად აქვს შეცნობილი ჩვენი ენის საუკუნეობრივი განვითარების გზა.

ხალხში ტრიალმა და ცოცხალ მეტყველებაზე ღრმად დაკვირვებამ თვითონ აკაკის სამწერლო ენაში ამოატივტივა მრავალი სიტყვა, იდიომატური გამოთქმა, ფრაზეოლოგიზმები, რომლებიც სამუდამოდ შევიდნენ ქართული სალიტერატურო ენის სიტყვობრივ საგანძურში.

აქ დავკმაყოფილდებით ერთი მაგალითით, საიდანაც ჩანს, თუ როგორ მოიპოვა აკაკიმ ხალხში ერთი სიტყვა და გასაქანი მისცა მის გავრცელებას ჩვენს ენაში. მოგვყავს ფორაქიშვილის მოგონებიდან აკაკის სიტყვები: „ჩემი მოგზაურობის დროს ერთხანს მომიხდა ქართლის ერთ-ერთ სოფელში ყოფნა... ჩამოვხტი ერთი გლეხის ოჯახში. ამ ოჯახის მეთაური აღმოჩნდა ძველი თქმულებების, ამბებისა და საერთოდ ზეპირსიტყვაობის დიდი მცოდნე. მეც დავეინტერესდი, და რადგან ამ ოჯახში ყველამ მთხოვა, რამდენიმე დღეს დავრჩი.

ოჯახის მეთაური მთელ იმ მხარეს განთქმული ყოფილიყო, როგორც კარგი მცოდნე და დახელოვნებული ჩვენებური წისქვილების გამართვისა და მოწყობის საქმეში. ახლა კი, რადგან იგი მოხუცებულობაში შესულიყო, მოეწადინა, თავისი ხელობა და ცოდნა გადაეცა თავისი უფროსი ვაჟისათვის. ამიტომ მას გზავნიდა წისქვილების გასაკეთებლად და ხელმძღვანელობას უწევდა სახლიდან. იმეამად უფროსი ვაჟი ამავე სოფელში ამთავრებდა ახალი წისქვილის გაკეთება-გამართვას. როცა იგი საღამოთი დაბრუნდა სახლში, მამა შეეკითხა:

— რა ქენი, შვილო, როგორია შენი ახალი წისქვილის საქმე?

— რაღა როგორ არის, მამაჩემო, წისქვილი მზად არის.

გამართულია ყოველმხრივ, მაგრამ, როცა წყალი მიეუშვით ღარში, ბორბალი არ დატრიალდა. რამდენი ვეწვალე, ვეცადე, მაგრამ ბორბალი ვერ ავამუშავე.

— კარგი, შეილო, — მიუგო მამამ, — ახლა დაისვენე, ვივანშმოთ, ხვალ დილით გამოგყვები, გავსინჯავ და იქნება საქმე მოვაგვაროთ“.

მეორე დღეს, — განაგრძობს აკაკი, — მეც გავყვეი მათ. მამამ ახალი წისქვილის ყველაფერი გასინჯა და გამართულობა მოუწონა შეილს. შემდეგ წყალი მიაშვებინა ღარში, მაგრამ წისქვილის ბორბალმა მოძრაობა მაინც არ დაიწყო. მაშინ მოხუცი ხელოსანი მიაჩერდა ხის ღარს, დაიწყო მისი სიღრმის და სიგანის ზომვა და უთხრა შეილს:

— აი სწორედ ეს არის მიზეზი შენი წისქვილის უბედურებისა. ღარისათვის ტევა საკმარისი არ მიგიცია. ღარ უნდა გამოცვალო, სახლში ერთი ღარი რომ მაქვს, წინათ დამზადებული, ჩემი ვარაუდით, აქ გამოდგება თავისი ტევით; წადი ჩქარა სახლში, მოიშველიე სხვებიც და მოიტანეთ ის ხის ღარი.

არ გასულა დიდი დრო, მოიტანეს სახლიდან ღარი. მოხუცმა ხელოსანმა გაამართვინა, როგორც რიგია. მიუშვეს ღარში წყალი, ბორბალი მაშინვე ამუშავდა, საფქვავეც დააყარეს, წისქვილი წესიერად ფქვავდა, ყველანი ნასიამოვნები იყვნენ. მამამ შეილი დაარიგა:

— კარგად დაიხსომე, რომ წისქვილის ღარს როცა აკეთებ, ყოველთვის ტევა მეტი მიეცი, რადგანაც ღარს ტევა თუ მეტი აქვს, ამით საქმე არ დაშავდება; თუ საჭირო იქნება ტევის შემცირება, ეს ადვილად შეიძლება, ღარში წყლის ნაკადს საჭიროებისამებრ შეამცირობ“.

აკაკი განაგრძობს:

„მე აქ გაგონილმა სიტყვა ტევამ, ტევა დობამ ძალიან დამაინტერესა. ხშირად მსმენია ხალხში ნათქვამი ფრაზა: ჩვენს დარბაზში იმოდენა სტუმრები შეიკრიბნენ, რომ ტევა არ იყო, ან ეკლესიაში იმდენი ხალხია, რომ ტევა არ ჰყოფნისო.“

ბოლოს, კარგა გამოკითხვის შემდეგ, გამოიჩინა, რომ სიტყვა ტევა ან ტევადობა ნიშნავს, რასაც რუსულად ვუწოდებთ „იომკოსტს“ (ѿѿѿѿѿ).

ამიტომ ხალხში დარჩენილი ზეპირსიტყვაობას როგორც წინათ, ისე ახლაც დიდ მნიშვნელობას ვაწერა“.

ზემოთქმულიდან ვრწმუნდებით, რომ აკაკი ქართული ენის სალიტერატურო ლექსიკონის გამდიდრების ქვაკუთხედად მიიჩნევა ცოცხალი მეტყველებიდან, დიალექტებიდან სიტყვების შემოტანას. მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ყოველგვარი დიალექტურა სიტყვა-გამოთქმა ღირსია მწერლობაში დაქვიდრებისა. აკაკის კარგად ჰქონდა შეგნებული, რომ სიტყვების შერჩევასას საქიროა ფრთხილი მიდგომა და ფაქზი ანალიზი. აკაკისათვის ამოსავალია დებულება ხალხური მასალის გადაშუავეებისა და სტილისტური დახვეწის შესახებ.

აკაკი სავსებით სწორად შენიშნავდა, რომ „...ნიჭიერმა მწერალმა სტენოგრაფიულათ კი არ უნდა გადაიღოს ყველაფერი, რაც გაიგონა, ნახა, არამედ ჩაწეროს. არა. ასისა ათასი სიტყვა-ფრაზისაგან უნდა აირჩიოს მასალები, რომელნიც უკეთ დაახასიათებენ მისგან აღებულ საგანს, რასაკვირველია, შემოქმედებითი ძალით“. აქედან გამომდინარეობს, რომ საქიროა შერჩეული მასალის გამოყენება. დასავლური კილოებიდან, მაგალითად, აკაკის შესაფერის სიტყვებად მიაჩნია: ფიორი — ბეწო, ჯანჯგალი („ვანძრიოთ და ვაჯანჯგალოთ“), მაჟევაბელა — მაჯლაჯუნა, ხვანცარიკი — ხვანცალი, დაფიცვა — დამალვა, არვამელაუნება, და სხვ. აკაკიმ შემოიტანა მწერლობაში, აგრეთვე, ისეთი სიტყვები, როგორიცაა შეხმატკბილება, ბობოლა, გაიძვერა და მრავალი სხვა.

ახალი სალიტერატურო ენის დამკვიდრების ინტერესი მოითხოვდა, რომ მწერლობაში გასაქანი არ მისცემოდა ისეთ ფორმებს, რომლებიც დედაენის კანონებს არ შეესაბამებიან. ენის სიწმინდისათვის ბრძოლა აკაკის საპატიო მოვალეობად მიაჩნდა. ამით აიხსნება, რომ ჩვენი პოეტი დაუნდობლად ამხელდა იმ მწერლებს, რომლებიც უწესო გრამატიკულ ფორმებს აბატონებდნენ და ხელს უწყობდნენ სამწერლო ენის და-

ნაგვიანებას სხვადასხვა დიალექტებისათვის დამახასიათებელი გრამატიკული ფორმების შემოტანით. „ეთქმის მწერალი მისთანა თავხედსა და გამბედავ მკლაბნელს, რომელმაც არც ენა იცის, არც მართლ-წერა, არც განვითარებულია და არც ქვეყანასა და ხალხს იცნობს?! რასაკვირველია, არა“, ამბობს აკაკი. მაშასადამე, მართლწერა სავალდებულოა ყოველი მწერლისათვის.

აკაკი ასახელებს სხვადასხვა კილოში დამკვიდრებულ ფორმებს, რომლებსაც სალიტერატურო ენა არასოდეს არ მიიღებს. აი რას ამბობს იგი: „გ უ რ ი ა შ ი ამბობენ: „ნენა! რას უყუნტულებ? დროა, პაწა შუქიდოთ ცეცხლს და ჩავსვათ...“ ი მ ე რ ე თ შ ი: „დანები მოსულარიან და იქანეი ჭილარიან...“ რ ა ჭ ა შ ი: „ქვე ქნიან ფონ ქვერე ჩემ გოჭუქელას...? ქ ა რ თ ლ შ ი: „ჯალაბი ობაზე წავასხი და ჩვენთან ერთად ფოფოლიაც მოაბოტებდა...“ პოეტი დასძენს: „ამგვარი რამ ყოველ კუთხეშია — ესენი ყველა პროვინციალიზშია: მაგრამ ქართულ ენაში ამგვარი რამეების შემოტანა, აქაო და ჩვენ კუთხეში ასე ხმარობენო, ნუთუ ენის გარყვნა არ იქნება?“.

როგორც ვიცით, აკაკიმ დიდი ვაჟა-ფშაველაც არ დაინდო და მას ფშაური დიალექტური ფორმების გამოყენება უკიჟინა. გავიხსენოთ მისი საყვედური რაზიკაშვილებისადმი: რაზიკაშვილები „უხვად არიან მაღლით მიმადლებული... ვაჟა-ფშაველას პოემა „გოგოთურ და აფშინა“ ერთი უკეთესთაგანია მთლად ჩვენს მწერლობაში. წვრილმანი ლექსები ხომ საკუთრად ვაჟასი, ისე მისი ძმის „ბაჩანასი“ და თედოსი საზოგადოდ სამარგალიტო შაირები არიან!... პროზა ხომ კიდევ უკეთესი. მაგრამ საწყენი ის არის, რომ განგებ ამახინჯებენ თვითვე მათ ნაწარმოებებს ქართულის გადაჯორჯადმოჯორჯვით და შიგა და შიგ ისეთ რამეებსაც ახორცმეტებენ. რომ შვენიერებას საუწყმინდუროდ ჰდაღავენ!... ვინ არ იცის, რომ ქართული ენის სიმდიდრეს უმეტესად შეადგენენ ზმნები, მათი უღვლილება და მიმოხვრა... ვინც ზმნებს ჯეროვნად ვერ ხმარობს, ის უეჭველად ქართული ენის უმეცარია!... და ზმნებს საზოგადოდ, რაზიკაშვილებიც ვერა, ანუ უფრო მართალი იქნება

ვთქვათ, განზრახ არა ხმარობენ სისწორით, ამახინჯებენ და უკუღმართობა სიტყვიერების გარეგანი გასხივ-ცისკროვნება. ჰგონიათ“ (ასახელებს მაგალითებს).

ზმნის ფორმების — „აღვიარებ“, „ვალღარებ“ გამო დიდო კამათი ატყდა „ივერიასა“ და „კვალს“ შორის. ამ საკითხს აკაკიმ 3 ფელეტონი მიუძღვნა.

ენის სიწმინდის დასაცავად აკაკი აკრიტიკებდა თარგმანების ენასაც (მაჩაბელი, მაჭავარიანი...).

აკაკი თავის მხატვრულ-პუბლიცისტურ ფელეტონებში „ეკლის წვერა კალმით“ კენწლავდა ჩვენი დედაენის დამახინჯებელთ, რომლებიც „დედა-ენაზედ მწყარალად იყვენენ: წერა-კითხვა ანჩინურად იცოდნენ და ლაპარაკი ჩოქორთულად, მაგიერათ ჭაპან-წყვეტით პრიშტი-პრუშტობდნენ უცხო ენაზედ, თითქმის თავისი აღარ ახსოვთო...“

ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ სალიტერატურო ენის შენების პრინციპი მოითხოვდა ბრძოლას გაუმართლებელი დიალექტური ფორმების წინააღმდეგ ლიტერატურაში. ამასთანავე, ახალი სამწერლო ენა უნდა გათავისუფლებულიყო დრომოკმული არქაული ფორმებისაგან. ეს იყო უაღრესად რთული ამოცანა, რომლის გადაწყვეტას ესოდენ დიდი ამაგი დასდო აკაკიმ, დიდ ილიასთან ერთად.

ე. წ. „მამათა და შვილთა“ ბრძოლის დროს არქაისტებმა იერიში მიიტანეს აკაკიზე, რომელიც თავისი თეორიული შეხედულებებითა და ლიტერატურული პრაქტიკით ძველის ნგრევისა და ახლის დაბადებას ადასტურებდა.

აკაკი დაუნდობლად ამხელდა ძველი თაობის ლიტერატორთა ენობრივ პოზიციას. დამახასიათებელია მისი სიტყვები არქაისტების მისამართით: „ახალგაზრდებმა პირველად შემოიტანეს ამ ბნელში სინათლე და, მართალია, მათი ლამპარი საქორწინო ლამპარი არ იყო, მაგრამ მაინც ანათებდა ამ ბნელს იმდენად, რომ ერთმანეთის დანახვა შეიძლეს ჩვენმა მამებმა— შეიძლეს და რა მოხდა? ის, რომ, როდესაც თავის დატიტკნილ-დასისხლიანებული ცხვირ-პირი დაინახეს, იუცხოვეს და ნაცვლად იმისა, რომ გაბან-განწმენდას შესდგომოდნენ, გულის

ამოყრა ამ ნათლის მკირველ ახალგაზრდობაზე მოინდომეს!... ეს ასეა ყოველთვის!... მახინჯს სარკე ეზარება!... ჩვენებური ანდაზა ამბობს: „ქურდს რა უნდაო და ბნელი ღამეო“.

თავის „ენების გასამართლებაში“ აკაკიმ დასცინა არქაული ლიტერატურული სტილის დამცველთ. ეს სტილი ადვოკატის — ახმასის პირით ასეა წარმოდგენილი: „ენითა ამით მეტყველიყო შავთელ-ჩახრუხითურთ მშვენიერ ლექსად. ამავე ენით ღალადებდა ბრძენ, რიტორ, პიიტიკოს ანტონ გაიოსითურთ... ენა ესე გასაგონ არს მხოლოდ რჩეულთათვის და არა საზოგადოდ. ოღესცა, შემდეგ ლიტურდიისა, დღესა ერთსა უბნობად ჰყვეს კათალიკოსმა ანტონ და მატროპოლიტმა ბოდბელმა, ერი ვერა გამგები ვერცა ერთისა მარცვლისა მათ მიერ თქმულისა, სღუმდა საკვირველებითა. ამგვართა მაგალითთა ძალგვიძა წარმოდგენა ლეგეონი“.

მსაჯულებმა ასეთი განაჩენი გამოიტანეს: „რადგანაც ეგ მშვენიერი ენა სააქოს აღარავის ეყურება, ცოდვა არის, რომ ტყვილად გაფუჭდეს და ამისათვის უმჯობესია საიქიოს გაიგზავნოს! გაიყვანეთ! მშვიდობით წარვედინ!“.

როგორც ვხედავთ, აკაკიმ მხატვრული ნაწარმოების ფორმას მიმართა იმ მეცნიერული დებულების ნათელსაყოფად, რომ ენა იცვლება, განვითარების კანონს ემორჩილება, სალიტერატურო ენა უნდა გათავისუფლდეს მკვდარი, გარდასული ფორმებისაგან, დაუახლოვდეს ხალხის მეტყველებას, „სოფლიური ენა“ — სახალხო ენა უნდა გახდეს მწერლობის ქვაკუთხედი, მისი მასაზრდოებელი წყარო.

თუ დიდმა ილიამ არქაული ენის დამცველებს გამანადგურებელი ლახვარი ჩასცა უმთავრესად თავისი თეორიული სტატიებით, დიდმა აკაკიმ იგივე როლი შეასრულა ამ პოლემიკაში მხატვრული მეთოდის გამოყენებითაც. ორივე გზა ერთ მიზანს ემსახურებოდა თანაბარი ძალით...

აკაკის, ისევე როგორც ილიას, აუმხედრდნენ. არქაისტებმა „აკაკიებსა და ბაკაკიებს“ დარზაისლური ქართულია, რუს-

თველის ქართულის შერყვნა და გადაგვარება შესწამეს, „მდაბ-ურ“, „სოფლიურ ენაზე“ წერა ქართული ენის „მტერობად“ ჩაუთვალეს. ილიასა და აკაკის მიერ ენის ისტორიული პერსპექტივის თვალსაზრისით სწორედ არჩეული გეზი ათვალისწინებისა და სატირული გამოხდომების საგნად იქცა.

ზოგიერთ ჩვენს თანამედროვეს ჰგონია, რომ ეს უბრალო კინკლაობა იყო, მაგრამ ისტორიული ვითარების ობიექტური შეფასება და მოვლენებში ღრმად ჩაწვდომა გვიკარნახებს, თავი შევიკავოთ თაობათა შორის ჩვენი ენის ირგვლივ გაშლილი დაუნდობელი ბრძოლის გაუბრალოებისა და შეუფასებლობისაგან.

აკაკის პირველსავე ლექსს („საიდუმლო ბარათი“), რომელიც გამოქვეყნდა 1960 წლის „ცისკრის“ იანვრის ნომერში, მწვავედ გამოეხმაურნენ „დარბაისლური ენის „მეზაირახტრენი. ახალგაზრდა პოეტს უკიყინებდნენ „მდაბიო ენაზე“ წერას და ტრადიციული პოეტური მეტყველების უგულვებელყოფას. ასე, მაგალითად, ანჩისხატის დეკანოზი ეფრემი აკაკის სწერდა: „გილოცავ მოშირობას და თანვე გთხოვ, მამაშვილობას, ამისთანა ლექსებს მდაბიო ენით ნუ სწერ! დარბაისლური ენა ეჭირება და შენ-კი რაღაც სოფლური ენითა სწერ. და ეს მით უფრო საშიშია, რომ შენი ლექსი ყველას გულში ხედება. გამოსვლისთანავე სასიძლერო ლექსად გადაიქცა. განსაკუთრებით ქალები იმღერიან, და ვაი თუ შენ ენას მიეჩვიონ და გადიგდონ ვუღიღან ძველი დარბაისლური ქართულიო“. თავადი ირაკლი ლორთქიფანიძეც ენას უწუნებდა ახალგაზრდა მგოსანს და სთხოვდა, ძველი ქართულით ეწერა. აკაკი დასძენს: „ამ წერილებმა, ცოტა არ იყოს, გამაყოყოჩეს. ცნარამეტი წლის ახალგაზრდას სულსა და გულს მიტკობდა უფრო ის, რომ „ქალები იმღერიანო“. და მეც გადაეწყვიტე, რომ თავი დავეუდვა მწერლობას. მაგრამ სახალხო ენით და არა დარბაისლურად ვწერო“.

„ცისკრის“ იმავე ნომერში, აკაკის ლექსის გვერდით, მოთავსებული იყო არქაისტის ბარბარე ჭორჭაძის ლექსიც. იმისათვის, რომ ერთი შეხედვითაც თვალსაჩინო გახდეს ამ ორი

ლექსის სრულიად განსხვავებული ენობრივი პოზიცია, შე-
ვუდართ ისინი ერთიმეორეს, რათა დავინახოთ, თუ როგორ
უპირისპირდებოდა ერთმანეთს პოეტური ენის ორი სამყარო.

ჭო რ ჯ ა ძ ე:

„გამგზავსებ ბრძენსა, სოლომონს მძლესა,
დავითს ფსალმუნით გამომეტყუტლსა,
ლტის პირველ მცნობელს, აბრაამს მაქსნელსა,
ჩტმნს შემომყუანელს, კერპთა მომსვრელსა.
ჰსჯულთ მასწავლებელს, ფარაოზთ მოხრობელს,
მოსეს ისრაელთ, გამომყუანებელს,
იუსტიანეს, შრომის მოყუარეს.
რომის კეისარს, დიდათ საყურველს“.

ა კ ა კ ი:

„საიდუმლო ბართო!
გითხრეს: „ექმენ მარადო
სიხარულის მომნიკედ
და სევდისა ფარადო“.
მისთვის გიდებ უბეში,
გალბობ ცრემლის უბეში,
ადასრულო, რაც გითხრეს,
თუ ხარ ჩემი ნუგეში!“

და სხვა.

ცხადია, ღვარჰნილი ქართულის, ენის ხელოვნური კონს-
ტრუქციების უკუგდება ოღნავადაც არ ნიშნავდა კლასიკუ-
რი ქართული სალიტერატურო ენის სალი ფორმების უგულუ-
ბელყოფას ახალი ქართული სამწერლო ენის შენების პრო-
ცესში. აკაკი ურჩევდა მწერლებს, რომ ენის გამდიდრებისათ-
ვის ძველი წიგნები გადაიკითხოთ, რათა იქი-
დან ამოკრიფონ შესაფერისი, ქართული ენის ბუნებისა და
თვისებიდან გამომდინარე ფორმები, ფრაზეოლოგიზმები,
ლექსიკური მასალა. „ძველ წიგნებს აღარ ვკითხულობთო“,
გულისტკივილით ამბობდა პოეტი. მართლაც, აკაკისეულ ენა-
ში იგრძნობა, რომ პოეტი ჩინებულად ფლობს ძველ სალიტე-

რატურო ენას და ზომიერად იყენებს ბრწყინვალე ენობრივ ძეგლებს, რომლებიც დაგვიტოვეს ძველი საქართველოს გამოჩენილმა სიტყვის ოსტატებმა.

მართლაც, ახალი სალიტერატურო ლექსიკონის შემუშავება მოითხოვდა, გარდა ხალხური ენისა, ძველი წერილობით ძეგლების გამოყენებას. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა ერთი სიტყვის ძიება, რომელშიაც მხურვალე მონაწილეობა მიიღო ჩვენმა პოეტმა.

გასული საუკუნის ოთხმოცდაათიან წლებში, როდესაც ლიხის უღელტეხილში „ტონელი“ გაიყვანეს, დაიბადა აუცილებლობა ამ სიტყვის ქართული ეკვივალენტის მონახვისა. ქართულმა გაზეთმა საგანგებო თათბირიც მოიწვია, რათა მონახულიყო „ტონელის“ ფარდი სიტყვა. გადაწყდა, „ქვახვრიტა“ დაეკანონებინათ, მაგრამ არც ეს ხელოვნური სიტყვა აკმაყოფილებდა თათბირის მონაწილეთ. ბოლოს საჭიროდ დაინახეს, გაეთვალისწინებინათ ძველი მწერლობის ძეგლები, განსაკუთრებით „ვეფხისტყაოსანი“. „გავინაწილეთ შრომა და წავაწყდით სიტყვა გ ვ ი რ ა ბ ს ო“, ამბობს აკაკი...

ეს მაგალითი კარგი ნიმუშია იმისა, თუ რა წვლილი შეეძლო შეეტანა ახალი სალიტერატურო ენის ლექსიკურ შედგენილობაში ძველი ლიტერატურული წყაროების მონაცემებს.

ამრიგად, ახალი სალიტერატურო ქართულის შედგენილობაში მცირე როლი როდი შეასრულა ტრადიციულმა ენობრივმა კონსტრუქციებმა და სიტყვობრივმა ელემენტებმა, რომლებიც სამუდამოდ დაინერგა ენაში კლასიკური მწერლების უკვდავი მხატვრული ქმნილებების გზით.

სალიტერატურო ენის ნორმების დადგენისას, აკაკის აზრით, უნდა ვხელმძღვანელობდეთ ენის საზოგადოებრივ ციკლებითა და კანონებით. ენის ხალხურობა არ ნიშნავს ლიტერატურული მეტყველების სტრუქტურის დაყვანას დიალექტური მეტყველების სტრუქტურამდის. სამწერლო ენა ხალხური მეტყველების გადამუშავების შედეგია, — იგი ხალხური ენის უმაღლესი ფორმაა, — და ეს გადამუშავება თუ სტილისტური დახვეწა გულისხმობს ენის გრამატიკული აღნაგობის ნიშანდობლივი თვის-

ს ე ბ ე ბ ი ს გათვალისწინებას, საერთოეროვნული ენის სტრუქტურული თავისებურებების ანალიზს. აქედან გასაგებია, რომ აკაკი უარყოფდა ენობრივი ნატურალიზმის გამოვლენას ახალ ქართულ მწერლობაში და მოითხოვდა ხალხური ენის შერჩეული და დედაენის ბუნებისათვის შესაბამისი ფორმების დამკვიდრებას ლიტერატურაში. აკაკი აღნიშნავდა, რომ აუცილებელია სიტყვის ოსტატები „ენის ხაზიათს დაუკვირდნენ, მისი გრამატიკული კანონები შეისწავლონ“, რაც „დედაენის კანონის თანახმად აღმოცენებულა, მისაბამებოა საყოველთაოდ“. ჩვენმა დიდმა პოეტმა კარგად იცის, რომ „ენა, როგორც ნაგრძნობ-ნაფიქრალის გამომხატველი იარაღი, ადამიანის განვითარებას თან მიჰყვება და მიტომაც თანდათან ივსება და მდიდრდება“, ენა „უნდა გაიზარდოს, მაგრამ ამ ზრდასაც თავისი კანონები აქვს. ამ კანონების გადახვევა უჩინთა და ხმის უმეტესობით არ შეიძლება“ (ხაზი აქაც და ზემოთაც ჩემია, შ. ძ.).

სავსებით სწორი მეცნიერული დებულებაა. მე თო დოლო გი უ რ ა დ აკაკი მკვიდრ ნი ა და გ ს ე დ გა ს და მისთვის, როგორც ლიტერატურული ენის ერთ-ერთი რეფორმატორისათვის, ენის შინაგანი კანონზომიერების გათვალისწინებას ფუძემდებელი მნიშვნელობა აქვს. აქაც ილია და აკაკი ერთ თვალსაზრისში ერთიანდებიან.

აკაკის ლიტერატურული პრაქტიკის ფართო ანალიზი არ შემოდის ამ ჩვენი ნარკვევის ფარგლებში. ეს დიდი თემაა. ზემოთ უმთავრესად უახსიათებულია აკაკი, როგორც ახალი სალიტერატურო ენის თეორეტიკოსი და მისი დამკვიდრებისათვის მებრძოლი, ის თეორიული წინამძღვრები, რომლებსაც ეყრდნობოდა სასიქადულო პოეტი ახალი სამწერლო ქართულის ჩამოყალიბებისა და გავრცელების პროცესში. აქ იმას-და დაესძენთ, რომ ჩვენი ენის პრესტიჟისათვის აკაკის დაუცხრო-

მელი ძიების ხორცშესხმას თვით მისივე მხატვრული ენა წარმოადგენს, — „აკაკის ენა“, რომელშიც ბრწყინვალე დადასტურება პოვა მრავალსაუკუნოვანი ქართული ენის განვითარებაში. ქართული მეტყველებას სიღრმემ, სინარჩარემ, მწონი და ლაზათმა.

აკაკი ანთებულ შეშას, როგორც თავისი ცხოვრების სიმბოლოს, მიმართავდა:

„აენტე, აენტე, უსულო საგანო! მარტო შენ არ იწვი! ყველას თავ-თავის ცეცხლი უკიღია, და მეც შენი დღე მადგას, სამშობლოს გამთვალისწინელს!... მისი „წარსული“, „აწმყო“ და „მომავალი“, ე. ი. სიტკბო, სიმწარე და ოცნება, ერთად არეული, გულს ეჭიდებიან და მწვაობით ამოკლებენ დღეგრძელობას“...

აი ეს მამულიშვილური ცეცხლია სათავე და პირველსაწყისი აკაკის შთავონებული მხატვრული სიტყვათშემოქმედებისა.

იაკობ გოგებაშვილი და ქართული ენა

როგორც ვიცით, ახალი ქართული სალიტერატურო ენის სტრუქტურის დამკვიდრებასა და გავრცელებას სათავე დაედო გასული საუკუნის სამოციანი წლებიდან, როდესაც სამწერლო ასპარეზზე გამოდიან ილია ჭავჭავაძე და აკაკი წერეთელი, ფუძემდებლნი ახალი ლიტერატურული ენისა და მისი უდიდესი წარმომადგენლები.

როგორი იყო მწერლობის ენა და რა საენათმეცნიერო თეორიები არსებობდა ამ დროს საქართველოში?

ერთადერთი სალიტერატურო ჟურნალი — „ციცქარი“, რომელიც პოპულარობით სარგებლობდა მაშინ ჩვენს საზოგადოებრიობაში, თავს უყრიდა იმდროინდელ მოწინავე ქართველ ლიტერატორებს და საზოგადო მოღვაწეებს.

დამახასიათებელია ჟურნალ „ციცქარის“ ენობრივი პრაქტიკა. „ციცქარის“ ენა არ არის ერთგვაროვანი. ერთი მხრით, იქ მოთავსებულ წერილებში გვხვდება არქაული, დრომოქმული გრამატიკული ფორმები და ძველი ყოფისათვის დამახასიათებელი სიტყვები და გამოთქმები. მაგალითად, აღსანიშნავია ძველი ასოების (ა, კ, ზ, ჯ, *¹) ხმარება, ასოებისა, რომელნიც ამ დროს აღარ წარმოითქმოდნენ და ორთოგრაფიის ხელოვნურ გართულებას წარმოადგენდნენ (ეს ასოები, მათთან ერთად ჭ, „ციცქარის“ არჩეობის მთელ მანძილზე იხმარებოდა). გვხვდება კითხვითი ა, დამახასიათებელი კლასიკური ქართულისათვის (იყო? არსა?); ხმარებაშია ზმნის საწყისი ფორმის ვითარებით ბრუნვაში დასმა მიზნის გარემოების ფუნქციით („წავიდნენ შეპყრობად“...); სახელობით ბრუნვაში დასმული გრამატიკული

ობიექტი ზმნაში წარმოდგენილია ნართ („ისინი მოკლნა“...), ისე როგორც ეს იყო ძველ სალიტერატურო ენაში; მიმართებითი ნაცვალსახელის („რომელიც“) ადგილას ხშირად იხმარება „ი გ ი“ ნაწილაკდართული ფორმები („რომელ-იგი“); ფართოდ გამოყენებულია მესამე პირის ობიექტის ნიშნად მრჩობლი პრეფიქსი ჰს („დაჰსწერს“, ჰსტირის“, „ჰსჩანს“), და სხვ.

ეს არქაული ნორმები უმთავრესად გვხვდება გარკვეულ ენარის ნაწარმოებებში.

ამის გვერდით „ცისკარში“ იბეჭდება საყოფაცხოვრებო ხასიათის ლიტერატურული ნაწარმოებები, წერილები სოფლის მეურნეობის საკითხებზე და მისთანანი, სადაც ახალი ქართულის ნორმებია გამოყენებული. ამგვარ თხზულებებში არაიშვიათად თავს იჩენს დიალექტური ფორმებიც, ხალხური მეტყველებისათვის დამახასიათებელი მოვლენები. მაგალითად, ივ. კერესელიძის კომედიაში („ცოლები დავკარგეთ“, 1861) გვხვდება რაჭული კილოსათვის ნიშანდობლივი ფორმები: „ქვე“, „თვარემ“, იმერული „იმე“, „იქანა“ და მისთ. მძლავრად შეიმჩნევა დასავლური კილოების ფრაზეოლოგია.

ახალი ლიტერატურული ნორმები განსაკუთრებით ჭარბადაა წარმოდგენილი ლავრენტი არდაზიანის თხზულებებში -- „მოგზაურობა ტფილისის ტროტუარზე“, „სოლომონ ისაკიჩ მეჭლანუაშვილი“, „მორჩილი“ და სხვ. აქ აშკარად იგრძნობა ახალი ქართული ენისათვის დამახასიათებელი ნიშნები.

რა საენათმეცნიერო პრინციპებს იცავდნენ სალიტერატურო ენის იმდროინდელი თეორეტიკოსები?

1857 წლის „ცისკარის“ ნომერში დაიბეჭდა ბიბლიოგრაფია დავით ჩუბინაშვილის ქართულ გრამატიკაზე. ავტორი ყურადღებას მიაქცევს იმ გარემოებას, რომ ეს გრამატიკა არაა დაფუძნებული ანტონ I გრამატიკულ სისტემაზე. „გარწმუნებთ, ანტონ კათალიკოზის ღრამმატიკა არის სწორეთ საფუძველი ჩვენის მშვენიერი ქართულის ენისაო“, დასძენს არქაული გრამატიკის თავგამოდებული დამცველი. „ტყუილად რაღას ვედებით ლობე-ყორეს, დაიბეჭდოს იგი ღრამმატიკა და ისწავლებოდეს სასწავლებელში, სადაც ასწავლიან ქართულს ენასაო“, — ესაა დედააზრი ბიბლიოგრაფიული შენიშვნისა.

„სამი სტრლის“ თეორიას იზიარებდნენ ჟურნალ „ცისკრის“ თეორეტიკოსები.

1860 წ. იბეჭდება ალ. ვახტანგის-ძე ჯამბაყურ-ორბელიანის ვრცელი წერილი სათაურით „ქართული უბნობა ანუ წერა“.

რა დებულებებია წამოყენებული ჯამბაყურ-ორბელიანის წერილში?

პირველ ყოვლისა, ავტორი გამოთქვამს აზრს, რომ უნდა აღიკვეთოს სიჭრელე ენისა; „ცისკრის“ ფურცლებზე ერთიანი ენა უნდა იხმარებოდეს, გრამატიკულ-ლექსიკურ სხვადასხვაობას ადგილი არ უნდა ჰქონდესო. ქართული ენის თვისება სამად გაიყოფებაო. გვასწავლის ავტორი: 1) საღვთო წერილის ენა, ანუ ეკლესიური ენა, 2) დარბაისელთა მეტყველება, 3) გლეხკაცობის ენა. ავტორი აცხადებს, რომ ანტონ კათალიკოსს და ანტონ ჰყონდიდელს ულაპარაკიათ ძველქართულად და მათი ენა ჰეშმარიტად საამო იყო. რომელი ენა უნდა შემოვიღოთ? ძველი ენა ძნელი შემოსაღებია, მოძველებულია; საჭიროა დარბაისელთა ენის შემოღება. ესაა ენა, რომელზედაც დაწერილია საერო წიგნები — „ვეფხისტყაოსანი“, „რუსუდანიანი“, „დავრიშანი“, „სიბრძნე-სიცრუისა“, „ყარამანიანი“ და სხვ. აი, ესაა, ავტორის აზრით, სანიმუშო ენა და ღირსი ლიტერატურული გამოხატულებისა. გლეხთა ენის შესახებ კი ნათქვამია, რომ იგი „დაშვებული ენაა“, რომელსაც არ შეუძლია ასწიოს სიმძიმე ნამდვილი ქართული მეტყველებისა.

შემდეგ გამოქვეყნდა ბაქარ ქართლელის წერილი, სადაც ლაპარაკია ქართული ენის დიალექტობრივ დიფერენციაციაზე. ავტორი იზიარებს ქართული ენის სამად დაყოფის თეორიას. გრამატიკის შესახებ იგი შენიშნავს, რომ გრამატიკით ენის შესწავლა არ შეიძლება, როგორც არ შეიძლება ლოგიკის შესწავლით მსჯელობის გამომუშავება. მთავარია, ავტორის აზრით, ძველი წიგნების კითხვა და სანიმუშოდ დაწერილი თხზულებების შესწავლა.

არ იქნებოდა მართალი, თუ ვიტყვოდით, რომ მაშინ მხოლოდ ეს კონსერვატორული თვალსაზრისი იყო გამოთქმული სალიტერატურო ენის ნორმების თაობაზე. არა, პროგრესული აზრე-

ბიჯ იყო გამოთქმული, და ამ მეორე თვალსაზრისის წარმომადგენელია ჩვენი გამოჩენილი პროზაიკოსი ლავრენტი არდაზიანი.

ლ. არდაზიანი ერთ-ერთ წერილში ამბობს: რატომ არ გვივარგა პროზის ენა? უპასუხებს: ორგვარი ფორმა გვაქვს ენისა: საღვთო წერილისა და საერო (სახალხო). პირველი არსებითად ბერძნული კონსტრუქციების გავლენის შედეგია, ხოლო მეორე — „არ მიემსგავსება მას, რადგან ამ ენით ლაპარაკობდა ხალხი, წერდნენ პოეტები და მწერლები“. ავტორი დაძახნა: „გამშვენნიერებული პროზა შესაძლებელია მხოლოდ საერო ენაზე“. პროზა უნდა იწერებოდეს ამ საერო, სახალხო ენაზე, რადგან, მისი სიტყვით, ესაა ნამდვილი ძირეული ფორმა ქართული ენისა. ავტორი ხაზს უსვამს საღვთო წერილის ენის ხელოვნურობას და საერო ენის ბუნებრიობას. ეს პროგრესული შეხედულებანი ენაზე ორგანულად დაკავშირებულია არდაზიანისავე სამწერლო რეალისტურ მეთოდთან; ნამდვილი რეალისტური ნაწარმოების შექმნა შეუძლებელი იყო საერო, სახალხო ენის გარეშე.

საერთო-სახალხო ენის, ერთიანი სალიტერატურო ქართულის ფორმირებისა და დამკვიდრების დიდ ეროვნულ საქმეს დაუფასებელი ამაგი დასდო იაკობ გოგებაშვილმა. დიდი პედაგოგი დედაენას „ძირითად ეროვნულ ძალად, ეროვნების მთავარ ბურჯად“ მიიჩნევდა, კარგად გრძნობდა ქართული ენის სიმდიდრეს, დიდბუნებოვანობას, — ჩვენი ენა „ეკუთვნის მაღალ აგებულობის ენათა დასსაო“, ამბობდა იგი. იაკობი სახელდობრ ხაზს უსვამს ქართული ენის ბუნების სიმარტივეს, გრამატიკული სქესის უქონლობას, თანდებულების სიტყვის ბოლოში მოქცევას, მახვილის თავისებურებას, ზმნის ფორმათა მრავალფეროვნებას და გასაოცარ მოქნილობას, ლექსიკი, კერძოდ, სინონიმების სიმდიდრეს.

ამასთანავე ი. გოგებაშვილი კარგად ხედავდა იმ დროს ჩვენი მშობლიური ენის დაკნინებასა და უუფლებობას; სკოლიდან, სახელმწიფო დაწესებულებებიდან, ქარხნებიდან და ფაბრიკებიდან ქართული ენა განდევნილი იყო რუსიფიკატორული პოლიტიკის წყალობით. ი. გოგებაშვილს თავის „მინაურ მიმოხილვაში“ (1880 წ. „ივერია“) საგულისხმო უნებები მოჰყავს

იმის შესახებ, თუ როგორ იჩაგრებოდა სკოლაში ქართული ენა. თბილისის პირველ გიმნაზიაში, გოგებაშვილის ცნობით, რუსული სუფთა წერისათვის დაწესებული ყოფილა 299 გაკვეთილი, გალობისათვის — 242, სომხური ენისათვის — 101, ხოლო ქართულს რგებია მხოლოდ 23 გაკვეთილი. დამახასიათებელი ვითარებაა.

ქართული ენის მაშინდელმა უუფლებობამ ათქმევინა იაკობს შემდეგი სიტყვები: „ქართული ენა ამჟამად ჰგავს მშვენიერ ფოლადის სახნისსა, რომელიც უგუნურს პატრონს კუნჭულში მიუგდია, იშვიათად ხმარობს და ჟანგს აჰმევინებს. ამიტომ, ობიექტურად, თავის-თავად მდიდარი და განვითარებული, ქართული ენა სუბიექტურად, ჩვენს პირში არის ლატაკი და დღე ნაკლულს არსებას მოგაგონებთ“ *.

დიდი პედაგოგის მთელი თავდადებული და უმწიკვლო მოღვაწეობა გასხივოსნებულია ერთი იდეალით: ემსახუროს „ეროვნების ბურჯს“ — მშობლიურ ქართულ ენას, ხელი შეუწყოს ამ „უანგმოდებული ფოლადის სახნისის“ ამუშავებას.

იაკობ გოგებაშვილის მუშაობა ლიტერატურული ენის დარგში ორი მიმართულებით წარიმართა. პირველ ყოვლისა, გოგებაშვილი მხურვალე მონაწილეობას იღებს ახალი ქართული სალიტერატურო ენის უფლებათა თეორიულ დასაბუთებაში, ლიტერატურული ნორმების დადგენისა და მოწესრიგების საქმეში, თავგამოდებით იბრძვის ენის სიწმინდის დაცვისათვის, ახალი ნორმების გამოიმუშავებისა და დრომოჭმული ფორმების უკუგდებისათვის.

ამდენად, იაკობ გოგებაშვილის დამსახურება ქართული-გრამატიკული აზროვნების ისტორიაში თვალსაჩინოა.

მეორე მხრით, იაკობ გოგებაშვილი პრაქტიკულად ხელს უწყობს ახალი სალიტერატურო ენის შექმნასა და დამკვიდრებას თავისი ბრწყინვალე სახელმძღვანელოებით და მრავალი

* ი. გოგებაშვილი, რჩეული ნაწერები, II, გვ. 361.

ორიგინალური ნაწარმოებით — მხატვრული თუ ისტორიული ხასიათის თხზულებებით.

ამთავითვე უნდა ვუპასუხოთ კითხვაზე: რა მეთოდოლოგიური ხასიათის საენათმეცნიერო დებულებებს ეყრდნობა იაკობ გოგებაშვილი თავის თეორიულ და პრაქტიკულ საქმიანობაში?

ი. გოგებაშვილი ინტუიციურად გრძნობდა, რომ ენის განვითარებას შინაგანი კანონები აქვს, რომ ენა „მისდევს თავისს ბუნებრივს ალღოს“, თანდათანობით იხვეწება და სრულყოფილი ხდება, აღის „მომწიფებულ, დასრულებულ და ამბლლებულ უსრულეს საზოგადო კანონამდის“. აქედან ცხადია, რომ ისეთი ენობრივი ფორმა უნდა გავაბატონოთ ლიტერატურულ ენაში, რომელიც გამოხატავს „პროგრესულ ცვლილებასა ქართულს ენაში“. ი. გოგებაშვილი იზიარებს თავის დროზე ილია ჭავჭავაძის მიერ წამოყენებულ დებულებას: „ენას კანონს თვითვე ენა აძლევს“.

იაკობ გოგებაშვილის მიერ ყრუდ გამოთქმული მოსაზრება ენის თანდათანობითი დახვეწის, სრულყოფის, „პროგრესულ ცვლილებათა“ შესახებ ენათა განვითარების კანონზომიერების სწორი დადასტურებაა.

ი. გოგებაშვილი საერთო-სახალხო ენის ნიადაგზე დგას. ამდენად მისთვის მიუღებელია ენობრივი სეპარატიზმი, როგორც საყოველთაო-სახალხო ენის პოზიციებიდან გადახვევის მავნე ტენდენცია. ჩვენი დიდი პედაგოგი პირდაპირ ამბობს, რომ ენის აჭრელებას დიალექტური ფორმებით „უნდა ვერიდოთ, რადგანაც მას შეუძლიან ხელი შეუწყოს პროვინციალურ სეპარატიზმს, რომელიც უფრო მეტად იქნება მავნებელი, ვიდრე იყო ჩვენი ისტორიული პოლიტიკური სეპარატიზმი, რომელმაც დააქუცმაცა ჩვენი ქვეყანა...“ („დროება“, № 245, 1909 წ.).

იაკობ გოგებაშვილმა კარგად იცოდა, რომ ესა თუ ის ენობრივი მოვლენა უწინარესად მწერლობის გზით ვრცელდება და მკვიდრდება საერთო-სახალხო ენის საგანძურში. აქედან გასაგებია, რომ მწერალი უნდა ერიდოს ისეთი ენობრივი მოვლენის გამოყენებას, რომელიც არ ეგუება საერთო-სახალხო ენის

სტრუქტურას, არ შეესაბამება დედაენის ბუნებასა და თვისებას. მით უმეტეს დიდია ამ მიმართულებით დამსახურება ავტორიტეტული მწერლებისა.

იაკობი დაუზოგველად ამხელდა ჩვენი გამოჩენილი მწერლების ენაში შეპარულ გაუმართავ ენობრივ ფორმებს და მკაცრად აკრიტიკებდა ამა თუ იმ პროვინციალიზმის გაბატონებას სალიტერატურო ენაში.

აი ერთი მაგალითიც.

აკაკი წერეთლის ნაწერებში გოგებაშვილმა შენიშნა ფორმა „ჭკვიერი“ (ჭკვიანი), რომელიც იმერული დიალექტიდან იყო აღებული. ამ სიტყვას ბრძოლა გამოუცხადა იაკობმა. „ჭკვიერი არის უხეირო ნაძალადევი ჩიქორთული და მის ხმარებას აკაკი უნდა ერიდოსო“, ამბობდა ის. და ეს მით უფრო საშიში იყო, რომ აკაკის დიდი ავტორიტეტის წყალობით ამგვარი ფორმები ადვილად დამკვიდრდებოდა ენაში. (აკაკიძე) „თავისი ავტორიტეტის გამო ეს მდარე, შეუსაბამო ფორმა შეიძლება დაამკვიდროს ლიტერატურაში ქართული ენის საზიანოდო“, სრულიად მართებულად აღნიშნავდა დიდი პედაგოგი. ი გოგებაშვილმა იცის, რომ ყველაფერი, რასაც გავიგონებთ ხალხში, არაა მისაღები. ეს აზრი გამონატულია შემდეგ სიტყვებში: „პოეტს გაუგონია ხალხში, მოსწონებია და უხმარია... ერთს რომელიმე კუნჭულში ხმარება რომელიმე სიტყვისა არ ამართლებს მის შემოტანას საერთო ეროვნულ ენაში“, მაშინ როდესაც რომელიმე სწორი ფორმა (მისი შესაბამისი) „გამეფებულია საქართველოს ორ წილში“ („პასუხი „კვალის“ რაზმსა“).

ი. გოგებაშვილი განყენებულად არ განიხილავდა ქართულ ენას; იგი ენას უკავშირებდა ხალხის ისტორიას, მის წარსულს, აწმყოსა და უკეთეს მერმისს.

ლიტერატურული ენის ხალხურობისათვის ბრძოლა იაკობ გოგებაშვილს საყოველთაო-სახალხო ქართული ენის სრულყოფისათვის ბრძოლის ერთ-ერთ უმთავრეს ამოცანად მიაჩნდა.

ამავე დროს გოგებაშვილი მოითხოვდა ლიტერატურული ენის გაწმენდას დრომოჭმული არქაიზმებისაგან. არქაული:

ფორმების დამცველებს იგი „ქველი წიგნების ბრმა თაყვანისმცემლებს“ ეძახდა.

იაკობი ებრძოდა იმათ, ვინც ცდილობდა ახალ სალიტერატურო ენაში გაეცოცხლებინა ქველი, მკვდარი ფორმები, ქველი ქართულისათვის დამახასიათებელი სიტყვები და გამოთქმები. დამახასიათებელია ერთი ადგილი მისი საპოლემიკო სტატიიდან: „მთლად, უვაჭროდ, დაეუთმე ჩემს მოწინააღმდეგეთ ქველი მწიგნობრობა, თუმცა დარწმუნებული ვარ, რომ თუ სვინდისიერი მოღვაწე გულმოდგინებით გადაიკითხავს ქველს წიგნებსა, მეტადრე საეროსა, უეჭველად შეზვდება იმ ფორმასაც, რომელსაც ჩვენ ვესარჩლებით. ამ ფორმის გასამართლებლად ჩვენ სრულიად საკმარისად მიგვაჩნია ხალხის მიერ მისი ხმარება და საგრამატიკო საუბრები. ამ ორს ბურჯზედ არის იგი შეუტყვენელად დამყარებული“ („პასუხი „კვალის“ რაზმსა“).

ამრიგად, იაკობ გოგებაშვილი ახალი ქართული ლიტერატურული ენის დამკვიდრებისათვის აუცილებელ თეორიულ წინამძღვრებად მიიჩნევდა ქართული ენის შინაგანი კანონზომიერების გათვალისწინებას, ერთიანი ენის შექმნის საჭიროებას, ლიტერატურული ენის ხალხურობას და დრომოკმული, არქაული ენობრივი მოვლენების უკუგდებას.

ლიტერატურული ენის დაახლოება ხალხურ მეტყველებასთან, ცოცხალი სალაპარაკო ენის შერჩეული და დახვეწილი ნორმების გაბატონება სამწერლო ენაში ბუნებრივად ბადებდა აუცილებლობას ძირფესვიანად შეცვლილიყო ქართული გრამატიკული აზროვნების გეზი და მიმართულება, როგორც საგანი გრამატიკისა, ისე მეთოდი.

ცნობილია, რომ ანტონ პირველის სქოლასტიკური სკოლა გრამატიკის საგნად „მაღალი შტილის ენას“ მიიჩნევდა. ეს ენა კი არსებითად ქველი ქართული კლასიკური ენის თავისებურ

ხელოვნურ სუროგატს წარმოადგენდა. ლიტერატურაში ახალი ნორმების შემოღება კი მოითხოვდა ქართული გრამატიკის დაფუძნებას ახალი ლიტერატურული ენის მასალაზე. ი. გოგებაშვილი სასტიკად აკრიტიკებდა ძველი გრამატიკების მე- თოდოლოგიურ საფუძვლებს და თეორიულად და პრაქტიკულად ხელს უწყობდა ახალი ქართული გრამატიკის გამომუშავებას. გოგებაშვილმა მკვეთრად განსაზღვრა გრამატიკის, როგორც დამხმარე დისციპლინის როლი და უარყო ქართული ენის გრამატიკული სისტემის განხილვა უცხო ენათა სტრუქტურის მიხედვით. „ამ მხრივ იაკობი გვერდში უდგას ილია ჭავჭავაძეს, მისგან ღებულობს თეორიულ საფუძვლებს და ასაბუთებს პრაქტიკით“¹.

იაკობ გოგებაშვილის შეხედულებანი ქართული ენის გრამატიკულ აღნაგობაზე მოცემულია უმთავრესად საპოლემიკო წერილებში („საგრამატიკო ბაასი“, „მეორე საგრამატიკო ბაასი“ და სხვ.), რომლებიც გამოქვეყნებულია „ივერიაში“ 1886 წელს. მასვე ეკუთვნის ქართული ენის გრამატიკა, რომელიც მაშინ არ გამოქვეყნებულა.

გაზ. „ივერიის“ ფურცლებზე 1886 წელს დაიბეჭდა მიხეილ ნასიძის სტატია „ორი საგრამატიკო ბაასი“, სადაც ავტორი ეხება გრამატიკის როლს ენის შესწავლის პროცესში. ი. გოგებაშვილი მეთოდოლოგიურად სწორ ნიადაგზე დგას, როდესაც ნასიძესთან კამათში აღნიშნავს, რომ მთავარია პრაქტიკული ცოდნა, გრამატიკა კი დამხმარე ღონისძიებაა. აი რას ამბობს იაკობი: „უმთავრესი და საუკეთესო ღონისძიება ენის შესწავლისათვის გახლავთ: ხალხის გონების ნაწარმოები, პოეზია და ლიტერატურული პროზა... გრამატიკა არის მხოლოდ დამხმარე ღონისძიება, რომელიც სარჩულად ედება პრაქტიკულ ცოდნას“.

მაგრამ მთავარია შემდეგი. მიხეილ ნასიძე თავის სტატიაში იძლევა ქართული ენის გრამატიკული კატეგორიების დახასია-

¹ გ. ახვლედიანი, ქართული გრამატიკის საკითხები იაკობ გოგებაშვილის შრომებში: „იაკობ გოგებაშვილი. საიუბილეო კრებული“, გვ. 65. 1940.

ათებას; ამ კატეგორიების ნასიძისეული კვალიფიკაცია კი ყალბია და ქართული ენის ბუნებისათვის შეუფერებელი. შეცდომა წარმომდგარია იქიდან, რომ ნასიძე ქართული ენის ფორმებს უყურებს სულ სხვა სისტემის ენის — რუსული ენის — გრამატიკული სტრუქტურის საშუალებით. ქართულ ენას თავისი სტრუქტურული ნიშნები აქვს, რუსულს კიდევ თავისი, ხოლო ერთი ენის საზომით განხილვა მეორე ენის თავისებურებისა მეთოდოლოგიურად მიუღებელია.

ი. გოგებაშვილი სამართლიანად შენიშნავს, რომ „ასეთივე მარცხი მოელის ყველას, ვინც ქართული ენის შენობის შესწავლისათვის ქვაკუთხედად არ დასდებს მის საგრამატიკო ანალიზს... და დაიწყებს ნეკერაობასა უცხო ენების მიხედვით“.

ი. გოგებაშვილის ეს პოლემიკური წერილები, ზოგად გრამატიკულ შეხედულებებთან ერთად, საყურადღებოა პოზიტიური თვალსაზრისითაც: მათში მოცემულია ქართული ენის გრამატიკული კატეგორიების კონკრეტული ანალიზი.

მ. ნასიძე უარყოფდა ქართულ ენაში ორ ბრუნვას: მოქმედებითსა და ვითარებითს (კაცითა, კაცად). „კაცით“ ფორმა მომდინარეობს ფორმისაგან — „კაცითურთ“, ე. ი. „თურთ“ ერთვის სახელობითი ბრუნვის ფორმასო. „კაცად“ ფორმა კი, ნასიძისავე აზრით, ზმნიზედაა და არა ბრუნვა (იმეორებს დიშ. ყიფიანის შეხედულებას).

ი. გოგებაშვილი აკრიტიკებს ამ გაგებას და იცავს ბრუნვებს, რომლებიც ცნობილი არიან მოქმედებითისა და ვითარებითის სახელით. ავტორის დასაბუთება ასეთია: „თურთ“ და „ით“ დაბოლოებიანი ფორმები ერთნაირი არ არის. შეადარე კონტექსტები: „ვთოხნე თოხით“ — „ვთოხნე თოხითურთ“, „ვკვამე ენით“ — „ვკვამე ენითურთ“. დამოწმებულია ასეთი ფრაზა: „მე მოვედი ურმით დედითურთ“, „მე წავედი რკინის გზით ძმითურთ“. აქედან ჩანს, რომ მათ სხვადასხვა დანიშნულება აქვთ და ამიტომ, ვთქვათ, „თოხით“ არ შეიძლება ფორმისაგან „თოხითურთ“ მომდინარეობდესო“.

ასევე საყურადღებოა ი. გოგებაშვილის შენიშვნები წოდებითი ბრუნვის, ნანათესაობითარი ბრუნვისა და სხვათა შესახებ.

იაკობ გოგებაშვილის მთავარი დამსახურება მშობლიური ენის გამდიდრება-განვითარების თვალაზრისით იმაში გამოიხატება, რომ მან შექმნა უკედავი სახელმძღვანელოები — „ღედა ენა“ და ბუნების კარი“, სადაც გადაშლილია ქართული ენა მთელი თავისი მრავალფეროვნებითა და მომხიბლაობით.

გამოჩენილმა პედაგოგმა თავის სახელმძღვანელოებს ენციკლოპედიური ხასიათი მისცა. მოზარდი თაობა ამ წიგნებით ეცნობოდა ბუნებისმეტყველებას, მშობლიური ქვეყნის გეოგრაფიას, ისტორიას, ლიტერატურას, ეთნოგრაფიას. ეს არ იყო შემთხვევითი: რამდენადაც მაშინ ქართულ ენას ასწავლიდნენ მხოლოდ დაბალ კლასებში, ხოლო უფროს კლასებში სწავლება რუსულ ენაზე მიმდინარეობდა, აუცილებელი იყო თავიდანვე მიეწოდებინა სახელმძღვანელოს მოსწავლეებისათვის რეალური განათლება მშობლიურ ენაზე. „ეს მრავალფეროვანი შინაარსი, რომელიც იპყრობს უფრო საინტერესო მხარეებს საგნებისას, აყვარებს ბავშვებს ცოდნას, უვითარებს და უმდიდრებს აზრსა და ენასა და მეტნაკლებობით ამცირებს იმ დიდ ზოროტებას, რომელიც წარმოსდგება უცხო ენაზე საგნების სწავლებიდან საშუალო სასწავლებელშიო“, ამბობდა იაკობი („რჩეული ნაწერები“, I, გვ. 484).

ეს გარემოება შეუმჩნეველი არ დარჩებოდა რუსიფიკატორული პოლიტიკის მესვეურებს. ცნობილმა დეკანოზმა ვოსტორგოვმა ხმა აღიმალა „ბუნების კარის“ წინააღმდეგ და გამოთქვა აზრი, რომ ქართული სახელმძღვანელოები მხოლოდ ენას უნდა ასწავლიდნენ, იმავე სასულიერო სტატიების საშუალებით; ცოდნის იარაღად კი მხოლოდ რუსული ენა უნდა გამოვიყენოთ. შავრაზმელ დეკანოზს მეტადრე აბოროტებდა „ბუნების კარში“ მოქცეული საქართველოს ისტორია და გეოგრაფია.

იაკობ გოგებაშვილმა შეუპოვარი ბრძოლით დაიცვა „ბუნების კარი“; მან კარგად იცოდა, რომ „ვოსტორგოვებს დღე

ხანია სურთ ქართული სკოლა გადააქციონ დენაციონალიზაციის, გადაგვარების და დაცემის იარაღად“.

„დედა ენისა“ და „ბუნებინა კარის“ მრავალფეროვანი შინაარსი განსაკუთრებით ფასეული იყო ქართული ენის მდიდარი ლექსიკური თუ ფრაზეოლოგიური მასალის შესათვისებლად და შესასისხლბორცებლად. მოზარდი თაობა ამ გზით ეცნობოდა ცოდნის სხვადასხვა დარგს — ზოოლოგიას, ბოტანიკას, ფიზიკას, გეოგრაფიას... და ამის შესაბამისად სწავლობდა ზოოლოგიურ, ბოტანიკურ... ცნებებსა და ტერმინოლოგიას.

იაკობ გოგებაშვილმა ბევრი მასალა ხალხური სიტყვიერებისა შეკრიბა უმთავრესად სოფ. ვარიანში, ქართლში. ფოლკლორის საუკეთესო ნიმუშები მან თავის სახელმძღვანელოებში შეიტანა და ამით დიდი ამაგი დასდო ლიტერატურული ენის დაახლოებას ხალხურ მეტყველებასთან. საკმარისია აქ გავითვალისწინოთ ზოგიერთი გარეგნული მაჩვენებელი იმისათვის, რომ დავრწმუნდეთ, თუ რა ფართოდ შექჰონდა იაკობს თავის წიგნებში ფოლკლორული მასალა. ასე, მაგალითად, „დედა ენის“ I ნაწილის საეარჯიშოებში სულ მოთავსებულია 18 ნაწარმოები, რომელთაგან 10 ხალხური სიტყვიერების მასალაა. „დედა ენის“ II ნაწილის საკითხავ მასალაში 300 ნაწარმოებიდან 88 ნაწარმოები ხალხურია.

განსაკუთრებით ვრცლადაა წარმოდგენილი ანდაზა-გამოცანები. მაგალითად, „დედა ენის“ II ნაწილში 100-ზე მეტი ანდაზაა მოთავსებული. აქ გვხვდება ისეთი ანდაზები, როგორცაა, მაგალითად, „სწავლა კაცს სიბერემდის არ მოაქარბდება“, „წყალი რომ დაგუბდება, აყროლდება“, „ცოცხალს არ მეცვა კაბანი, მკვდარსა ჩამაცვეს ფარჩანი“, „ცალი ხელით ტაში არ დაიკვრის“, „რეგვენი საქმეს წაახდენს, ფათერაკს დააბრალებსა“, და სხვ.. ჩართულია ისეთი გამოცანები, როგორცაა, მაგალითად, „თეთრი ხნული, შავი თესლი, თესლი მთესავს ეუბნება“, „დავკარ ხმალი, არ დაეტყო კვალი“, „ოთლოთოთლო, ოთხო ბოძო. ზევით მთაო სათიბარო, ქვევით წყარო სადინარო“, „აბლი, ბაბლი, ვერცხლის ტახტი, მზით ავილე, მთვარით დავდგი“ და მრავალი სხვ.

ეს ანდაზა-გამოცანები წარმოადგენენ ბუნებრივი ქართული მეტყველების კარგ ნიმუშებს.

უნდა აღინიშნოს, რომ იაკობ გოგებაშვილი სახელმძღვანელოებში შესატან ფოლკლორულ მასალას სათანადოდ ხვეწდა, აშალაშინებდა, დიდი სიფრთხილით ამუშავებდა და ასე გადა-მუშავებული სახით აწვდიდა მოზარდი ადამიანის ცნობიერებას.

მაგალითისათვის აქ დავიმოწმებთ ზოგიერთ მასალას, საიდანაც ჩანს, როგორ ხვეწდა სტილისტურად იაკობი ხალხში შეკრებილ ზეპირსიტყვიერებითს ნიმუშებს.

ხალხური რედაქცია:

ბიჭო, ვისი ხარ ლ ა მ ა ზ ი,
დაურჩი დედაშენსაო,
საქმე რომ არა გქონდეს რა,
ჩამოირბენდე ჩვენსაო;

მ ო გ ი ხ დ ი წ ი თ ე ლ ღ ე ი ნ ო ს ა
მეც მოგიჯდები გვერდსაო,
და ვ ლ ე ვ და და გა ლ ე ვ ი ნ ე ბ
პ ა ტ ა რ ა ა ზ ა რ ფ ე შ ს ა ო.

გოგებაშვილის რედაქცია:

ბიჭო, ვისი ხარ მ ა ლ ხ ა ზ ი,
დაურჩი დედაშენსაო,
საქმე რომ არა გქონდეს რა,
ჩამოირბენდე ჩვენსაო,

გ ა დ გ ი შ ლ ი წ ი გ ნ ს ა პ ა ტ ა რ ა ს,
მეც მოგიჯდები გვერდსაო,
გ ა ს წ ა ე ლ ი წ ე რ ა-კ ი თ ხ ვ ა ს ა,
ა რ ა კ ე პ ს გ ე ტ ყ ვ ი ბ ე ე რ ს ა ო.

ხალხური რედაქცია:

ყ ა ყ ა ჩ ო ს ა ს ი წ ი თ ლ ი თ ა
ყ ა ნ ა დაუმშვენებია,
წ ი თ ე ლ ს ნ უ ნ უ ა ს ვ ა ყ კ ა ც ი ს
გ უ ლ ი გაუხარებია.

გოგებაშვილის რედაქცია:

ყაყაჩოსა სიწითლითა
ყანა დაუმშენებია,
ყმაწვილსა კარგი სწავლითა
სახლი გაუხარებია.

ხალხური რედაქცია:

კურდღელი ჩამოცანცალდა
ფეხმოტეხილი, საწყალი,
ზურგზე ეკიდა საგზალი
თუნგნახევარი მაქარი.

გოგებაშვილის რედაქცია:

კურდღელი ჩამოცანცალდა
ფეხმოტეხილი, საწყალი,
ზურგზე ეკიდა საგზალი
კომბოსტო ნორჩი, ახალი.

ცნობილი ლექსი „მოდის ვნახოთ ვენახი“ ჩაუწერია გოგებაშვილს ერთი მოხუცი გლეხისაგან. მოხუცი თურმე ასე იწყებდა: „ია ვნახოთ ვენახი“. „ია“ აქ გაუგებარია. გოგებაშვილს ჰგონებია, რომ ესაა შემოკლებული „იარ“ (ე. ი. „იარ, ვნახოთ ვენახი“), მაგრამ ამ ვარაუდის საწინააღმდეგოდ ლაპარაკობს მომდევნო სტრიქონი — „მოველ ვნახე ვენახი“, ე. ი. მოლაპარაკე თავისთავს ეუბნება და არა მეორე პირს. შემდეგ იაკობს „ია“-ს ნაცვლად ჩაუსვამს სათანადო კონსტრუქციისათვის შესაფერისი სიტყვა „მოდის“ (ამ შემთხვევაში სიტყვას პირდაპირი მნიშვნელობა არა აქვს) და გამოვიდა: „მოდის, ვნახოთ ვენახი“, და სხვ.

ხალხურ ზღაპარს „რწყილი და ჭიანჭველა“ ასეთი სათაური ჰქონია: „ტილი და რწყილი“. იაკობს აქაც ცვლილება მოუხდენია.

ი. ი. გოგებაშვილის მიერვე ჩაწერილი ზღაპარი „მებადურის შვილი“ „დედა ენიდან“ გადაუბეჭდავთ ასეთი ცვლილებით: „მეთევზეს შვილი“. ამაზე იაკობი შენიშნავს, რომ „მეთევზეს

ჩვენი ხალხი იმას ეძახის, ვინც თევზსა ჰყიდის სათევზე დუქანში. იმათ კი, ვინც თევზს იჭერს, ჰქვიათ: „მებაღური“, როცა ბადით იჭერს თევზსა“.

მხატვრული ლიტერატურიდან „ბუნების კარში“ უმთავრესად გამოყენებულია ილია ჭავჭავაძის, აკაკი წერეთლისა და რაფიელ ერისთავის თხზულებანი, რომლებიც ენობრივად დახვეწილია და ყველაზე უკეთ ასახავენ ახალი სალიტერატურო ენის თავისებურებებს გრამატიკული წყობისა და ლექსიკური შემადგენლობის მხრივ.

გავეცნოთ გოგებაშვილის სახელმძღვანელოების ლექსიკურ მარაგს.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ცარიზმის დროს ქართულს მხოლოდ დაბალ სკოლებში ასწავლიდნენ, ხოლო ცოდნის სხვადასხვა დარგი შემდეგს კლასებში რუსულად ისწავლებოდა. ამიტომ, ბუნებრივია, ქართველ ახალგაზრდობას: მეცნიერების სხვადასხვა დარგის რუსული ტერმინოლოგია ექნებოდა შეთვისებული და ქართული კი არა. იაკობ გოგებაშვილმა მიზნად დაისახა, რამდენადმე ეშველა ამ საქმისათვის: თავის სახელმძღვანელოებს, რომელთაც მხოლოდ ქართული წერა-კითხვა უნდა ესწავლებინა მოზარდი თაობისათვის, როგორც ვთქვი, ენციკლოპედიური განხრა მისცა; სახელმძღვანელოებში მოათავსა მრავალფეროვანი საკითხავი მასალა ბუნებისმეტყველებიდან, ისტორიიდან, ეთნოგრაფიიდან და სხვ.. ძალაუნებურად ქართველი ბავშვები თავიდანვე ითვისებდნენ ბოტანიკურ, მინერალოგიურ, ზოოლოგიურ, ასტრონომიულ და სხვა დარგების სახელწოდებებს. საბუნებისმეტყველო მასალა კი გოგებაშვილის სახელმძღვანელოებში დამუშავებულია დიდი გულისყურით და მეცნიერების უკანასკნელ მიღწევათა გამოყენებით

ასე, მაგალითად, ამ მრავალფეროვანი მოთხრობების საშუალებით მოზარდი თაობა ისისხლხორცებდა ბალახების (იონჯა, მრავალძარღვა, ლენტოფა, ბალბა...), ქვების (ტალი, შიფერი, ფირუზი, იაგუნდი...), თევზების (ფიჩხული, ტარაღანა.

¹ ნ. კ ე ც ხ ო ე ლ ი, ბუნებისმეტყველება ი. გოგებაშვილის სახელმძღვანელოებში: „იაკობ გოგებაშვილი, საიუბილეო კრებული“, გვ. 235, 1940.

ზურგიელი...), ხეების (ვერხვი, ურთხელა, ნეკერჩხალი, თელა...), იარაღების (კევრი, ორთითა, საჭრეთელი. შუბი, არნადი...), ცხოველების (ჩიხვი, მაჩვი, კვერნა, ციყვი, ფარშევანგი...) და სხვათა ტერმინოლოგიას. ავიღოთ მოთხრობა „ქერის თავგადასავალი“. აქ გვხვდება ისეთი სიტყვები, როგორცაა ხვიმირი, ბზე, ჭინჭილა, ფარცხი და სხვ.. მოთხრობაში „სიმინდი“: ფუჩეჩი, ქოჩოჩი, დაფარცხვა და სხვ., ამავე მიზანს ემსახურება მხატვრული ლიტერატურის მასალაც. მაგალითად, რაფ. ერისთავის ლექსში — „გუთანი“ ურევია ისეთი სიტყვები, როგორცაა ღირღიტა, სახნის-საკვეთი, კაჭაჭი, ჯამბარა, ყამირი და სხვ.

იმ მიზნით, რომ ყოველი სიტყვა გასაგები ყოფილიყო, გოგებაშვილი სახელმძღვანელოებს ურთავდა ლექსიკონებს, სადაც განმარტებული იყო იშვიათი სიტყვები. „დედა ენის“ „პატარა ლექსიკონში“, მაგალითად, ახსნილია ისეთი სიტყვები, როგორცაა ერდო, თახჩა, მუაუნა, ჯაგი, წრელახტი და მისთანანი.

იაკობ გოგებაშვილი ემსახურებოდა საყოველთაო-სახალხო ენის ინტერესებს. აქედან გასაგებია, რომ მისი სახელმძღვანელოები მოწოდებული იყო ხელი შეეწყო ერთიანი ლიტერატურული ენის დამკვიდრებისათვის საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში.

იაკობი ცდილობდა, სახელმძღვანელოებში მოქცეული ლექსიკური მასალა გაუგებარი არ ყოფილიყო სხვადასხვა კუთხის ბავშვებისათვის, განსაკუთრებით ისეთი სიტყვები, რომელთაც დასავლურ დიალექტებში სინონიმური პარალელები ჰქონდა.

ამ საქმეში დიდ პედაგოგს შეელოდა აკაკი წერეთელი. აკაკის დახმარებით იაკობმა მთელ რიგ სიტყვებს მიუწერა დასავლური კილოების სინონიმები.

საერთოდ, სინონიმების განმარტებისათვის ავტორი სხვადასხვა ხერხს მიმართავდა: 1) იყენებდა „ანუ“ კავშირს: სადღეღებელი ანუ ხაში, ახალთესლი ანუ დიკა, ქერის პური ანუ ჭინჭილა, ნაქუჩი ანუ ნაგულა, თეფში ანუ საინი, ლოგინი ანუ ქვე-

შაგები, საკრეთელი ანუ სატეხი, კომში ანუ ბია, ფილთაქვა ანუ ქვასანაყი, ჩურჩხელა ანუ ჭანჭუხა, ლოქო ანუ ღლავი, კორიანტელი ანუ ბდღვირი; 2) ერთ-ერთ სინონიმს ფრჩხილში ათავსებდა: მკვეხარა (ტრაბახა), ფილთაქვა (ქვასანაყი), ჩილიკა-ჯოხი (რიკტაფელა, ჭაკუნა), ციგა (მარხილი); 3) გაშლილ განმარტებას იძლეოდა: „...ქოჩოჩი, რომელსაც გურულად კატარი ჰქვია“; „ამას ჰქვია ფოჩი, ზოგნი კი ულვაშს ეძახიან“.

როგორც ვხედავთ, გოგებაშვილი ყურადღებას აქცევდა ამ თუ იმ სიტყვის სინონიმურ პარალელს და ტექსტშივე იძლეოდა სინონიმურ განმარტებას. აღსანიშნავია. რომ იაკობს უშთავრესად მოჰყავს ისეთი სინონიმები, რომლებიც ღირსია ლიტერატურულ ენაში დამკვიდრებისა. აი რას ამბობს იგი: „ამ ხერხის წყალობით (ე. ი. სინონიმების ერთად ხმარებით. შ. ძ.) იმერი ბავშვები სრული შეგნებით ითვისებენ ამიერ სინონიმებსა და ამიერი მოსწავლენიც უნებლიედ სწავლობენ კითხვის დროს იმიერ სინონიმებსა და ამ სახით ლექსიკონი სიტყვისა ორივე მხარეს უმდიდრდება“ („დროება“, № 245, 1909).

იქვე ავტორი აღნიშნავს: თუ რომელიმე სინონიმი ასე განმარტებული არ არის, კონტექსტით შეიძლება აზრის გაგებაო. მაგალითად, ერთ-ერთი რეცენზენტი უსაყვედურებდა იაკობს, რომ სიტყვა „ჭეჭილი“ („იზარდე, მწვანე ჭეჭილო“) გაუგება-რია იმერი ბავშვებისთვისო. ამაზე იაკობი უპასუხებს: „ნუთუ თვითონ ლექსი დღესავით ცხადად არა ჰყოფს, რომ ჭეჭილი ჰქვიან ახლად ამოსულს მწვანე ყანასა?“.

1911 წელს გაზ. „სახალხო გაზეთში“ ატყდა კამათი „დედა უნის“ ლექსიკონის გარშემო ქერელ ბექასა და იაკობ გოგებაშვილს შორის. კამათის საგანი იყო რამდენიმე სიტყვა (არნადი, მარხილი, გუთანა და სხვ.), რომლებიც იმერეთში სხვა შინაარსით იხმარება, ან სულ არ იხმარება.

ქერელი ბექა ყურადღებას მიაქცევდა იმ გარემოებას, რომ „არნადი“ იმერეთში ბზის მოსახვეტელი კი არ არის (როგორც ეს აქვს იაკობს), არამედ მოთხრილი მიწის მოსახვეტელია. გოგებაშვილი ამაზე შენიშნავს: „იმერნი ბავშვნი ამას ადვილად დაუმატებენ: ჩვენში არნადით მიწასაც მივხვეტთ ხოლმე“.

„მარგილი“ იმერულად დიდი სარიაო, შენიშნავს ქერელი ბექა. გოგებაშვილის პასუხი ასეთია: „რა ხდება ამითი? იმერი ბავშვები შეადარებენ ამერულს მარგილს, განსხვავებას გამოარკვევენ და, ვგონებ, არას წააგებენ“.

რეცენზენტი ამასთანავე ეხება მთელ რიგ სიტყვებს, რომლებიც თითქოს არ იხმარება დასავლეთ საქართველოში. გოგებაშვილი უსაყვედურებს თავის კრიტიკოსს, რომ იგი „გაზვიადებას გაუტაცნია“, „ამისთანა გაზვიადებას, — ამბობს იაკობი, ადვილად შეიძლება მოჰყვეს განცალკევება იმერთა და ამერთა ენის... რაიცა უფრო მავნებელი იქნება, ვიდრე იყო პოლიტიკური განცალკევება“.

ჩვენ ვხედავთ, თუ როგორ ზრუნავდა იაკობი იმისათვის, რომ ქართული ენის სახელმძღვანელოების ენა გასაგები ყოფილიყო მთელ საქართველოში, ვხედავთ, თუ რა ხერხებს მიმართავდა დიდი მოამაგე მშობლიური ენისა ერთიანი ლექსიკონის გამომუშავებისათვის. ამას შინაგანი აუცილებლობით მოითხოვდა საყოველთაო-სახალხო ენის აგების ინტერესი.

„დედა ენასა“ და „ბუნების კარში“ განსაკუთრებული ადგილი აქვს დათმობილი კითხვა-პასუხის მეთოდს და ვრცელ სავარჯიშოებს. ამ სავარჯიშოების მიზანია ყურადღება გაამახვილოს ლექსიკა-ფრაზეოლოგიის მასალის ღრმად და საფუძვლიანად შეთვისებაზე. ასე, მაგალითად, დასმულია კითხვები: „ყვაები და ვ ხ ო ც ე, — ყვავი? „ხარები გა ვ რ ე კ ე, — ხარი?“, ქვები ჰ ყ რ ი ა, — ქვა?“ დასმულია აგრეთვე კითხვა: „რას შერებიან ფოცხით, კევრით, ორთითით, ფიწლით, ნიჩბით, არნადით, ხელეჩოთი, საჭრეთლით...? ყველა ამ ნივთებს რა საერთო სახელი ჰქვიათ? ი ა რ ა ლ ი“. ანდა: „პურს, ქერს, სიმინდს, ფეტვს, შერიას, ღომს რა საერთო სახელი ჰქვიათ? ჭ ი რ ნ ა ხ უ ლ ი“.

აქედან კარგად ჩანს, რა ლექსიკური სიმდიდრეა გადაშლილი მოსწავლის წინაშე, რა ნაირნაირ სიტყვობრივ მასალას ეუფლება ახალგაზრდა თაობა დარგობლივი წესით და სისტემატური თანმიმდევრობით. ამავე დროს, ამ გზით მოსწავლის სამეტყველო ცნობიერებაში, გარდა კონკრეტული ტერმინებისა,

გვერდობა განზოგადებული ხასიათის ცნებები და ტერმინები. ეს წესი ფართოდაა გამოყენებული გოგებაშვილის სახელმძღვანელოებში და მოიცავს ადამიანის საქმიანობის ყველა სფეროს, მატერიალური კულტურის მრავალფეროვან სამყაროს.

იაკობ გოგებაშვილი თავის სახელმძღვანელოებს თანდათანობით ხეწდა და აუმჯობესებდა ენობრივად.

პირველად გოგებაშვილის „ქართული ანბანი და პირველი საკითხავი წიგნი მოსწავლეთათვის შედგენილი“ გამოიცა 1865 წელს. თუ ამ პირველ გამოცემას შევადარებთ „დედა ენის“ მომდევნო გამოცემებს ენის თვალსაზრისით, საკმაო განსხვავება აღმოჩნდება. ეს იმას მოწმობს, რომ ავტორისათვის სახელმძღვანელოების ენის საკითხი არსებითი საკითხია და არა მეორეხარისხოვანი გარემოება.

იმდროინდელ პრესაში გამოქვეყნებულ რეცენზიებში განსაკუთრებული ადგილი ეთმობა ამ სახელმძღვანელოების ენობრივ ანალიზს. ჯერ კიდევ პირველი რეცენზენტი გოგებაშვილის საანბანო წიგნისა მ. ბეთანიშვილი („დროება“, 1867 წ.) ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ წიგნის ენა მარტივია, დახვეწილი და ბავშვებისათვის გასაგები.

საფუძვლიანად გადაამუშავებული საანბანო წიგნი, უკვე „დედა ენის“ სახელწოდებით, აგრეთვე გახდა საგანგებო მსჯელობის საგანი მაშინდელ პრესაში. „დედა ენის“ პირველი რეცენზენტი იყო დიმიტრი ყიფიანი, რომელმაც „დროების“ (№ 124, 1876 წ.) ფურცლებზე საგულისხმო შენიშვნები მოათავსა წიგნის ენის გარშემო. საკითხავ მასალაში დიმიტრი ყიფიანს შეუმჩნევია ქართული ენისათვის შეუფერებელი კონსტრუქციები, რუსიციზმები, კუთხური მეტყველებისათვის დამახასიათებელი ფორმები. მაგალ., ტოლსტოის ერთ მოთხრობაში, რომლის თარგმანი შესრულებულია იაკობის მიერ, რეცენზენტის დაკვირვებით, გვხვდება ასეთი გამოთქმა: „ქურდზე ქუდი იწვის“, რაც პირდაპირი თარგმანია რუსული გამოთქმისა: „На wore шапка горит“. უნდა იყოს: „ქურდს ქუდი ეწვის“.

დიმიტრი ყიფიანის შენიშვნები მართებულია. რეცენზია მთავრდება სიტყვებით: „რადგან, უეჭველია, ეს წიგნი კიდევაც ბევრ-

ჯელ დაიბეჭდება, — კარგი იქნება უკეთ გაშალაშინდეს; კარგი წიგნი რომ არ ყოფილიყო, არას ვიტყვოდი“.

ამასთანავე გოგებაშვილის სახელმძღვანელოების ენის შესახებ უმართებულო შენიშვნებიც გამოთქმულა. იაკობი დასაბუთებულად უპასუხებდა, საღ შენიშვნებს კი ითვალისწინებდა თავისი წიგნების შემდგომ გამოცემებში და, ამრიგად, ხევწა და აშალაშინებდა ენობრივად როგორც „დედა ენას“, ისე „ბუნების კარს“.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, იაკობ გოგებაშვილის სახელმძღვანელოების ენობრივად დახვეწასა და გამდიდრებაში ცოტა რამ როდი გააკეთა აკაკი წერეთელმა. არ არის შემთხვევითი, რომ ქართული ენის დიდი მოამაგეები — ილია ჭავჭავაძე და აკაკი წერეთელი — უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებდნენ გოგებაშვილის წიგნებს საერთოეროვნული ენის ფორმირებისა და მაღალ საფეხურზე აყვანის საქმეში. ილია იაკობთან ერთად განიხილავდა ლიტერატურული ენის მტკივნეულ საკითხებს, აწესრიგებდა სადაო ნორმებს და, საერთოდ, სცნობდა დიდი პედაგოგის განუზომელ ავტორიტეტს საერთო-სახალხო ენის განვითარების საქმეში.

აქ მინდა გავიხსენო ერთი ადგილი ილია ჭავჭავაძის „ორმხრიან საახალწლო ოპერეტიდან“, სადაც დაფასებულია იაკობის ღვაწლი რუსთაველის ჰიტყვების გამოყენებით:

ჩემი აწ სცანით ყოველმან,
მას ვაქებ, რაცა მიქია:
დედა-ენა მიჩნს სახელად,
თავი არ გამიქიქია.
იგია ფუძე ქართლისა,
მაგარი ვითა ჭიქია...
დედა-ენითა წვრთნა ყრმისა
მე ბევრჯელ მითქვამს, მიქია...

შეიძლება დავასკვნათ:

ცნობილი პედაგოგი იაკობ გოგებაშვილი ქართული საერთო სახალხო ენის ნორმებს ნერგავდა ახალ თაობაში, სკოლის საშუალებით ხელს უწყობდა ახალი ქართული ლიტერატურუ-

ლი ენის გრამატიკული წყობისა და ლექსიკური შემადგენლობის შეთვისებას და შესისხლნორცებას საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში და მოსახლეობის ფართო ფენებში. დედაენის სტრუქტურის დაუფლებას იაკობ გოგებაშვილი ყოველგვარი სწავლების ქვაკუთხედად მიიჩნევდა. იაკობის აზრით, მშობლიური ენის შესწავლა „ბავშვს აკავშირებს მთელი ერის სულთან და გულთან, მის ხანგრძლივ ისტორიულ ცხოვრებასთან და ავსებს მას სულიერის ღონით და მხნეობით“. აქედან გასაგებია, რომ გოგებაშვილი მთელი თავისი სიცოცხლის მანძილზე ებრძოდა ქართული ენის დევნას სკოლებში, ააშკარავებდა მეფის მოხელეთა ზრახვებს ამ საქმეში და რაზმავდა მოწინავე ქართველ საზოგადოებრიობას ქართული ენის სწავლებისათვის სკოლაში. დიდი პედაგოგის წერილები, მიმართული შავრაზმელი მოხელეების — იანოვსკების, ლევიცკების. ვოსტორგოვების, კორხანიდების და მეფის სხვა აგენტების — წინააღმდეგ, შესანიშნავი შრომა „ბურჯი ეროვნებისა“ და მრავალი პედაგოგიურ-პუბლიცისტური წერილი წარმოადგენდნენ დიდი მნიშვნელობის იარაღს საზოგადოებრივი აზრის დასარაზმავად და დედაენის დევნის წინააღმდეგ საბრძოლველად. შედეგებიც თვალსაჩინო იყო. საგულისხმოა, რომ ისახალხო სკოლების წესდებაში გოგებაშვილის ინიციატივითა და მისივე ხელით შეტანილ იქნა დამატება: „წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება თავის საგანმანათლებლო მიზანს ახორციელებს მთელი დაწყებითი განათლების მოწყობით მშობლიურს, ბავშვთათვის გასაგებ ენაზე და ხელს უწყობს რუსული ენის სწავლებას“¹.

აქვე უნდა ითქვას, რომ, მართალია, იაკობ გოგებაშვილი მოითხოვდა, რომ „სწავლება ყველა საგნისა უნდა მიდიოდეს დედაენაზე“, მაგრამ არასდროს არ დავიწყებია „მნიშვნელობა ჩვენთვის ევროპულის ენების შესწავლისა საზოგადოდ და კერძოდ რუსული ენისა“. იაკობი ხომ რუსული ენის სასწავლებელთა აღმშენებელია!

¹ დ. ლ ო რ თ ჭ ი ფ ა ნ ი ძ ე, ი. გოგებაშვილის დიდაქტიკა: „იაკობ გოგებაშვილი. საიუბილეო კრებული“, გვ. 217.

იაკობ გოგებაშვილი მხურვალე მონაწილეობას იღებდა სალიტერატურო ენის პრაქტიკული საკითხების გადაჭრაში, ლიტერატურული ნორმების დადგენისა და ენის სიწმინდის დაცვის საქმეში.

განსაკუთრებით 90-იან წლებში ერთგვარი სიჭრელე დაეტყო ლიტერატურულ ენას; მოსაწესრიგებელი იყო მთელი რიგი პრაქტიკული საკითხები, დასადგენი იყო ფორმები. გაზ. „ივერიის“ მეთაური (№ 168, 1888 წ.) აღნიშნავდა: „...ჩვენს საზოგადოებაში ტრიალებს სჯა და ბაჟი ენის გაფაქიზებისა და განკარგების შესახებ“; „აწინდელს ქართულ სამწერლო ენას საკმაოდ მოეპოვებიან მოკამათენი“.

კრიტიკის საგანი იყო თვით გაზეთ „ივერიის“ ენაც. იმავე მეთაურში ნათქვამია, რომ „ივერიის“ ენა ძველებურია, ხალხის ენას დაშორდა, ცხოვრებასთან კავშირი გაწყვიტა და ამიტომ მკითხველი საზოგადოების უმრავლესობისათვის გაუგებარიაო. „ივერიის“ ენით უქმაცოფილო იყო ნიკო ნიკოლაძეც. მან დაწვრილებით გააჩნია „ივერიის“ პირველი ნომრის ენა და მიუთითა მთელ რიგ შეუსაბამოებებზე. აი რას აპზობს ნიკო ნიკოლაძე: „1861 წელს უფ. ი. ჭავჭავაძემ დიდი და დაუვიწყარი სამსახური გაუწია ჩვენ მწერლობას. უწინდელი ჩვენი მწერლები ხმარობდნენ მწიგნობრულ ენას, რომელსაც ჩვენი ხალხი ვერც კი იგებდა. ილია ჭავჭავაძემ პირველად დაამტკიცა ის საფუძვლიანი აზრი, რომ მწერლობა იმ ენას უნდა ხმარობდეს, რომლითაც ხალხი ლაპარაკობსო. ამით მან ზურგი გაუმაგრა იმ მწერლებს, რომელთაც მასზე უწინ სახალხო ენაზე წერა დაეწყათ. „საქართველოს მოამბის“ შემდეგ ქართულმა მწერლობამ ერთი-ორი ნაბიჯი მაინც წინ წადგა, და უფრო და უფრო მიითვისა სახალხო ენა, რომელიც ამ უკანასკნელი ათი წლის განმავლობაში გამდიდრდა საქართველოს სხვა და სხვა პროვინციალური დიალექტების სიმდიდრეების ჩართვით ქართულ მწერლობაში“¹.

¹ ნ. ნიკოლაძე, რჩეული ნაწერები, ტ. 2.

ამის შემდეგ ნიკო ნიკოლაძე აღშფოთებულად ლაპარაკობს „ზოგიერთ დამახინჯებაზე, რომლებიც გვხვდება „ივერიაში“ და რომლებიც ეწინააღმდეგება თვით ილიას მიერ აღებულ გეზსა და მიმართულებას. „უფ. ჭავჭავაძეს ეხლა ალბათ შეშინებია იმ მიმართულების, რომელიც თვითონვე დაამყარა. — განაგრძობს ნიკო ნიკოლაძე. — „ივერიის“ პირველ ნომერში ის უკან დახეულია ძველ მწიგნობრულ ენისკენ. დღეს ის თითქო საგანგებოდ უბრუნდება დავიწყებულ სიტყვის-წყობილებას, მიტოვებულ ფლექსიებს და უხმარ მიმოხვრას“. მართალია, ნიკო ნიკოლაძე აქ აჭარბებს, როცა ლაპარაკობს „ივერიის“ ენის არქაიზაციასზე, მაგრამ ეს წერილი მჭევრმეტყველ¹ დოკუმენტია იმდროინდელ სალიტერატურო ენაში გამეფებულ ფორმათა სიჭრელისა და ლიტერატურული ნორმებისადმი სხვადასხვაგვარი დამოკიდებულების გასათვალისწინებლად.

ილია ჭავჭავაძის თაოსნობით გადაუწყვეტიათ სალიტერატურო ნორმების მომწესრიგებელი კომისიის შედგენა. ჩვენამდის მოაღწია ერთმა საყურადღებო დოკუმენტმა, საიდანაც ვტყობილობთ, ვინ უნდა ყოფილიყვნენ ამ კომისიის წევრები და რა საკითხები იყო დასმული მოსაწესრიგებლად. ესაა უწყება სხდომის შესახებ, რომელიც „ივერიის“ რედაქციაში უნდა შემდგარიყო.

ამ კომისიის წევრი ყოფილა იაკობ გოგებაშვილიც.

შემონახულია ის ცალი უწყებისა, რომელზედაც მიმართვის ფორმულას „მოწყალეო ბატონო“-ს ხელით მიწერილი აქვს „იაკობ სვიმონის-ძე“. აქედან ვგებულობთ, რომ წერილის ადრესატია იაკობ გოგებაშვილი¹. როგორც არ შანიძემ დაადგინა, ეს პირველი სხდომა უნდა ყოფილიყო მოწვეული 1886 წლის მარტის 8-ს.

უწყებაში ჩამოთვლილია ის მტკივნეული საკითხები, რომლებიც უნდა განეხილა კომისიას. ეს საკითხებია: თ-ანი თუ დ-ონი ვითარებით ბრუნვაში, სიტყვაწარმოების ფორმება, ჰ და ს პრეფიქსების ხმარება, მრავლობითში დასმული ებ-იანი

¹ ა. შანიძე, ი. ჭავჭავაძე როგორც მებრძოლი ახალი სალიტერატურო ქართულის დამკვიდრებისათვის. „ილია ჭავჭავაძე. საიუბილეო კრებული“, გვ. 18. 1939.

და ნ-არიანი სახელი ქვემდებარედ და მასთან შემასმენლის შეწყობის საკითხი რიცხვის მიხედვით, დეკრიფტული ფორმები და სხვ.

რადგანაც ეს დოკუმენტი ძალიან მნიშვნელოვანი დოკუმენტია, მოგვყავს იგი მთლიანად.

„მოწყალეო ბატონო იაკობ სიმონის-ძე.

გთხოვთ მობრძანდეთ მარტის 8, შაბათს საღამოს „ივერიის“ რედაქციაში განსახილველად საგრამატიკო საგანთა იმ აზრით, რომ ერთი საერთო, საყოველთაო კანონი აიხსნას და დაიდგინოს მწერლობაში სახმარებლად.

რომ წინადავე ცნობილ იქნას, რა და რა საგანზედ იქმნება სჯა, თვითეულს საგანს აქავ გავუწყებთ:

1. როგორ უნდა იხმარებოდეს წინადად-მსვლელი ზედ-შესრული, განსაზღვრული სახელის არსებითისა, როცა სახელი-არსებითი: ა) ნათესაობით ბრუნვაშია, მაგალითებრ „ცოდვილი პირისა“, თუ „ცოდვილის პირისა“, ანუ „ცოდვილ პირისა“. ბ) როცა მოქმედების ბრუნვაშია, მაგ. „დიდი წყალობით“, თუ „დიდის წყალობით“ ანუ „დიდ წყალობით“. გ) როცა მოთხრობითს ბრუნვაშია, მაგ., „დიდებულმა კაცმა“ და „დიდებულ კაცმა“, ერთნაირად შეაძლებელია თუ არა?

2. სახელის-არსებითის და ზედ-შესრულის დაბოლოებაში „თ“ თუ „დ“ უნდა იხმარებოდეს, მაგ. ამისთანა შემთხვევაში: მე მიცანი კაცად(თ), ანუ: ღმერთო, შენ მწედ(თ), უკანონო(დ)ა და უწესო(დ)ა?... აქ „თ“ და „დ“ დიდი მნიშვნელობა ეძლევა, იმის და მიხედვით, უკანონოები და უწესოები იგულისხმებიან, თუ უკანონოდ, უწესოდ შემწეობის ქმნა.

3. რა დროს და რა შემთხვევაში აუცილებლად საჭიროა ასო „ჰ“ ზმნის ხმარებაში? რის ნიშანია იგი: მომქმედის პირისა, თვით მოქმედებისა, თუ მოქმედების მიმართულებისა, ცალკე-ცალკე, თუ ყოველისავე ამისა საერთოდ? სახეში იქონიეთ შემდეგი მაგალითები: „მიყიდე“ და „მიპყიდე“; „შველით ვერც თქვენა ჰშველით“, „დაატრიალებს“ და „დასტრიალებს“.

4. ამ შემთხვევაში ასო „ს“ და „ჰ“ ერთნაირად შესაწყნარებელია, თუ არა, მაგ. „სწერ“, „სწერს“, „ჰწერა“, „ჰწერს“?

შეიძლება ერთმა მეორის მაგიერობა გასწიოს, თუ არა? თუ შეიძლება, რა შემთხვევაში?

5. ერთნაირად შესაწყნარებელია, თუ არა, დაბოლოვება ზედშესრულისა: „ული“ „ური“ „ელი“ და „ებური“, ნამეტნავად უცხოთა სიტყვათა ხმარებაში? სახეში იქონიეთ შემდეგი მაგალითნი: „სხვაგური“, თუ „სხვაგნებური“, „ძველური“, თუ „ძველებური“, „ადმინისტრატიული“ თუ „ადმინისტრატებური“, „ჩვენური“, თუ „ჩვენებური“, „გენიური“, „გენიალური“, „გენიოსური“, თუ „გენიოსებური“?

6. კაცური, ღვთიური, ყმური და კაცებური, ღვთაებური და ყმებური ერთნაირის მნიშვნელობისანი არიან, თუ სხვა და სხვისა, რაშია გარჩევა?

7. სახმარი არის ნაწილი „რა“ წინადადებაში“ თუ არა, მაგალითებრ, მივწერე რა წიგნი, შევეუთვალე? აღსადგენია, თუ არა ძველი სახე ამ ნაწილის ხმარებისა, მაგალითებრ, მოვიღარა — მოვიღარა რა?

8. როცა ნიშნად ქვემდებარის მრავლობის რიცხვისა (подлежащее) „ები“ არის, ზმნა, შემასმენელი როდის უნდა იხმარებოდეს მრავლობით რიცხვით და როდის არა? აუცილებელია, თუ არა ხმარება ზმნისა მრავლობითად, როცა ქვემდებარეს ნიშნად მრავლობისა აქვს დაბოლოვება „ნი“?

9. აგებულება ქართულის ენის წინადადებისა რით განირჩევა რუსულის წინადადების აგებულებებისაგან? ზმნებურა ფორმა წინადადების აგებულებისა, თუ სახელ-არსებითებური, უნდება და უხდება ჩვენს ენას? მაგალითებრ: Сенат, рассмотрев дело по обвинению редактора в напечатании статьи да სხვანი, ამას ჩვენ სახელ-არსებითური აგებულება წინადადებისა — ვუწოდეთ, ქართულად ამ სახის აგებულება ასე გამოვა სახელ-არსებითებით რომ ვთარგმნოთ: „სენატმა, განიხილა რა საქმე რედაქტორის ბრალდებულებისა. სტატიის დაბეჭდვაში“, და სხვანი. ეს ქართულის სიტყვებით მთლად რუსული წინადადების აგებულებაა, ხოლო ზმნების შემწეობით რომ ვთარგმნოთ, ასე გამოვა: „სენატმა განიხილა რა საქმე რედაქტორისა, რომელსაც ბრალი დასდებია, რომ სტატია დაუბეჭდია“ და სხვანი. ამას ჩვენ ზმნებური აგებულება ვუწოდეთ“.

იაკობ გოგებაშვილმა ბევრი წერილი გამოაქვეყნა სალიტერატურო ნორმების თაობაზე. ძირითადი იდეა, რომელიც წითელი ზოლივით გასდევს ამ პოლემიკურ სტატიებს, პროვინციალიზმების წინააღმდეგ ბრძოლაა.

90-იან წლებში „კვალის“ ფურცლებზე ცხოველი კამათი გაიმართა ენის სიწმინდის საკითხებზე. ეს კამათი დაიწყო აკაკი წერეთლის სტატიით — „ჭრელი ფიქრები“ (№ 28, 1894 წ.). დავამ ფართო ხასიათი მიიღო, მასში ჩაებნენ გ. წერეთელი, მ. ჯანაშვილი, კ. დოდაშვილი, დუტუ მეგრელი, სილ. ხუნდაძე და სხვ.. ი. გოგებაშვილმა ამ საკითხების გარშემო გაზ. „ივერიაში“ გამოაქვეყნა (ი. სიმონიძის ხელმოწერით) ათიოდე ფელეტონი. იგი შეუურიგებელ ბრძოლას უცხადებდა ლიტერატურული ენის დანაგვიანებას კუთხური გრამატიკული ფორმებით და სიტყვებით. განსაკუთრებით აღშფოთებდა იაკობს „კვალის“ ფურცლებზე დაშვებული უხეში ენობრივი შეცდომები. „კვალი“ გამსჭვალულია პროვინციალურის მიდრეკილებით“ და ეწინააღმდეგება „პროგრესიულ ფორმებსო“, ამბობდა გოგებაშვილი. „თუ ამისთანა მეტყველებას ენა ჰქვიან, მაშინ უარგონი რაღას დავარქვაო“, დასძენდა იგი „ივერიაში“ დაბეჭდილ ერთერთ წერილში. გ. წერეთლის ნაწერებში გაპარულ იმერიზმებზე საგანგებოდ ჩერდება იაკობი თავის წერილებში. როგორც ამჟამად გამორკვეულია¹, გოგებაშვილსავე ეკუთვნის („ივანიკა და გოჯასპირის“ ფსევდონიმით) მეტად საყურადღებო პოლემიკური წერილი „ფაფხურასთან გამოხუმრება“ („ივერია“, № 231, 1894 წ.), რომელიც მიმართულია გ. წერეთლის პოზიციების წინააღმდეგ ქართული ენის საკითხებზე.

წერილში „ორ-აზროვანი კილო ჩვენს პრესაში (საგრამატიკო შენიშვნა)“, რომელიც დაიბეჭდა 1894 წლის „ივერიაში“, იაკობი ეხება მთელ რიგ სადავო საკითხებს, რომელთა მოგვარება, ავტორის სიტყვით, გადაუღებელი ამოცანაა. ზმნაში უნდა ვიხმაროთ დ ნ ე ნ დაბოლოება და არა დ ე ნ („წავიდნენ“),

¹ ვ. ქაჯაია, რამდენიმე ახალი ბიოგრაფიულ-ბიბლიოგრაფიული ცნობა ი. გოგებაშვილისა და ნ. ცხვედაძის შესახებ (საქართველოს სსრ პედაგოგიკურ მეცნიერებათა ინსტიტუტის IV სამეცნიერო სესია. 1948).

მესამე პირის ობიექტურ ნიშნად უნდა გავაბატონოთ 3—ს, და სხვ.. ავტორის დასაბუთება ასეთია: დ ნ ე ნ-ის უხმარებლობა ორაზროვნობას იწვევს: „მოვიდნენ ისინი“ — „მოვიდენ ოფლ-სა“. ანდა: მესამე პირის ნიშნის უხმარებლობის დროს აირევა ასეთი ფრაზები: „გადგა სურა გარეთ“ — „გადგა თვითონ განზე“.

ამგვარი დასაბუთება ეწინააღმდეგება თვით ავტორის მიერ სხვა წერილებში გამოთქმულ სწორ დებულებას იმის შესახებ, რომ კონტექსტს უნდა მივანიჭოთ სადიფერენციაციო მნიშვნელობა ორაზროვნობის თავიდან ასაცილებლად.

საფუძვლიანი განხილვა მიუძღვნა ი. გოგებაშვილმა მის თანამედროვე მწერალთა ენას. ასე, მაგალითად, მან მიუთითა რაფ. ერისთავის, ალ. ყაზბეგის, ცახელის და სხვათა ჩანაწერებში დაშვებულ ზოგიერთ შეცდომაზე. ვრცლად მიმოიხილა მან საყმაწვილო ჟურნალი „ნობათი“ ენობრივ-სტილისტური თვალსაზრისით და ყურადღება გაამახვილა ენის სიწმინდის დარღვევის მაგალითებზე.

ი. გოგებაშვილი თავგამოდებით იბრძოდა ქართული ენის სიწმინდისათვის, დაუზოგველად ამხელდა საერთო-სახალხო ენის პოზიციებიდან გადახვევის ცალკეულ შემთხვევებს, და თუ გოგებაშვილს მაშინდელი გრამატიკული აზროვნების დონის მიხედვით, ზოგჯერ ენობრივი მოვლენის ენათმეცნიერული ინტერპრეტაცია ბოლომდის მიყვანილი არა აქვს, სამაგიროდ მისი ალლო სწორია და, ამის შესაბამისად, დასკვნაც მისაღები.

ახალი ქართული ლიტერატურული ენის დამკვიდრება შინაგანი აუცილებლობით მოითხოვდა, ერთი მხრით, მის უფლებათა თეორიულ დასაბუთებას, მეორე მხრით, ბრძოლას ენის სიწმინდისათვის და, მესამე მხრით, ახალი სალიტერატურო ქართულის დამკვიდრებისათვის პოზიტიურ საქმიანობას უმთავრესად სიტყვაკაზმული მწერლობის გზით.

ახალი სალიტერატურო ქართულის ფუძემდებლები თავ-
გამოდებით ემსახურებოდნენ ამ დიდ ეროვნულ საქმეს თავისი
მრავალმხრივი მოღვაწეობით.

იაკობ გოგებაშვილიც, ილიასთან და აკაკისთან ერთად,
ქართული საერთო-სახალხო ენის გზის გამწაღდავია და მისი
საუკეთესო ტრადიციების დამაჰმუნებელი.

ვაჟა-ფშაველას ენის პრობლემა

«სიტუვა გაღვაგღე ერშია...»

ვაჟა.

ქართულ ლიტერატურულ კრიტიკაში შეიძლება გაბატონებულიად ჩაითვალოს აზრი, რომ ვაჟა-ფშაველას პოეტური მეტყველება დაფუძნებულია დიალექტის მასალაზე, რომ მწერალი არ ემორჩილება სალიტერატურო ენის ნორმალიზაციას და არ მიჰყვება საერთო-სახალხო ენის იმ მაგისტრალურ გზას, რომელიც გაწაღდეს ახალი სამწერლო ენის ფუძემდებლებმა — ილიამ და აკაკიმ. ეს შეხედულება ჩვეულებრივ ასეა ფორმულირებული: ვაჟა-ფშაველა თავის ლექსებსა და პოემებს ფშაურ კილოზე წერდა, ხოლო პროზაულ ნაწარმოებებს ლიტერატურულ ენაზე. ამ ფორმულამ თავისი უკიდურესი განვითარება ჰპოვა დებულებაში: ვაჟა ენობრივი პარტიკულარიზმის ტიპური წარმომადგენელია, ენობრივი ნატურალიზმის დამწერგავია ქართულ ლიტერატურაში. ეს ლინგვისტური დასკვნა გადაიზარდა ჩვენი დიდებული მგოსნის ლიტერატურული მემკვიდრეობის ასეთნაირ შეფასებაში: ვაჟას ლიტერატურული აზროვნება ვიწროდ შემოფარგლულია, პოეტის ენობრივი პარტიკულარიზმი შინაგან ლოგიკურ კავშირშია მის მსოფლმხედველობრივ პარტიკულარიზმთან; კუთხური ენის დამცველი ვაჟა-ფშაველა ვერ ამაღლდა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის იდეებამდის, მწერლის შემოქმედებითი თემა-

ტიკა ვერ გასცილდა საქართველოს მთის პატრიარქალური ყოფისა და ფსიქოლოგიის ვიწრო ფარგლებს.

ვაჟა ფშაველას პოეტური ენის ზემოხსენებულ გაგებას სათავე დაედო გასული საუკუნის ოთხმოცდაათიანი წლებიდან, როდესაც საგაზეთო წერილების ფარგლებში გამოითქვა აზრი ჩვენი მწერლის ზოგიერთ პოემაში გამოყენებული ფშაური ფორმების შესახებ. შემდეგდროინდელი ავტორები იმეორებდნენ ამ ზოგად შეხედულებას მეტ-ნაკლები კატეგორიებით. ეს თვალსაზრისი ყველაზე მკვეთრად გამოვლინდა აკაკი წერეთლის ცნობილ ლექსში ვაჟა-ფშაველასადმი. ლიტერატურული კრიტიკა დღემდის ვერ გასცილებია ზოგად მსჯელობას დიალექტისადმი ვაჟას დამოკიდებულების თაობაზე; ეგ საკითხი მთელი სიგრძე-სიგანით არავის შეუსწავლია.

არ შეიძლება ითქვას, რომ მთლად ცდებოდნენ კრიტიკოსები, როდესაც უსაყვედურებდნენ ვაჟას ფშაური ფორმების მოჭარბებულად გამოყენებას. მაგრამ არ არის სწორი იმის აღირება, თითქოს ვაჟა-ფშაველა თავის ლექსებსა და პოემებს ფშაურ კილოზე წერდა, თითქოს იგი მოითხოვდა სალიტერატურო ენის ნაცვლად დიალექტის გაბატონებას მწერლობაში. საკითხი ვაჟას მიმართებისა ფშაურ დიალექტთან გარკვეული შეზღუდვით უნდა განვიხილოთ და უკუვაგდოთ ის განზოგადება, რომელიც მიღებულია ამ საკითხის ზერელედ მიმოხილვის გზით. ამასთანავე, ვაჟას დიალექტიზმების ყალბმა განზოგადებულმა კვალიფიკაციამ სრულიად მიჩქმალა ის უდავო ფაქტი, რომ ჩვენი მწრალი ახალი სალიტერატურო ქართულის უბრწყინვალესი წარმომადგენელია, მისი ლიტერატურული მეტყველება სანიმუშოა ქართულ მწერლობაში. არ არის სათანადოდ დაფასებული ვაჟას პროზის ენაც. მის ნაწერებში ვერ შეხვდებით მწიგნობრული ენის ტრაფარეტს, სინტაქსური კონსტრუქციები აცდენილია უცხოურ ენათა გავლენებს, მდიდარია ლექსიკა, უხვად გვხვდება ქართული ენის ბუნებისათვის შესაფერისი ფრაზეოლოგიზმები, ხატოვანი სიტყვები, იდიომატური თქმები.

ქვემოთ ვნახოთ, რა მოსაზრებები არსებობს ქართულ ლიტერატურულ კრიტიკაში ვაჟას ენის გარშემო, რა შეხედულებ-

ბები გამოთქვა თვით პოეტმა ენის თაობაზე, როგორია მიმართება სალიტერატურო ფორმებისა დიალექტურ ფორმებთან ვაჟას ნაწერებში, და რა სახისაა ვაჟას დიალექტიზმები.

ვაჟას ენის საკითხი ლიტერატურულ კრიტიკაში

ოთხმოციან-ოთხმოდათიან წლებში მწვავედ დაისვა საკითხი სალიტერატურო ქართულის ნორმების შესახებ. სამწერლო ენას ერთგვარი სიჭრელე დაეტყო, აღმოსავლური კილოებიდან მომდინარე გრამატიკულ ფორმებს და ლექსიკა-ფრაზეოლოგიის მასალას გვერდში ამოუდგა დასავლური კილოების მონაცემები, მწიგნობრულ ენაში უხვად იჭრებოდა დიალექტიზმები, ისეთი ფორმები, რომლებიც არ ეგუებოდნენ საერთოეროვნული ენის ბუნებასა და თვისებას. ამასთანავე, მოსაწესრიგებელი იყო არქაიზმების საკითხი: ზოგიერთი ავტორი ფართოდ უღებდა კარებს მწერლობის ენაში გრამატიკულ ფორმებს, რომლებიც განეკუთვნებოდნენ ძველ საუკუნეებს და რომელთა გამოყენება არ იყო გამართლებული ენის განვითარების თვალსაზრისით. განსაკუთრებით შეიბღალა სინტაქსური კონსტრუქციები. ენაში ძალაუვნებურად ფეხს იკიდებდა რუსიციზმები, შეუფერებელი ქართული ენის სტრუქტურისათვის. ცხოვრებამ დაბადა აუცილებლობა, დაეცვათ სალიტერატურო ენა როგორც გაუმართლებელი დიალექტური ფორმების გაბატონებისაგან, ისევე მოქარბებული არქაიზმებისაგან და, ამასთანავე, სხვა ენათა კონსტრუქციების დამკვიდრებისაგან. ამას მოითხოვდა საერთოეროვნული ენის ინტერესები.

ენის ნორმალიზაციის აუცილებლობამ მკვეთრად დააყენა საკითხი, თუ რომელი კილო უნდა დასდებოდა საფუძვლად ახალ სამწერლო ენას. ქართლურ-კახურ დიალექტურ სინამდვილეს მწერლობაში მეტოქეობას უწევდა იმერული კილო, რომლის ფორმები განსაკუთრებით უხვად შემოიტანეს დასავლეთ საქართველოდან გამოსულმა მწერლებმა. ზოგიერთი გრამა-

ტიკოსი იმასაც ამტკიცებდა, რომ სალიტერატურო ენის საფუძველია ქართლურ-იმერული (იგულისხმება ზემოიმერული) დიალექტური სამყარო და არა მხოლოდ ქართლური.

1888 წელს გაზ. „ივერიაში“ (№ 166) გამოქვეყნდა პეტრე მირიანაშვილის წერილი „საერო ენა და სათემო კილო“, სადაც გატარებულია აზრი, რომ ლიტერატურული ენა უნდა ეყრდნობოდეს ზემო ქართლის მეტყველებას, ზემო ქართლი კი მესხეთსაც შეიცავს და, მაშასადამე, უმთავრესად მესხური დიალექტი უნდა მივიჩნიოთ სამწერლო ენის დედაკილოდო. ამასთან დაკავშირებით ავტორი ბინანულით აღნიშნავდა, რომ „დღეს ჩვენს მწერლობაში რამდენი მწერალია, იმდენი ენაა, ე. ი. რა თემისაც არიან, იმ თემის ენით სწერენ და ზოგიერთი ხომ თავის სოფლის ენასაც ხმარობს“. პ. მირიანაშვილს განსაკუთრებით არ მოსწონს ქიზიყური დიალექტური მასალის შემოჭრა პროზაში, ერთი მხრით, და ფშაური დიალექტური მასალის დამკვიდრება პოეზიაში, მეორე მხრით. პირველის ნიმუშად ავტორი ასახელებს დიმ. მაჩხანელის მოთხრობებს, ფშაური დიალექტის წარმომადგენლად კი მიჩნეულია ვაჟა-ფშაველა. ვაჟას „ფშაურმა პოეზიამ დღევანდელს ქართულთან შედარებით უკან ჩამორჩენილი გრამატიკები ფორმები შემოიტანა და ამასთანავე ზოგიერთი მეტხორცი სიტყვებიო“, დასძენს ავტორი. სანიმუშოდ წერილში დამოწმებულია რამდენიმე ზმნური ფორმა — „აქვ“, „ჰგავს“ და წოდებითი ბრუნვის „უ“, ნაცვლად „ო“-სი („ქალა-უ“ და სხვ.). აქვე ნათქვამია, რომ ფშაურს, ისევე როგორც სხვა ქართულ კილოებს, „თავისი საკუთარი ჩინებული მხარე აქვს“, სახელდობრ, „სიტყვის საქცევი ფიგურებრ თქმულება, ჰიპერბოლები, შედარებანი, ანდაზეები, თუ აფორიზმები“, რომელთა შემოტანა სამწერლო ენაში გამართლებულია.

პ. მირიანაშვილი ვაჟას ენის საკითხს ეხება იმავე წლის „ივერიაში“ (№ 219) გამოქვეყნებულ წერილში „ბ-ნი ვაჟა-ფშაველა და ბ-ნი ურბნელი“, რომელიც წარმოადგენს ვაჟას პასუხის პასუხს. აქ ავტორი ეკამათება ვაჟა-ფშაველას არქაიზმების გამოყენების თაობაზე და შენიშნავს, რომ მაგალითად

ჩაკის ერთ სოფელში — გლოლაში შესანიშნავი არქაული ფორმებია შენახული, მაგრამ არავინ მოგვიწონებს, რომ ამ თუნდაც რეალურად არსებული ფორმებით ავაჭრელოთ სამწერლო ენა. ამასთანავე, მირიანაშვილს მოჰყავს ადგილები ვაჟას ერთი პატარა ლექსიდან („წადილი“): „ნეტარ რატუ არ ვიმღერი, სტვირთან რა მაქვის საწყრომი“ და სხვა, სადაც ურევია კუთხური ფორმები. ავტორი შენიშნავს, რომ ვაჟა თუ „ემშნია, მუზის მჭვრეტელი, მაშინ ფშაური თვალსა და ხელს შუა უჭრება და კაი ქართულითა წერს, როგორც ჩანს მის პოემების ზოგიერთ ადგილებიდან“. აქვე აღნიშნულია, რომ ვაჟას პროზა „ჩინებულის ენით“ არის დაწერილი.

ილია ნაკაშიძე თავის ნაშრომში „ვაჟა-ფშაველას პოეზია“ („კვალი“, 1896 წ., № 44, 45, 47, 49, 51, 52) ვაჟას პოეტურ სიდიადეს ფშაური კილოს გამოყენებაში ხედავს. ავტორი ხაზს უსვამს ამ დიალექტის თავისებურებას და აღნიშნავს: „აი ფშაველას და ფშაველთა ენა, სტილი რკინისა, პირდაპირ ხალხის გულიდან ამოდებული, როგორც კლდის ღრმა ნაპრალიდან უტეხი მადანი... ენა დინჯი, ენა მძლავრი, ენა მხატვრული... ფშაური სიტყვა დინჯი და ახოვანია, სიტყვა კლდეების გულზე გამოჩეკილი და აღზრდილი, ვით მთის ამაყი და თავ-მომწონე არწივი“. ფშაურ კილოს ილია ნაკაშიძე უპირატესობას ანიჭებს ქართული ენის სხვა კილოთა შორის თქმის ხატოვანებით და სიწმინდით. ასე, მაგალითად, ავტორი გზადაგზა ახასიათებს იმერულს, როგორც „მსუბუქ-შნოიანს, ფეხ-მარდსა და ნაზათ და ლამაზათ გამძვრენ-გამომძვრენს“; ყურადღებას მიაქცევს მეტყველების სწრაფ ტემპს. ქართლურ-კახური ფშაურს „წააგავს სილინჯით“, მაგრამ იგი მწიგნობრულ ენასთან უფრო ახლოს დგას და, ამდენად, ხალხური მეტყველების ბუნებრიობას მოკლებულიაო. ამავე დროს, ნათქვამია, რომ ვაჟას ენა მიღებულია ფშაურის გაშალაშინებისა და დახვეწის შედეგად. ისიც აღნიშნულია, რომ ამ მხრივ ვაჟა უფრო ორიგინალურია, ვიდრე ყაზბეგი. ამ უკანასკნელის ენას ემჩნევა სხვა მწერლები-სათვის დამახასიათებელი ენობრივი თავისებურების გავლენა. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ როდესაც ილ. ნაკაშიძე მსჯელობს ვაჟას დამოკიდებულებაზე დიალექტთან, მხედველობაში აქვს

არა იმდენად გრამატიკული მოვლენები, არამედ ამ ერთობლიობას ავტორი ხედავს უმთავრესად სტილისტიკის სფეროში.

ვაჟა-ფშაველას დიალექტიზმების შედარებით ვრცელი ანალიზი მოგვცა აკაკი წერეთელმა 1899 წელს („კრებული“. II). წერილში აღნიშნულია, რომ რაზიკაშვილები „უხვად არიან მალლით მიმადლებული... ვაჟა-ფშაველას პოემა „გოგოთურ და აფშინა“ ერთი უკეთესთაგანია მთლად ჩვენს მწერლობაში. წერილმანი ლექსები როგორც საკუთრად ვაჟასი, ისე მისი ძმის „ბაჩანასი“ და თედოსი საზოგადოდ სამარგალიტო შაირები არიან!.. პროზა ხომ კიდევ უკეთესი“ როგორც ვხედავთ, აკაკი წერეთელი დიდად აფასებდა ჩვენი შესანიშნავი მწერლის — ვაჟას შემოქმედებას. მაგრამ აკაკი სადავოდ მიიჩნევდა ვაჟას ენაში დიალექტიზმების გამოყენებას. იგი ხაზს უსვამდა განსაკუთრებით ქართული ზმნის მრავალფეროვნებასა და სიმდიდრეს. ვაჟამ კი მწერლობაში მახინჯი ზმნური ფორმები შემოიტანაო („გაურეკავის“, „ჩაუხოცავის“, „გავხედნებ“ და სხვ.). აკაკი დასძენს, რომ იგი არ არის წინააღმდეგი დიალექტებიდან საუკეთესო მასალის შემოტანისა, „დაკნინებული ენის შევსება საჭიროა“, მაგრამ „რაც დედა ენის წინააღმდეგ სხვადასხვა მხარეებში, პროვინციებში, გადაუმახინჩებიათ და გაუფუჭებიათ, ხელმოსაკიდები კი არა, პირიქით, გასადევნიაო“. ამრიგად, აკაკი წერეთელმა ჯერ კიდევ გასული საუკუნის მიწურულში სასტიკად გაილაშქრა სალიტერატურო ენაში ისეთი გრამატიკული ფორმების შემოტანის წინააღმდეგ, რომლებიც დიალექტურ სამყაროს განეკუთვნებიან და არ ეგუებიან საერთოეროვნული ენის შინაგან კანონზომიერებას.

ცნობილია, რომ აკაკი წერეთელმა თავისი თვალსაზრისი ვაჟა-ფშაველას ენის თაობაზე უფრო ვციან ლექსით გამოხატა. გავიხსენოთ ეს ლექსი:

„ენას გიწუნებ, ფშაველო,
მგოსანო მალალ მთისაო,
თუმც-კი გვითესაე მარგალიტს!..
მკითხველიც იმას მკისაო'
ჯერ არ ვყოფილქარ ფშავეთში,
მაგრამ კი ვიცნობ ცნობილთა:
შენ დამიხატე ეს მხარე

ფშაურის ქუა-გრძობითა.
და რაც არ გადმოგიცია
მისს შშვენებაზე ენითა.
მე თვითონ მივხედი ყოლიფერს
შენთანვე აღმაფრენითა,
ეიცი, რომ ფშავლის სოფელი
წმინდაა, მაღალ მთისაო,
ენა—მეტყველი სიმარჯლის,
გულ-მკერდი — ფოლადისაო,
წინეთ ხომ ხმალი უჭრიდათ,
სადღეისოდ სკრის კალამი.
გადაეც ბარის მგოსნისგან
მთიულებს ძმური სალამი“.

კიტა აბაშიძის ცნობილ კრიტიკულ ეტიუდში „ვაჟა-ფშავე-
ლას“ (ყურნალი „ფასკუნჯი“, № 6, 7, 8, 9, 10, 1909 წ., შდრ.
მისი „ეტიუდები მე-19 საუკუნის ქართული ლიტერატურის შე-
სახებ“, II, 1912 წ.) პოეტის ენის თაობაზე მხოლოდ ესაა ნათ-
ქვამი: „ერთად ერთი შენიშვნა, რომელიც ითქმის ვაჟას პოეზი-
ის, უფრო კი მისი პოემების შესახებ, ეს ის არის, რომ ტექნი-
კური მხარე სტილისა ვერ არის იმ სიმადლემდის მიყვანილი, ვერ
არის ისე უნაკლო, როგორც მის პროზაში... ერთი შენიშვნა
კიდევ: ვაჟას პროვინციალიზმები“.

ვაჟას პოეტური ენის შესახებ თავისი შეხედულება აქვს
გამოთქმული აგრეთვე იპ. ვართაგავას ვრცელ კრიტიკულ გა-
მოკვლევაში: „სიმღერა მთის შვილის — ვაჟა-ფშაველასი“
(ყურნ. „განათლება“, № 10, 1913 წ., № 1, 2, 3, 4, 1914 წ.,
შდრ. ცალკე გამოცემა, 1921 წ.). ავტორის აზრით, ვაჟას ნა-
წარმოებნი „უმთავრეს ნაწილში პროვინციალურ-ფშავეურია...
ვაჟა როგორც განათლებული მგოსანი ცდებოდა იმაში, რომ
თავის პირად განცდას და მსოფლმხედველობას, თავისს საე-
როვნო და საკაცობრიო ფიქრსა და გრძობას ფშაურს სამო-
სელში ახვევდა, პროვინციალურის კილოკავით გამოსთქვამ-
და“. ვართაგავა უსაყვედურებს პოეტს, რომ „საზოგადო
ეროვნულ ლიტერატურულ ენაზე“ არა წერს, „პროვინცია-
ლური კილოთი“ წერა კი მაშინ შეიძლება, როდესაც „პრო-
ვინციალური ცხოვრება აღიწერება ან ადგილობრივი გმირები

ხასიათდება“. რაკი ვაჟას ნაწერები აღსავესა დიალექტური გრამატიკული ფორმებით და ლექსიკით, ამიტომ, ავტორის შეხედულებით, ამ ნაწერებს „ნაკლებად იცნობს ფართო ქართველი საზოგადოება“, ამავე მიზეზით ვაჟა „მომავალშიც კლასიკურ მწერლად არ გახდება“. ასეთია ავტორის მკაცრი დაკენა. იპ. ვართაგავა არ ეთანხმება იმათ, ვინც ვაჟას ენას დადებითად აფასებს. „რა იქნებოდა, — დასძენს ავტორი, — გ. ჭალადიდელს ეწერა მეგრულის კილოთი, ეგ. ნინოშვილს — გურულის, აკაკის — იმერულის, ალ. ყაზბეგს — მოხევეურის, ირ. ევლოშვილს — ქიზიყურის და სხვ.? შეუწყობდა თუ არა ეს ხელს ქართული ენის და ლიტერატურის გაზრდა-განვითარებას? და თუ იტყვიან, არ შეუწყობდა ხელსაო, მაშ სხვა რა მოსაზრებით ამტკიცებენ ისინი წინააღმდეგს, როდესაც ფშავურს კილოს ასეთს მნიშვნელობას აძლევენ?“,

„მართალია, კილო ვაჟასი ჩვენ საზოგადოებას ეუცხოვა, — ამბობს დავით კასრაძე თავის სტატიამი „ვაჟა-ფშაველა“ (გაზ. „საქართველო“, № 60, 1915 წ.), — მაგრამ გამოჩნდნენ შეგნებული პიროვნებანი, რომელთაც ალლო აართვეს ვაჟას ნიჭს და უნებურად ქედი მოიხარეს მის წინაშე. ვაჟაც ამით გამხნევედა, თითქოს ყველას იმას ეუბნებოდა, რომ ერთის მიერ შეგნებით დაკრული ტაში მირჩევიან უგზურთა შეუგნებელ ღრიანცელსა და დაფნის გვირგვინის მორთმევეასო“.

ჩვენს დროში ვაჟას პოეტური ენის შესახებ გამოთქმულია ერთმანეთის გამომრიცხავი შეხედულებები.

ტიციან ტაბიძე ამბობდა: „უსაფუძვლო ბრალდება ვაჟა-ფშაველას ენის შესახებ გაიმეორა... აკაკი წერეთელმა... ვაჟა-ფშაველა ლექსად უპასუხებს აკაკის დაგვიანებულ პასუხით და ეს პასუხი მართლა დიდხანს დარჩება სამაგალითო პასუხად“ (ვაჟა-ფშაველა, ტ. I, ალ. აბაშელის რედაქციით, 1928, შესავალი წერილი). ავტორს არ მოჰყავს თავისი აზრის დამამტკიცებელი საბუთები.

ვაჟა-ფშაველას პოემები რომ გადატვირთული არ არის პროვინციალიზმებით, წინააღმდეგ გაბატონებული აზრისა, სრულიად გარკვევით აღნიშნული აქვს სიმონ ჩიქოვანს

(„Заря Востока“, 1951). ავტორი განსაკუთრებით ამახვილებს ყურადღებას „სტუმარ-მასპინძელზე“ და მნიშვნელოვან ადგილს უთმობს მას სალიტერატურო ენის ისტორიაში.

„ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ I ტომში, ნაშრომში — „ქართული ენის ზოგადი დახასიათება“ არნ. ჩიქობავა ვაჟა-ფშაველას პროზის ენაზე დაყრდნობით ამბობს: „დაიწყო ქართული სალიტერატურო ენის განვითარების ახალი ეტაპი, რომელსაც ქმნის დიდი ქართველი მწერლების — ილია ჭავჭავაძის, აკაკი წერეთლისა და ვაჟა-ფშაველას — შემოქმედება“ (გვ. 025).

ივ. გიგინეიშვილი გაზ. „სახალხო განათლებაში“ გამოქვეყნებულ წერილში („ახლი ქართლი სალიტერატურო ენა და ვაჟა-ფშაველა“, 1951 წ., № 14, 15). აღნიშნავს, რომ ფშაური ფორმების უხვად შემოტანა სალიტერატურო ენაში. „უფრო მეტიც, სავსებით ფშაურ კილოზე წერა, თვალში საცემი მოვლენა იყო... ვაჟა-ფშაველა ფშაურ კილოზე წერდა“.

ასეთივე აზრია გატარებული ჩვენს წერილშიც: „ახალი სალიტერატურო ქართულის სათავეებთან“ („ლიტერატურა და ხელოვნება“, 1951 წ., № 4).

მიხ. ზანდუკელის წიგნში — „ვაჟა-ფშაველა (1953 წ.) გარკვეულადაა ნათქვამი, რომ „ვაჟა-ფშაველა ფშაურ-ხევსურული კილოს ზედმეტად გამოყენებით ხელსკიარუწყობდა სალიტერატურო ენის დადგენიასა და სიწმინდისათვის ბრძოლას, არამედ... ბლალავდა საერთო ეროვნულ სალიტერატურო ენის განვითარება-განმტკიცების საქმეს“ (გვ. 250. ხაზი ჩვენია — შ. ძ.).

წიგნში — „ვაჟა-ფშაველა და ხალხური პოეზია“ (1956 წ.). მიხ. ჩიქოვანი სრულიად საწინააღმდეგო აზრს გამოთქვამს. ვაჟა „ხალხური მეტყველების საფუძველზე ცდილობს გაამდიდროს ლიტერატურული ენა, მისცეს მას უფრო მეტი მხატვრული ძალა და მოქნილობა“ (გვ. 99), — ასეთია ავტორის დასკვნა.

ვაჟა-ფშაველას საცხებით გარკვეული თვალსაზრისი აქვს შემუშავებული მწერლის ენაზე და სტილზე. მისი უკვდავი მხატვრული ქმნილებანი ამ თეორიული საენათმეცნიერო თვალსაზრისის პრაქტიკულ ხორცშესხმას წარმოადგენენ.

ვაჟას შეხედულებები ენის შესახებ გამოთქმულია წერილებში: „მცირე შენიშვნა“ („ივერია“, 1888 წ., № 192), „Pro domo sua“ („ივერია, 1896 წ., № 43), „ენა“ („ივერია“, 1901 წ., № 46), „ნიჭიერი მწერალი“ (1910 წ.) და ლექსში: „დაგვიანებული პასუხი აკაკის“ (1913 წ.).

უპირველეს ყოვლისა, ვაჟა-ფშაველა აღიარებს, რომ ყოველი მწერალი უნდა იბრძოდეს საერთოეროვნული ენის ინტერესებისათვის, იმ ენის შენებისათვის, რომელიც აერთიანებს ენობრივ განშტოებებს, დიალექტების სახელით რომ ვიცნობთ. „ვინ არის ისეთი გაუგებარი, რომ საერთო ლიტერატურული ენის საჭიროება არ ესმოდეა, მწერლობდეს და ენის გაუყეთესებასა და „გაწმენდაზედ“ არა ჰფიქრობდეს“. სალიტერატურო ენის გამდიდრების დაუშრეტელი წყარო ცოცხალი მეტყველებაა, ამიტომ მწერალი ვალდებულია დიალექტებიდან შემოიტანოს ისეთი სიტყვები და გამოთქმები, რომლებიც ღირსია ლიტერატურული გამოხატულებისა.

ბარელმა ქართველმა არ იცის, ვაჟას მოწმობით, მთელი რიგი სიტყვები, რომლებიც მთაშია შემონახული, მათი შემოტანა კი გაამდიდრებდა სალიტერატურო ენას. ამის ნიმუშებია გ ა რ ა („რგვალი ხე, სიგრძით ადლ-ნახევარი, რომელზედაც, ქსოვის დროს, ნართს ახვევენ. ერთი გარაა მოძრავი, მეორე უძრავი“), ც ხ ე მ ლ ა („სამის თითის სიპრტყე ფიცარი, ადლის ტოლია, თავსა და ბოლოს ამოკბილული, რომელზედაც ნართია დახვეული. ცხემლით ნართი გარდიგარდმო გაჰყავს ოსტატს და შემდეგ იბეჭდება“), ს ა ყ ვ ა ნ ე ლ ა ანუ კ ა კ ა ჩ უ ნ ა („პატარა კავი, მოძრავის გარის ასაწევ-დასაწევი“), ს ა ხ ე ხ ა ვ ი („ნახევარ-ადლიანი ფიცარი, რომლითაც მ ტ ვ ე რ ი და ბურუსი ეცლება ქსელს“) და მრავალი სხვა.

„ივერიაში“ ვაჟას ამოუკითხავს რუსული „სმაროდინა“.

ეტყობა, მისი ქართული თარგმანი ვერ უპოვიათო. რაკი „ბარად თვით საგანი არ არსებობს“, ამიტომ შეიძლება მთას მივმართოთო, გვეუბნება ავტორი, იქ კი გვხვდება ქართული სიტყვები მოცხარი ან ხუნწი. სალიტერატურო ენაში სასურველია თავი მოიყაროს ერთი და იმავე ცნების თუ საგნის რამდენიმე სახელწოდებამ. მაგალითად, ვაჟასათვის მისაღებია მირიანაშვილის წინადადება, სიტყვა „ძუნწის“ (რომელიც არ არის ძირეული ქართული სიტყვა) გამოსახატავად დავამკვიდროთ იმერული დიალექტიდან „პურშავი“. რა დაშავდება, თუ მას მივუმატეთ ფშაური „ძვირი“, „ხარბი“, „გაუქშერელი“? ვაჟას აზრით, სინონიმთა სიმრავლე ლიტერატურული ენის სიმდიდრის მაჩვენებელია. „თავმოსაწონიც არის, რომ ერთის ცნების გამომხატველად სამი და ოთხი სიტყვა მოგვეპოვებაო“, დასძენს პოეტი და ამ კონტექსტში ახსენებს ჩინურ ენას, რომელსაც სხვა მიდრეკილება აქვს: ჩინელებს „ბევრი ისეთი სიტყვები აქვთ, რომ თითოეულს, ერთის მაგიერ, ათი და თორმეტი მნიშვნელობა აქვს იმისდამიხედვით, თუ რომელი ადგილი უჭირავს წინადადებაში“ („მცირე შენიშვნა“).

ვაჟა-ფშაველას ენობრივი პოლიტიკა გასაგები არ იქნება, თუ არ გავითვალისწინებთ იმდროინდელი სალიტერატურო ქართულის განვითარების ტენდენციები. ეს ის დროა, როდესაც ახალი ქართული სამწერლო ენა ჩამოყალიბების პროცესშია. ჯერ კიდევ ადრე, 60-იან წლებში, ილია ჭავჭავაძემ თეორიულად დაასაბუთა ძველი ენის დრომოჭმულობა და ახალი სალიტერატურო ენის გავრცელებისა და დამკვიდრების აუცილებლობა. ახალი თაობის წარმომადგენლები ძველი თაობის წარმომადგენლებთან ბრძოლაში მკვიდრ მეთოდოლოგიურ ნიადაგზე იდგნენ და ნათლად ჰქონდათ წარმოდგენილი ენის განვითარების ისტორიული პერსპექტივა. ხალხის მეტყველება, გლახაკის მეტყველება — აი რა მიაჩნდათ მათ ახალი სალიტერატურო ქართულის საიმედო საყრდენად. ეს იყო არსებითად ბრძოლა იმ ენის უფლებისათვის, რომელიც ადრე არსებობდა და რომელსაც ანტონის სქოლასტიკური სკოლის გავლენით არ ჰქონდა ლიტერატურული გამოხატულება, უფრო ზედმიწევნით — აკლდა ლიტერატურული დამუშავება.

ახალი სალიტერატურო ენის დაფუძნება ქართული ხალხური მეტყველების მასალაზე ბუნებრივად მოითხოვდა ხალხური ზეპირსიტყვაობის სამყაროს საფუძვლიანად გაცნობას, ჩვენი თვალშეუღვამი ფოლკლორის მონაცემების შეგროვებასა და სისტემატიზაციას. ილიამ და აკაკიმ ამ ზღვა მასალის შეკრების აუცილებლობა ადრევე იგრძნეს და არ არის შემთხვევითი, რომ მათი დამსახურებაა ამ დიდი ეროვნული საქმისათვის თავის მოხმა; პირველ რიგში, ეს ნაკარნახევი იყო სალიტერატურო ენის ინტერესებით. აკაკი წერეთელი ხაზგასმით აღნიშნავდა: „სხვადასხვა მხარეებში ბევრი იმისთანა სიტყვებია დარჩენილი... რომ მათი გამოძებნა და მითი ჩვენი დღეს დაკნინებული ენის შევსება საჭიროა; აგრეთვე ახალი რამ სიტყვის ხმარება, თუ კი სადმე პროვინციაში გასპეტაკებულია და დედაენის კანონის თანახმად აღმოცენებულია, მისაბადია საყოველთაოდ“ („კრებული“, II, 1899).

ვაჟა-ფშაველა სავსებით იზიარებდა ენის დიდი რეფორმატორების — ილია ჭავჭავაძისა და აკაკი წერეთლის შეხედულებებს და მიჰყვებოდა მათ მიერ აღებულ გეზსა და მიმართულებას. „ხალხი, ერი დედაა ენისა, იგი ჰბადებს და ჰზრდის ენას, როგორც დედა შვილსო“, ამბობდა ვაჟა და ეს თვალსაზრისი ზედმიწევნით ეხმაურებოდა ახალი სალიტერატურო ქართულის განვითარების ძირითად ტენდენციებს. ჩვენ ზემოთ ვნახეთ, რომ ვაჟაც თავგამოდებით იცავდა ენის ხალხურობის იდეას და მოითხოვდა სალიტერატურო ენის გამდიდრებას ცოცხალი მეტყველებიდან შერჩეული გრამატიკული ფორმებით თუ ლექსიკური მასალით. მთელი მისი სამწერლო პრაქტიკა ამ დებულების ნათელი დადასტურებაა. ამრიგად, ვაჟა-ფშაველა უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებდა სხვადასხვა დიალექტიდან აღებული ფორმების დანერგვას სალიტერატურო ენაში. ეს თვალსაზრისი შესანიშნავად არის ფორმულირებული ვაჟას მიერ აკაკისადმი მიძღვნილ ლექსში:

გულს მისვენია ხატადა
ენა მთისა და ბარისა.
მე არც ერთს კილოს არ ეწუნობ,

თუ ქართველის გვარისა.
მოთაყვანე ვარ ყოვლისა
იმათ ტკბილის და მწარისა.

როგორი დიალექტური მასალა მოიპოვებს მოქალაქეობრიობას მწიგნობრულ ენაში? მხოლოდ ისეთი ფორმები, რომლებიც შეესაბამებიან საერთოეროვნული ენის ბუნებასა და თვისებას, საერთო-სახალხო ენისათვის ნიშანდობლივ სტრუქტურულ თავისებურებას. აკაკი წერეთელი პირდაპირ ლაპარაკობს: ისეთი ენობრივი მოვლენა, რომელიც „სადმე პროვინციაში გასპეტაკებულა და დედა ენის კანონის თანახმად აღმოცენებულა, მისაბაძია საყოველთაოდ“, ანდა: „ნიკიერმა მწერალმა სტენოგრაფიულად კი არ უნდა გადაიღოს ყველაფერი, რაც გაიგონა, ნახა, არამედ... ასეულათასი სიტყვა-ფრაზისაგან უნდა აირჩიოს მასალები, რომელნიც უკეთ დაახაზიათებენ მისგან აღებულ საგანს, რასაკვირველია, შემოქმედებითი ძალებით“. ეს დებულება მისაღებაა ვაჟასთვისაც: მწერალმა ისეთი სიტყვა თუ გრამატიკული ფორმა უნდა მიაწოდოს სალიტერატურო ენას, რომელიც „შეეფერება ენის ხასიათს, იმისს ბუნებასაო“, ამბობდა იგი („მცირე შენიშვნა“).

ამრიგად, ვაჟა-ფშაველამ კარგად იცის, რომ „ეხლანდელი ენა ახალია და სიანლის გამო ბევრს ფორმებს, ბევრს სიტყვებს მოკლებული არის“, ოღონდ საჭიროა ისეთი ფორმებისა და სიტყვების შერჩევა, რომლებიც დედა ენის კანონის თანახმად აღმოცენებულან და სავსებით შეეფერებიან მის ხასიათსა და ბუნებას. ეს მეთოდოლოგიური საფუძველი განაზღვრავდა ილია ჭავჭავაძის, აკაკი წერეთლის, ვაჟა-ფშაველას, იაკობ გოგებაშვილის, ივანე მაჩაბლისა და სხვათა სიტყვათშემოქმედებითს მუშაობას.

იბადება კითხვა: ენის დემოკრატიზაციის იმ დიდსა და ძნელ გზაზე, რომელსაც ადგნენ ზემოხსენებული მწერლები, განა ყველაფერი გამართლებული იყო სალიტერატურო ენის განვითარების პერსპექტივების თვალსაზრისით? განა ყოვე-

ლი ენობრივი ფორმა, აღებული ცოცხალი მეტყველებიდან, შეიწოვა სალიტერატურო ენამ და გახდა მისი ორგანული შემადგენელი ნაწილი? ეს შეუძლებელი იყო, თუ გავითვალისწინებთ ახალი სამწერლო ენის ჩამოყალიბების რთულსა და ხანგრძლივ პროცესს. ჩვენ შეგვეძლო დაგვესახელებინა თუნდაც ილიასა და აკაკის ენიდან არა ერთი და ორი მაგალითი, რომლებიც არ გაამართლა ენის განვითარების ლოგიკამ ამასთან დაკავშირებით უნდა ითქვას, რომ ვაჟა-ფშაველას კარგად ჰქონდა შეგნებული ახალი სალიტერატურო ენის ფორმირების სიძნელები, როდესაც ამბობდა: „მწერალს არ შეუძლიან სავალდებულოდ გაჰხადოს რომელიმე სიტყვა ან ფორმა, მხოლოდ იმ ნებას კი ვერავენ წაართმევს, რომ მწერლობას მაინც არ გააცნოს, როგორც სამეცნიერო, საეტნოგრაფიო საგანი... თუ ენა იშველიებს იმ ფორმას, იმ სიტყვას, ხომ კარგი, თუ არა-და არც არაფერი იმით არ წახდება. „ცეცხლი ვსთქვი და პირი არ დაძწვავ“ ტყუილად არ ამბობს ქართული ანდაზა“ („მცირე შენიშვნა“). ეს ძალიან საგულისხმო განცხადებაა, და როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ვაჟას ენის ზოგიერთი თავისებურება ამ თვალსაზრისის ნაყოფია.

რაკი ჩვენთვის ცხადი გახდა, რომ ვაჟა სალიტერატურო ენის საფუძვლად ხალხურ მეტყველებას, დიალექტების ნაირსახეობას მიიჩნევს, ბუნებრივია, ვიკითხოთ: მაინც რომელი დიალექტი ანდა წრე დიალექტებისა უნდა იყოს, ვაჟას გაგებით, ქართული სამწერლო ენის უმთავრესი საყრდენი? ვიდრე ამ კითხვაზე პასუხს გავცემდეთ, უნდა გავარკვიოთ: როგორ ესმოდა ჩვენს მწერალს ენის განვითარების შინაგანი კანონზომიერება.

ვაჟას ამ კითხვაზე პირდაპირი პასუხი მოეპოვება.

წერილში — „ენა“, რომელიც 1901 წელს გამოქვეყნდა, ვაჟა-ფშაველა გულისტკივილით აღნიშნავდა: „...ხშირად გამიგონია ზოგიერთის ჩვენის მწერლისაგან სამღურავი — დაძველებული, უვარგისი ფორმები ნუ შემოგაქვს მწერლობაშიო. რაც დაძველდა, აღარ ვარგა, ის უნდა გავიტანოთ და სანაკვეზედ გადავაგდოთო... ამისთანა სამღურავი, რა თქმა უნდა,

უმეცრების ბრალია“. ამ „სამდურავთან“ დაკავშირებით ვაჟა იძულებულია ვრცლად შეჩერდეს საკითხზე: როგორ უნდა გვესმოდეს ენის ცვალებადობის შინაგანი მექანიკა, საერთოდ, და როგორია ჩვენი ენის განვითარების თავისებურება, თუ მას თვალი გავადევნეთ ქართული მწერლობის დასაბამიდან დღევანდლამდის.

უწინარეს ყოვლისა, ვაჟასათვის ამოსავალია დებულება ენის გრამატიკული სტრუქტურისა და ძირითადი ლექსიკური მარაგის ნელი განვითარების შესახებ. ვაჟამ კარგად იცის, რომ ენის აღნაგობა გამძლეა საუკუნეთა მანძილზე. „ენას ფესვებო წარსულს დროში აქვს გადგმული, — ამბობს ჩვენი მწერალი, — რაც ხასიათი და ბუნება ისტორიულად მიჰნიჭებია ენას, იგი უნდა შერჩეს სიკვდილამდე“ („მცირე შენიშენა“). ეს სიტყვები ისე არ უნდა გავიგოთ, თითქოს ვაჟა-ფშაველა არ სცნობდეს ენის განვითარებას, წინსვლას, ფორმათა ევოლუციას. „მართალია, ენა თანდათანობით წარმატებებში შედის, წინ მიდის,—დასძენს ვაჟა, — მაგრამ ისე კი არა, რომ ბუნებასა და ხასიათს იცვლიდეს. თუ ეს მოხდა, მაშინ ენაცა კვდება“ (იქვე). ენის განვითარება კი იმაში გამოიხატება, ვაჟას აზრით. რომ ცხოვრების წინსვლასთან ერთად იცვლება ლექსიკის შედგენილობა: ბევრი სიტყვა კვდება და ბევრიც ახალი მკვიდრდება ახალ ცნებათა შესაბამისად, „ენის წარმატება მხოლოდ იმის მომასწავებელია, რომ ენა მდიდრდება ახალი სიტყვებით, რომელიც საჭიროა ახალთა ცნებათა გამოსახატავად“ (იქვე). ვაჟას რომ დიახაც სწამს ენის პროგრესი, ეს უფრო კარგად ჩანს შემდეგი ციტატიდან: ენა „რამდენიც უფრო წინ წასულია და წარმატებული, იმდენად უფრო მომზადებულია ყველა ცნების გამოსახატავად. მაშინ ენას ყველა ცნების გამოსახატავად საკუთარი სიტყვა მოეპოვება, ყოველს აზრს, რაც უნდა მძიმე და განყენებული იყოს, ადვილად გამოსთქვამს“ (იქვე).

ასეთია ვაჟა-ფშაველაა მიერ გამოთქმული საღი შეხედულებები ენის განვითარების ზოგადი კანონზომიერების შესახებ.

მაგრამ ვაჟას მცდარი თვალსაზრისი მაშინ იჩენს თავს, როდესაც საქმე მიდგება კონკრეტულად ქართულ ენაზე.

ქართული ენა, ვაჟას სწორი დასკვნით, მსოფლიოს ერთ-ერთი უძველესი ენაა; მისი განვითარების ახალი საფეხურები, ვაჟასავე აზრით, დაკნინებისა და გაღარიბების მაუწყებელია, თანდათან შეიბღალა უმწიკვლო და დიდებული ძველი ქართული მეტყველება, რომელსაც ფესვები ღრმა წარსულში აქვს; ჩვენი ენა მდინარესა ჰგავს, „ძალაც მისი სწორედ რომ სათავეშია, — გამომდინარეობს უღვევლად, უკლებლად... ვისაც ჰსურს ამ მდინარის წყალი იგემოს და დააფასოს იგი, ბოლოში, სადაც მღვრიე მოდის, კი არ ამოჰკრეფს, არამედ სათავეს მიჰმართავს“ („ენა“). ეს უბრალო მხატვრული შედარება არ გვეგონოს: ვაჟა აქედან მეტად მნიშვნელოვან დასკვნებს აკეთებს.

სადაა მაინც ეს სათავე ჩვენი ენისა? ესაა ძველი, კლასიკური ქართული ლიტერატურული ენა და თანამედროვე მთის ხალხური მეტყველება.

ქართული ენის სათავეს, ე. ი. მისი განვითარების უძველესი საფეხურების ნიშნები, ვაჟას აზრით, ყველაზე ქარბად გამოვლენილია შოთა რუსთაველისა და დავით გურამიშვილის ენაში (გავიხსენოთ: „შენ, ჩემო წინამორბედო!“) და დღევანდელი მთიელების მეტყველებაში. ამ მხრივ ტიპიურია ფშაური დიალექტი. „ფშაურის საუბრის კილო და გრამატიკული ფორმები, როგორც ნამდვილი ძველი ქართული, სრულიად ჰგვანან ძველი მწერლების ნაწერებისას“ („მცირე შენიშვნა“).

როგორც ვხედავთ, ფშაურ კილოს, ვაჟას კონცეფციით, განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ახალი სალიტერატურო ქართულის ფორმირების თვალსაზრისით. იგი ძველი ქართულის კანონზომიერების რეალური დადასტურებაა თანამედროვე მეტყველებაში, ქართული ენის სიწმინდე ყველაზე უფრო აქაა დაცული, რადგან ამ კილოზე დიდი გავლენა არ მოუხდენია უცხო ენებს. მოვუსმინოთ თვითონ ვაჟას: „ფშაველებს... საპატიო ადგილი ეძლევათ. საყურადღებოა იმათის საუბრის კილო და ფორმები სხვათა შორის იმიტომაც, რომ იმათ უფრო მეტი საშუალება ჰქონიათ ქართული ენა დაეცვათ წმინდად, შეუბღალავად: ფშაველებზე (ფხოველებზე) ნაკლებად ჰქონდათ

ზედ-მოქმედება ოსმალთა, სპარსთა, არაბთა და სხვ. ამიტომაც იმათი სათემო კილო... და გრამატიკული ფორმები ხელჩასა-ქიდებია, ღირს-საცოდნელი“.

ლექსში — „დაგვიანებული პასუხი აკაკის“ ვაჟა-ფშაველა ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ ფშაველები ძირეული ქართ-ველი ტომია, ფშაურ კილოს ვაჟა სიმტკიცით სალ კლდეს ადა-რებს, თუმცა იმასაც აღიარებს, ამ მთის მეტყველებას შეიძლე-ბა სინაზე, მოქნილობა, სიმსუბუქე აკლდესო. აი ეს ადგილიც:

იქაც ხომ ქართველები ვართ,
ყვეელი იქაც ჰყვავისა,
ხატად ჰყავ, სალოცავ ხატად,
მთიელთ სამშობლო თავისა,
და ენა მათი სიმტკიცით
მსგავსია კლდისა სალისა;
იქნებ აკლია. არ ვიცი,
ამ ღონს სინაზე ქალისა?

როგორც გამოიჩვენა, ვაჟა-ფშაველა ენობრივი კონსერვა-ტიზმის თვალსაზრისს იცავს. თუ მისთვის, ერთი მხრით, მი-საღებია ზოგადი დებულება ენის პროგრესული განვითარების შესახებ, მეორე მხრით, როცა მსჯელობს, კერძოდ, ქართული ენის ისტორიულ განვითარებაზე, ჩვენი პოეტი სავსებით კა-ტეგორიულად აღიარებს, რომ ამ ენის მთელი სიდიადე შო-რეულ წარსულშია, ქართულ ენას არ განუცდია პროგრესუ-ლი განვითარება, იგი თანდათანობით დაკნინების და გალა-რიბების გზას ადგასო. ახალი ქართული მწერლობის ვალია, საერთოეროვნულ ენაში დაამკვიდროს ჩვენი ენის არქაული ფორმები, რისთვისაც მან უნდა მიმართოს კლასიკურ ქარ-თულ ლიტერატურას და თანამედროვე მთიელების (კერძოდ, ფშაველთა) ენას, მთიელებისა, რომლებიც მეტყველებენ „ვა-ურყვენელის ენით“.

ამით ამართლებს ვაჟა იმ ფშაურ გრამატიკულ ფორმებს, რომლებიც გამოყენებულია მის პოემებში.

ვერ გავიზიარებთ ჩვენი დიდებული მწერლის აზრს, თით-ქოს არ დახვეწილიყო ქართული ენის გრამატიკული წყობა

ისტორიული განვითარების მანძილზე, არ შევსებულეოს მისი ლექსიკა — ცხოვრების განვითარების შესაბამისად — ახალი ცნებებითა და ტერმინებით, არ გამარტივებულეოს ჩვენი ენის ფონეტიკური სისტემა. ამ დებულების ბრწყინვალე დამადასტურებელი, პირველ ყოვლისა, თვით ვაჟა-ფშაველას სწორუპოვარი ენაა, თუ გამოვრიცხავთ მის პოემებში ანტი-რისეული ენისათვის დამახასიათებელ ზოგიერთ დიალექტიზმს. სხვას რომ თავი დაეანებოთ, ვაჟას პროზა იმის ნათელი ილუსტრაციაა, თუ რა სრულყოფილობამდის მიუღწევია ახალ ქართულ საერთოეროვნულ ენას, რომელსაც საბოლოოდ თავი დაუღწევია კონსერვატული ფორმებისათვის და ხალხური მეტყველების სტილისტური გადაშენებისა და დახვეწის გზით თანამედროვე ქართული ენის ტიპიურ სახედ ჩამოყალიბებულა. განა ილიას „ოთარაანთ ქერივი“, აკაკის „ბაში-აჩუკი“, ვაჟას „შვლის ნუკრის ნაანბობი“, მახაბლის თარგმანები, შესრულებული ახალ სალიტერატურო ენაზე, არ კმარა იმ დებულების საილუსტრაციოდ, რომ ჩვენი ენა განვითარების უმაღლეს საფეხურზე ასულა?

ხალხურ მეტყველებასთან ვაჟას დამოკიდებულების გასათვალისწინებლად ძალიან საინტერესოა ცნობები, რომლებსაც გვაწვდის ჩვენი პოეტი თავის სტატიაში — „Pro domo sua“.

როგორც ჩანს, ახალგანზრდა ვაჟაზე დიდი შთაბეჭდილება მოუხდენია რაფიელ ერისთავის ლექსების ენას. „რაფიელის ლექსებმა. როგორც საერო კილოთი ნაწერმა და ისიც ჩვენებურ მთის კილოთი, სხვანაირად ააჩქროლა ჩემი გულა, სხვაგვარად შესძრა იგიო“ (ხაზი ჩემია — შ. ძ.). ამბობს პოეტი. მოწაფეობის დროს ბევრი ფშაურ-სეცესურული ლექსები ვიცოდი და „ეს კილო მიყვარდა. ჩემს გულში განსაკუთრებული კუთხე ეჭირაო“. მაგრამ, იქვე დასძენს ვაჟა, რომ მაშინ ვერ ბედავდა ამ კილოზე შეეთხნა ლექსები. ეს იმიტომ, რომ „მწერლობაში ლექსების წერის კილოდ არ იყო მიღებული“, ის კი არა, „დღესაც ჰირს ამ ფშაურს კილოზე ნაწერის ლექსების საზოგადოებისაგან ყურის დაგდება და მაშინ უფრო საძნელო იქნებოდაო“. ვაჟასათვის სითამამე მიუცია იმ გარე-

მოებას, რომ რაფიელ ერისთავს გამოუყენებია თავის ლექსში ხალხური (ყერძოდ, მთის კილოები) ფორმები. ამავე დროს, მისთვის იმასაც ჰქონია გადამწყვეტი მნიშვნელობა, რომ ამგვარი ენით დაწერილი ლექსები რაფიელისა „ივერიის“ ფურცლებზე იბეჭდებოდა. „მეც გაბედულება მომემატაო“, დასკვნის ავტორი.

ამ კონტექსტში არ შეიძლება არ მოგვაგონდეს ის ფაქტი, რომ ვაჟა-ფშაველა, როგორც ზემოთაც ვთქვით, ქართულ ლიტერატურაში შოთა რუსთაველთან ერთად დავით გურამიშვილს მიიჩნევს ენის თვალსაზრისით სწორუბოვარ მწერლად („...ენის მაგალითად ჩვენთვის ორი მწერალი კმარა — შოთა რუსთაველი და დავით გურამიშვილი“. იხ. წერილი — „ენა“. გავიხსენოთ, აგრეთვე: „შენ ჩემო წინამორბედო, უძვირფასესო პაპაო!.. მიშველეთ შენ და შოთამა“. იხ. ლექსი „დავით გურამიშვილის ხსოვნას“).

არ არის შემთხვევითი, რომ ვაჟასათვის გურამიშვილის ენა მისაბაძია: გურამიშვილის ენობრივ ქსოვილში ხომ არამცირედი ადგილი უკავია მთის დიალექტების ელემენტებს?

ვაჟა-ფშაველას საენათმეცნიერო შეხედულებების დახასიათება სრული არ იქნება, თუ არ გავითვალისწინებთ მისი რამდენიმე ნაშრომი, სადაც უმთავრესად მოცემულია ქართული სიტყვების ეტიმოლოგიები.

წერილში — „გაზვიადებული საკითხავი (წერილი რედაქციას)“, რომელიც 1893 წელს დაიბეჭდა, ავტორი ცდილობს წარმოგვიდგინოს სიტყვის — ლაშა ეტიმოლოგია. ვაჟა არ ეთანხმება გიორგი წერეთელს, რომელიც ფიქრობდა, რომ ეგ სიტყვა წარმოდგება რუსული სიტყვისაგან — лаша. არც იმ მოსაზრებას იზიარებს, რომ ლაშა აფხაზური წარმოშობისაა და ნათელს ნიშნავს. პოეტის დაკვირვებით, ლაშა — ლაშარობა დაკავშირებულია სიტყვასთან — ლაშქარი, რომელიც, თავის მხრივ, ასე იწოდება: л а ш - к а р - а: „ლაშ“ პირს ნიშნავს, ე. ი. „პირ-ქარიანი“. ეს ეტიმოლოგია არ არის მეცნიერული (ლაშქარი არ არის ქართული სიტყვა, სპარსულია!). „მცირე შენიშვნაში“ (1911 წ.) ავტორი არ იზიარებს აკად. ნ. მარის ნაშრომში — „Эще о члове „челен“ გამოთქმულ მოსაზრებებს და

იძლევა ჯალაფ — სიტყვის თავისებურ ეტიმოლოგიას. არც
ეს მოსაზრებაა მეცნიერულად გამართლებული. წერილში „ჩე-
მი ნაწერები და კორექტურა“ (1915 წ.) ვაჟა არჩევს ტერმი-
ნებს — ცხემლა, გარა.

დიალექტიზმების ადგილი ვაჟას ენაში

რა დოზით გამოიყენება ვაჟა-ფშაველას ენაში არალიტე-
რატურული ფორმები, ე. ი. ფშაური დიალექტისათვის დამა-
ხასიათებელი ფონეტიკურ-მორფოლოგიურ-სინტაქსური თა-
ვისებურებები? ამის გამორკვევა აუცილებელია ხალხურ მეტ-
ყველებასთან ვაჟას დამოკიდებულების სისრულით შესწავლი-
სათვის.

საკითხის გულდასმით შესწავლას იმ დასკვნამდის მიყვ-
ვართ, რომ დიალექტური მოვლენები ჩვენი მწერლის ენაში არ
არის იმ მასშტაბითა და მოცულობით წარმოდგენილი, როგორც
ეს ნაგულისხმევია ტრადიციულ შეხედულებაში. მოარული
ფორმულირება — „ვაჟა თავის ლექსებსა და პოემებს ფშაურ
დიალექტზე წერდაო“, რომელიც დიდი ხანია ტრიალებს ჩვენ-
ში, საფუძველს მოკლებულია და წარმოადგენს ამ ნახევარი
საუკუნის წინათ გამოთქმული ზოგადი მოსაზრებების ინერცი-
ას. ჩვენ შეგვიძლია მოვიყვანოთ მთელი პასაჟები ვაჟას პოე-
ტური მეტყველებიდან, რათა ერთი თვალის გადავლებითაც
დავრწმუნდეთ, რამდენად დიდი შეზღუდვა ესაჭიროება ვაჟა-
სეული ენობრივი ნატურალიზმის ზემოხსენებულ კვალიფი-
კაციას.

ვაჟას ლირიკული შედევრები ძირითადად დაწერილია
წმინდა ლიტერატურული ენით, და საერთოდ მის ლექსებში
ძალზე იშვიათად შეხვდებით ისეთ ფონეტიკურ-გრამატიკულ
ფორმებს, რომლებიც დამახასიათებელია დიალექტისათვის
და სალიტერატურო ნორმალიზაციიდან გადახვევას წარმოად-
გენდნენ.

ვაჟას ლექსებში პროვინციალიზმები აქა-იქაა გაბნეული და უსამართლობა იქნებოდა აქედან რაიმე განმარტოვებელი დასკვნა გამოგვეტანა.

რა ადგილი უკავია ვაჟას ლირიკულ ქმნილებებში კილოურ ფორმებს?

ეს ფორმები გვხვდება სამნაირი კატეგორიის ლექსებში.

ესენია:

1. ლექსები, რომლებიც მიმართვითი ხასიათისაა; პოეტი მიმართავს ვინმეს, — ადრესატი ხალხის წარმომადგენელია, უმთავრესად მთიელი;

2. ლექსები, რომელთა ავტორები, პოეტის ჩანაფიქრით, მთიელებია;

3. ლექსები, რომლებშიც მოცემულია დიალოგები; აქაც ლექსის პერსონაჟები მთიელებია.

ასეთი ლექსებია, მაგალითად, „მაცნე“, (ცრემლ; ლადის მდინარის), „მწყემსის ანდერძი“ (თქვენნიმც თვალს; მენა; უთხროდით), „გლეხის სიმღერა“ (მენაც; მაქვის), „გიგი“ (ფშაველს; თოფ; შავგვრემანაის; ლურჯაი; ღრუბელმ; ჩავიდის), „ჩეჩილი“ (დაგომშვენებავ), „ბაკური“ (ამბავ; გაეჭე), „ისევ შენ, ისე, ქალაო“ (ვამოცინია, დამიტირია; ვამოთაროდი; მომაცაროდი), „გლეხის სიმღერა“ (გნახოდით; მენაცა; რო) და სხვა მისთანანი.

ვაჟას პოეტური შედეგრი — „ფშაველი ჯარისკაცის წერილი“ მიეკუთვნება ზემოხსენებული კატეგორიის ლექსებს, სადაც მოსალოდნელი იყო კუთხური ფორმების გამოყენება (ფშაველი სწერს წერილს თავის დედას). აქაც ავტორი დიდ ზომიერებას იცავს: სამი-ოთხი არალიტერატურული სიტყვაა მხოლოდ ნახმარი იმავე სტილისტური მიზნებით (აგიყოველება, გვაქვ, საყოფ-ყორნედა...).

ცნობილ ლექსში „არწივი“ მხოლოდ სამი არალიტერატურული ფორმა გვხვდება და სამივე მოქცეულია ლექსის იმ ნაწილში, რომელიც წარმომადგენს მიმართვას:

„არწივი ვნახე დაპრილი,
ევაე-ყორნებს ეობებოდა,
ეწადა ბეჩაეს ადგობა,

მაგრამ ველარა დგებოდა,
ცალს მხარს მიწაზე მიითრევს,
გულისპირს სისხლი სცხებოდა.
—ვაჰ, დედას თქვენსა, ყოვებო.
ცუდ დროს ჩაგიგდავთ ხელადა,
თორთ ვნახავდი თქვენს ბუმბულს
გაშლილს, გაფანტულს, ველადა!“

არ არის შემთხვევითი, რომ ლექსის პირველ ნაწილში ავტორი ხმარობს ლიტერატურულ სიტყვას — ყვავი (ყვავ-ყორნებს ეომებოდა“), ხოლო მეორეში — მის დიალექტურ ფონეტიკურ სახეცვალებას: ყოვებო.

მიმართვის ლექსებში რომ დიალექტიზმებს სტილისტური ფუნქცია აქვთ დაკისრებული, ეს სხვა მხრივაც კარგად ჩანს. საკმარისია ამგვარი ხასიათის ლექსებში მიმართვის ობიექტი იყოს არა მთის ხალხის წარმომადგენელი, რომ სხვაგვარი სურათი გადაგვეშალოს. მაგალითად, ილიას, ყაზბეგისა და გურამიშვილისადმი მიმართულ ლექსებში, როგორც წესი, პროვინციალიზმები სრულიად არ არის მოცემული.

როდესაც ვლაპარაკობთ ფშაური ფორმების გამოყენებაზე ჩვენი მწერლის გარკვეული ხასიათის ლექსებში, უნდა ვიცოდეთ, რომ ეს ლექსები დიალექტზე კი არ არის დაწერილი, არამედ აქ კილოური ფორმების თითო-ოროლა ნიმუშია მხოლოდ წარმოდგენილი.

ვაჟას ლექსების აბსოლუტური უმრავლესობა კი აცდენილია დიალექტებიდან მომდინარე გრამატიკულ ფორმებს.

გავარკვიოთ პოემების ენის საკითხი.

ვაჟა-ფშაველა, პირველ ყოვლისა, პროვინციალიზმებს იყენებს დიალოგში, ე. ი. პერსონაჟთა მეტყველებაში, მაგრამ ხაზგასასმელია, რომ არც დიალოგის ენაა მთლიანად აგებული დიალექტის მასალაზე. გადავათვალიეროთ „ბახტრიონია“ გმირთა — კვირიას, ლუხუმის, სანათას, ხოშარეულის, ლელას, სუმელჯის სიტყვობრივი მასალა, რათა დავრწმუნდეთ, რომ ვაჟა არ ცდილობს მთლიანად დიალექტზე აამეტყველოს თავისი გმირები; აქა-იქ გაურევს ავტორი არალიტერატურულ გრამატიკულ ფორმებს მხატვრული ზემოქმედების მიზ-

ნით. ისეთივე სურათი გადაგვეშლება, თუ დავაკვირდებით „გველის მკამელის“ პერსონაჟების — ბერდიას, მინდიას, სან-დუას, მზიას და სხვათა მეტყველებას. აქ დავიმოწმოთ მზიას სიტყვები:

„ი ს ი ო, იმას ამბობდა,
ე მ ა თ მ ზ ე მ. არ ესტქვა მ რ უ დ ი ა,—
ხელი დაადო შეილება,
ორივ მის გვერდზე ჰ ყ უ დ ი ა,—
რომ თქვენგან ცოდვაში შ ა ვ ე ლ
არსაქნელი ვქენ საქმეო:
შეშა ვკერ, ხადირი ვხოცე,
როგორც ვარსკვლავნი ლამეო.
უფლისგან მომადლებული
დიდი ცოდნა და ძალია
დავკარგე შენის აყოლით,
წელზე რადლა მ რ ტ ყ ა ვ ხ მ ა ლ ი ა ?
და სხვა ამგვარი ათასი
შ ა მ ი გ მ ი ს პირზე ცოფითა
და ო რ ჭ ე რ -ს ა მ ჭ ე რ გადურჩი,
კინაღამ მ ა მ კ ლ ა თოფითა.
ალბათ ჭერ იმედი ჰქონდა,
ხატებს ეხვეწა, იშრომა...
თან ჩვენაც ვებრალეობდით
და არ დავგვხოცა მითომა“.

როგორც ვხედავთ, ეს ვრცელი ნაწყვეტი სრულიადაც არ არის აღსავსე დიალექტური გრამატიკული ფორმებით. იგი არ წარმოგვიდგენს ტიპობრივ ხალხურ მეტყველებას. იმისათვის, რომ მკითხველმა იცოდეს, დაახლოებით რა სახისაა ფშაური დიალექტი, ზემოპოტანილ ტექსტს შევეუპირისპირებთ ერთ ფშაურ ხალხურ ლექსს (ჩაწერილია ფშავში ამ სტრიქონების ავტორის მიერ):

„შ ა ტ ი ლ ს მ ო ი დ ა კ ო ჯ ო ბ ი, დიდგულად დაედა ჭარზედა,
მ ო ზ ა რ დ ნ ა შეიღნი წიწილნი არწივის ნაპუდარზედა.
შეიღთავ უყიდა თოფები ჰ მ ლ ე ბ გა და ა ქ ი დ ა ტ ა ნ ზ ე დ ა,
საფშაოდ გამაი ი¹ ტ უ მ რ ნ ა: შეილო, მშვიდობით გზაზედა,
მ ა თ უ რ ა ი ს ა ს ნ ა ი ლ ი თ, მოკლედ გა ა ჰ ქ დ ე ბ ი თ
წყალზედა,

ბატარას ნოქეას აილით, შამაქლებით
მეედანხედა,
აქადს გოდერძათ ციხე დგა, მილით, შაცვიელით
პანხელა.

აქადს გოდერძათ ციხეო, ქვამცნუ ზღებულხარ
ქვაზედა,

აქადს გოდერძათ ციხეო ჯაჭვი გადიციო ტანხელა.
მოდინ ქისტის შვილები, მოგიქლებიან კარხელა,
მანდით ქალ გამაიყვანეს. მათირებენ გზაზედა,
შამაქდეს დალაღებულნი მაგ საქარანოს მთაზედა,
წინ თადიაურ შამაქქდა, საქელშაყრილი
მელაზედა,

ე ქალასათ მოგყავისთ, ცრემლს რომ იორუებს
თვალზედა,

ისივად ისივა ჰკითხავს, ბაწარს იმაგრებს ჯღანხელა,
ე ქალაქადით მოგყავის, შატილს უნდ დავსვათ
ქარხელა,

ვაჰ, რა ონაეარ გიქნავისთ ლაშარის ჯვარის ყბაზედა.
თუ მე ეგ წაგაყვანინოთ, წვერიმცნუ მსახვის ყბაზედა.
შვიდ ქისტმა, ერთმა ფშაველმა ქელი დაიკრეს ჯმალ-
ზედა,

შვიდ მურგვალ შამოუარა, შვიდთავ თაე
გაშქრა წელზედა.

აყარა იარაღები, ქალს გადააქიდა მქარხელა
ჩემდა სხვა არა იფიქრო, ვიყნოდეთ დაძობაზედა,
შაბათსა ჰქნოდეთ ქორწილი, კვირას და მსხდოდეთ
ქარხელა,

ორშაბათს მენაც მოგივალთ, ორშაბათს დილიანხელა,
ლუდი აღუდე, ქოქობო, მოგივლენ პირობაზედა.
ისეებ ველარ მოგივლენ, დარჩეს საფშოს გზაზედა.
კირისგან შაწუხებული დაებჩინოდი ქვაზედა“.

აი დაახლოებით ტიპობრივი ფშაური მეტყველება. განა ამდენი თავისებურების შემცველია ვაჟა-ფშაველას გმირთა ენა?

მაგრამ საქმე ისაა, რომ ვაჟას პოემებში დიალექტიზმები გვხვდება არა მხოლოდ პერსონაჟთა მეტყველებაში, ისინი შეჭრილია ავტორისეულ ენაშიც. ამ მხრივ ყველგან ერთნაირი მდგომარეობა არ არის. კილოური ფორმების სიუხვით მეტად-

რე გამოიჩინებინა პოემები: „გოგოთურ და აშფინა“, „ალუ-
და ქეთელაური“, „გიგლია“, „მონადირე“, „ხის ბეჭი“ და სხვ.

აქაც იგივე უნდა გავიმეოროთ, რაც ვთქვით პერსონაჟთა
მეტყველების თაობაზე; განა ავტორის ენა მთლიანად დაფუძ-
ნებულია დიალექტის მასალაზე? ვაჟა კილოურ ფორმებს მრ-
მართავს აქა-იქ, — თუშეცა ალაგ-ალაგ არის შემთხვევები დია-
ლექტიზმთა მოქარბებული გამოყენებისა, — ძირითადი ენობ-
რივი ქსოვილი მაინც ლიტერატურული მეტყველების მასალი-
თაა შედგენილი.

ვაჟა-ფშაველას პიესა „მოკვეთილში“ დიალექტური გრა-
მატიკული ფორმები შედარებით მეტი მასშტაბითაა წარმოდ-
გენილი, მაგრამ ისიც აღსანიშნავია, რომ ამ ნაწარმოებში
ხალხურა მეტყველების სურნელება უმთავრესად იგრძნობა
არა იმდენად გრამატიკის დარგში, რამდენადაც ლექსიკა-
ფრაზეოლოგიის სფეროში.

დასასრულ, გვინდა ყურადღება მივაქციოთ შემდეგ გარე-
მოებას.

ვაჟას მოეპოვება ისეთი ლექსები, რომლებიც უშუალოდ
აგებულია ხალხურ ლექსებზე, ხალხურ პოეტურ ქმნილებათა
ლიტერატურულ ვარიანტებს წარმოადგენენ. ამგვარი ლექსე-
ბის ხალხური და ვაჟასეული ვარიანტების ურთიერთშედა-
რება გვარწმუნებს, რომ პოეტი არ იმეორებს დიალექტის გრა-
მატიკულ ფორმებს, ლიტერატურულად მართავს ხალხურ
ლექსს, თუშეცა ამ ლექსების პოეტიკა ერთ საფუძველზეა აგე-
ბული.

განვიხილოთ ამ თვალსაზრისით ვაჟა-ფშაველას ლექსი
„დევების ქორწილი“, რომელიც პირველად 1886 წელს ვა-
მოქვეყნდა „თეატრში“. მის. ჩ ი ქ ო ვ ა ნ მ ა ამ ლექსს მოუ-
ძებნა ფშაურ-მთიულურ-სევსურული ვარიანტები. თუშეცა
თვით ვაჟას „დევების ქორწილის“ პროტოტიპად მთიულური
ვარიანტი მიაჩნია, მაგრამ, მის. ჩ ი ქ ო ვ ა ნ ა სწორი დასკვნით,
ვაჟასეული ვარიანტი ფშაური ამირანიანის ერთ ნაწილში უნ-
და ვეძებოთ¹.

¹ მის. ჩ ი ქ ო ვ ა ნ ი, ვაჟა-ფშაველა და ხალხური პოეზია, 1956 წ.,
გვ. 98-99.

ჩემს თავს ნებას მივცემ, მკითხველს გავაცნო ქვემოთ „დევების ქორწილის“ ხალხური ვარიანტები, რათა ნამდვილი გახდეს, რა ენობრივი გადამუშავება განუცდია პოეტის ხელში ღიალექტის საფუძველზე აგებულ პოეტურ ქმნილებას.

ფშაური ვარიანტი პირველად დ. ხიზანიშვილმა გამოაქვეყნა 1887 წელს „ივერიაში“, 1889 წელს დაიბეჭდა რაზიკაშვილისეული ჩანაწერი იმავე „ივერიაში“; მთიულური გამოქვეყნებულია „საუნჯის“ მესამე ტომში (1936 წ.). ხევსურული, მთიულური და ფშაური ვარიანტები შესულია მის. ჩიქოვანის მონოგრაფიაში: „მიჯაჭვეული აპირანი“ (1947 წ.).

ფშაური:

ა იქ ნუ ჩახვალთ, ამირან,
გუშინ რა ქარი ხვიოდა...
ამირან არ დაიჭერა,
გზა სხვაგნის ჩაგვადიოდა.
დევების კარზედ მივედიოთ,
სომღერა გამოდიოდა,
არ დაგვპატიეეს, შვედიოთ,
ამირანს პური შიოდა..
ღევთ ღედაბერი თბროსა ძახს,
პისტაე-დოლაში ხვიოდა.
ღევთ ღედაბერის ნაქნარი
ქადა ცეცხლშია შხიოდა,
წამააყენეს, შასქამეს,
კაცის თავ-ფეხი დიოდა...

და სხვა.

ხევსურული:

წამაველ სანადიროდა,
ჯიქეებს დაუწყებ ჰერასა,
ვაი-ვაგლახსა, მღერასა,
ახალ-ხალ მაუყვანაეის,
აქორწილებდეს ბერასა.
მიაც იქ დამიპატიეეს,
უყურეთ ბედისწერასა!...

და სხვა.

მთიულური:

— ა იქ ნუ ჩახვალ, ამირან.
გუშინ რო ხვენი ხვიოდნენ,
იქ ან დევთ ქონდენ ქორწილი
ან კლდეთ ლოდები სცვიოდენ.
მეორე დილა გათენდა,
ადრე იყო და ციოდენ;
ამირან მაინც წავიდა,
გზაც ისე ჩაუდიოდენ.
ამირან დევთა ეწვია,
დენი ღრეობდენ, ჰკიოდენ.
ამირანს ქადა მიართვეს,
კაცის ძვალ-რბილი სცვიოდენ
ზედაც ღვინო მიაყოლეს,
შიგ გველ-ბაყაყნი წიოდენ.
ამირანს თავბრუ დაესხა,
ქერქვეშ რო იყო მტრისასა.
სახე იკუმშა, თვალებით
ელვას აფრქვევდა ცისასა.
დევთაც გაუგეს ამირანს,
ეძებდენ გზებსა ცდისასა,
ასტეხეს ყველამ ბაყბაყი,
ნგრევასა გავდა მთისასა.
— რა უნდა დევთა ბუნაგში
ნაშობს ადამის ძისასა?
წამოჩოხროხდენ ყველანი,
სავალს უღობენ გზისასა.
ამირანი აბობოქრდა,
დიდ ტალღას გავდა ზღვისასა,
დევთა უშენდა ტყვიასებრ,
ლოდთა ნაყარსა კლდისასა,
მუსრი გაავლო წყეულთა,
ძალს ლოცულობდა ღვთისასა.

ახლა გავიხსენოთ ვაჟას ლექსი:

ღამით ცა ჰქუხდა, გრგვინავდა,
მთებს მოედრიკათ თავიო.
ტყეს გასდიოდა ფოთოლი,
ზღვა ბობოქარობს შავიო,

დევებსა აქვის ქორწილი,
დიდი დარბაზი ზრიალებს.
მეც დამპატოეეს, შევედი, —
რა მქისე სუნი ტრიალებს?!
სამ პირად ცეცხლი დაენტოთ,
ზედ სამი ქვაბი შხიოდა,
სტუმრების წინა ხონჩებზედ
კაცის თავ-ფეხი დიოდა.
უკვენას ყურეშიითა
კენესის ხმა გამოდიოდა.
„მმის ხორცი როგორა ვსქამოთ?“ —
ყმა ეინმე გამოკიოდა,
უსმელ-უქმელად გაესძეხი,
ყელშიაც ამომდიოდა.

ჩვენ ვხედავთ, რომ ვაჟა-ფშაველას ლექსში დაცულია ხალხური ვარიანტების პოეტიკა. შეიმჩნევა ფრაზეოლოგიური დამთხვევებიც. მაგალითად, ვაჟა ამბობს:

უსმელ-უქმელად გაესძეხი,
ყელშიაც ამომდიოდა.

თ. რაზიკაშვილის ჩანაწერში კი ნათქვამია;

უსმელ-უქმელი დავძეხით,
ყელშიაც ამოგედიოდა.

მაგრამ ჩვენთვის აქ ისაა საინტერესო, რომ პოეტმა თავის ლექსში არ შეინარჩუნა ფშაურ-ხევსურული გრამატიკული ფორმები, მხოლოდ რამდენიმე დიალექტური ფორმა გამოიყენა: „აქვის“, „უკვენა“, „ყურეშიითა“.
დამახასიათებელი მაგალითია!

ვაჟას დიალექტიზმების ანალიზი

ვაჟა-ფშაველას ნაწერებში დადასტურებული ფშაური დიალექტური მოვლენები შეიძლება ორ ჯგუფად დავყოთ: ერთი

მხრით მოექცევა ისეთი გრამატიკული მოვლენები, რომლებიც ძველი ქართული ენისათვის იყო დამახასიათებელი, მაგრამ ისინი დროთა ვითარებაში დაივიწყა ენამ და ამჟამად დიალექტის კუთვნილებად ქცეულან. მეორე მხრით დაჯგუფდება ისეთი მოვლენები, რომლებიც ამა თუ იმ დიალექტის სინამდვილეშია აღმოცენებული და რომელთაც შესაძლოა პარალელები მოექებნებოდეთ მოძმე კილოურ ერთეულებში.

კარგად უნდა გვახსოვდეს, რომ სალიტერატურო ენა ისტორიული კატეგორიაა, და ეს იმას ნიშნავს, რომ მისი განვითარების რომელიმე საფეხურებზე მოქმედი გრამატიკული ნორმა განვითარების შემდგომ საფეხურზე შეიძლება აღარ წარმოადგენდეს ლიტერატურულ ნორმას, დიალექტური სამყაროსათვის ნიშანდობლივ ნორმად გვევლინებოდეს.

ძველ სალიტერატურო ძეგლებში გვხვდება ზმნის საგანგებო ფორმა, რომელიც მოქმედების განმეორებას, მრავალგზისობას გამოხატავს. მაგ., ძველი ქართული წერდის დღევანდელი ენით ნიშნავს: „წერდა ხოლმე“, მრავლობითში: წერდაან— „წერდნენ ხოლმე“. წინადადებაში: „ჩამოვიდის ფრანველი ყოველთა დღეთა, სუის წყალი და მასვე ციხესა შევიდის“. შემდეგდროინდელმა სალიტერატურო ენამ ეს სპეციალური ფორმა ზმნისა დაკარგა, მის გამოსახატავად დღევანდელ ენაში საჭირო ხდება „ხოლმე“-ს დამატება (ამიტომ ეწოდება გრამატიკაში სათანადო ფორმას „ხოლმეობითი“). ხოლმეობითის ფორმა სამწერლო ენაში გადაშენდა უთუოდ იმიტომ, რომ სწორედ სალიტერატურო ენის საორიენტაციო კილოებში (resp. აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის კილოებში) გადაშენდა ამგვარი ზმნური წარმოება, მაგრამ შერჩა, გადმონაშთის სახით, ზოგიერთ დიალექტს (ამჟამად იხმარება ფშაურში, ხევსურულში, თუშურში, მთიულურში, მოხეურში, ქიზიყურსა და ფერეიდნულში) აპრიგად, ერთ დროს კანონიერი ლიტერატურული ნორმა დღეს არალიტერატურულ ფორმად გამოიყურება, ამიტომ გასაგებია, რომ რაფიელ ერისთავის „გადაბრუნდის ჩვენი ციგა, კოტრიელა, კოტრიელა“ (ე. ი. გადაბრუნდებოდა ხოლმე) ახალი სალიტერატურო ენის

თვალსაზრისით უკვე დიალექტიზმია; არ შეიძლებოდა იგი ჩაგვეთვალა დიალექტიზმად, ვთქვათ, მე-10 საუკუნის სამწერლო ქართულში, — დიალექტიზმია მე-19 საუკუნის (და დღევანდელი) სალიტერატურო ნორმების თვალსაზრისით. ასეთია სამწერლო ენის განვითარების ლოგიკა.

ვაჟას ნაწერებში ზემოხსენებულ ფორმას თავისი ფართო გამოხატულება უპოვია, რაკი იგი მკვიდრად დაუცავს ფშაურ კილოს. ერთია ოღონდ: ფშაურს ზმნის პირველ და მეორე პირში ოდ სუფიქსი დაურთავს (მე გავლევოდი, შენ გაილე-წოდი, მან გალეწის).

მაგალითები ვაჟას ენიდან:

1. როცა მუგუზლით ვდაღავდით
ან ლაფში ჩავაწვინოდით,
მაშინ ძლივ ვათქმევინოდით
სიტყვა საამო პირითა...;
2. ჩვენც დაეიწყოდით ღრეობა,
მწკრივად დაესხდოდით
ყველანი;
3. სთვლობით გულგაცოფებულმა
ირემმა დაიდრიალის,
ან მოსქდის ზოვი მთიდამა,
დაიძრის, დაიხრიალის;
4. შორით ისმოდა ძახილი,
საყვირებს აყვირებდიან.

მთის კილოებში ხოლმეობითის ფორმის საფუძველზე ვამომუშავებულია საგანგებო ფორმა — თხოვნითი კილო, რომელიც გამონატავს თხოვნას. ამ თავისებურებას იცავს ვაჟაც:

მთავ, შენ ის ჩემი ნათქვამი
გულ-მკერდზე დაიწეროდი!
ბარო, წარბნი და წამწამნი
იმ სიტყვით დაიკეროდი!

ძველ ქართულში მოქმედებითი ბრუნვის ნიშანი ით აღნიშნავდა მოძრაობას იქიდან აქეთ: ქალაქით — ქალაქიდან, ტფილისით -- ტფილისიდან. ბრუნვის ეს ფორმა შემოუნახავს

მთის კილოებს, მათ შორის ფშაურს. აქედან შესულია ვაჟას ნაწერებშიც: „მე კვირია ვარ. მიტირე თუშეთით მოსული მზირია“. ამის პარალელურად მთის კილოებს განუვითარებიათ ასეთი ფორმაც: ით ერთვის არა უშუალოდ სახელის ფუძეს, არამედ ზე და ში თანდებულის ფორმებს: ბანზეით უდრის: ბანზე იყოს და იქიდან, ცხვარშიით უდრის: ცხვარში იყოს და იქიდან. ვაჟას ნაწერებში გვხვდება: მთაშიით, საფლავშიით, ყურეშიით: „ომშიით გამოქცეულსა მეხი დაეცეს მედგარი“; „აფშინას ხურჯინშიითა ტიკკორა მააქეს ჩქარადა“; „ცხენზეით არ ჩამომხდარა“ და სხვა.

არქაულია ვაჟას ენაში, აგრეთვე, ხმოვანზე გათავებული სახელების გაფორმება სახელობით ბრუნვაში ი ნიშნით: აფშინაი, ლურჯაი და სხვა. ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვის დაბოლოებები ხმოვანფუძიან სახელებთან სრულადაა დაცული: „ჩვენი კვალი ხარ დღეს შენა, ლურჯაის დანაბიჭებო!“; „ატირდა პაპაის ცოლი“.

როგორც ცნობილია, ძველ სალიტერატურო ენაში კითხვის გამოსახატავად იხმარებოდა ა ნაწილაკი, რომელიც საკითხავ სიტყვას დაერთვოდა: „უწყი-ა, ხუცეს?“ (ე. ი. იცი, ხუცესო?), „იაკობ მანდ არს-ა?“, „არა მისი გაზრდილი ხარ-ა?“ ეს ნაწილაკი ქართულში საერთოდ გადაშენდა, კითხვითობის გამოხატვა ინტონაციას დაეკისრა. მთის კილოებში ეს ძველი თავისებურებაც შემონახულია. მაგალითი ვაჟას ნაწერებიდან: „მაშ არა თქვაა შანშემა, ჩამეეშველოს ლაშქარსა?“

ვაჟას ენაში გვხვდება მსაზღვრელ-საზღვრულის სრული შეთანხმება ბრუნვაში, რაც ენის განვითარების ძველი საფესურებისათვის იყო დამახასიათებელი:

1. მ ა ლ ლ ი ს ა მ თ ი ს ა ძ ი რ შ ი ა
ს ა ფ ლ ა ე ი გ ა მ ი თ ხ ა რ ო ღ ი ;
2. მ წ ვ ა ნ ი ს ქ ა თ ი ბ ი თ კ ო ხ ტ ა ო ბ ს
მ თ ე ბ ის კ ა ლ თ ე ბ ი ტ ყ ა ნ ი .

ამრიგად, როგორც გამოირკვა, ვაჟა-ფშაველას ენაში გვხვდება მთელი რიგი არქაული გრამატიკული ფორმები, ნიშანდობლივი ძველი ქართული სალიტერატურო ენისათვის. ეს არ-

ქაიზმები ვაჟას ალებული აქვს არა უშუალოდ ძველი წერილობითი ძეგლებიდან, არამედ თავისი დედაკილოდან — ფშაურიდან, რამდენადაც ეს კილო დღეს ქართული არქაული მეტყველების ტიპურ ნიმუშად წარმოგვიდგება.

არქაიზმების გვერდით ვაჟას ენაში ვადასტურებთ ისეთ ფონეტიკურ-მორფოლოგიურ თავისებურებებს, რომლებიც შემუშავებულია დიალექტის სინაპდეველში, ისინი წარმოშობით დიალექტური მოვლენებია, რომლებიც მეტ-ნაკლებად სხვა კილოებსაც დაუცავთ, უმთავრესად ე. წ. მთის კილოებს.

გავეცნოთ უმთავრეს პროვინციალიზმებს ვაჟას ენაში.

ფონეტიკიდან ყურადღებას იპყრობს ვა კომპლექსის ქცევა ო-დ: „ახლად ყოოდენ იანი“, ყოილი (ყვავილი), ყოვები, აყოვდებიან და სხვა, ოვი გვაძლევს ოი-ს: მოიდეს, ქსოილი და სხვა. ეა კომპლექსი — ია-ს:

1. ბულელაე, შენცა მნახია,
მიჩვენე შენი სახია;
2. ღმერთო, შენ შემიწყალია.

აგრეთვე: დამიტირია, იდღეგრძელია, გამახარია და სხვა.

ბრუნების სისტემიდან აღსანიშნავია თანხმოვანფუძიანი სახელების ფუძის სახით წარმოდგენა:

1. გაწაფხულიყო მაშინა;
2. ცრემლრო ჩამოგდის მჩქეფარე;
3. გიგის თოფ დაპკრეს ქისტებმა;
4. თათრის ჯარ დაუღვეია.

მოთხრობითი ბრუნვის მა დაბოლოება ხშირად წარმოდგენილია გამარტივებულად:

1. ნისლებმ დაწირეს ხევები;
2. ღმერთმ გიდღეგრძელს.

წოდებით ბრუნვაში საკუთარ სახელებს, როგორც წესი, ერთვის ნიშანი (ვ):

1. ობოლ კვირიავე, ძმობილო;
2. რაჰენ. ბალიავ, საღიყავ?

ასევე, ქალა წოდებითში გვევლინება ვ-დართულად: ქალავ, ანდა: ქალაო. აქვე შევნიშნავ, რომ პ. მირიანაშვილთან პოლემიკის დროს ვაჟა ამბობდა: „ბ-ნს მირიანაშვილს, არ ვიცი, სად შეჰხვდა ჩემს ნაწერებში წოდებითი ბრუნვა: ქალაუ; ამ ფორმას ხმარობენ მოხევენი და არა ფშაველნი. ფშაური ფორმა იქნება: ქალაო, როცა ალერსით იხსენიებს და ქალო, ან ქალავ“ („მცირე შენიშვნა“).

ძალიან უყვარს ვაჟას ფშაური თანდებული ჩი, ში-ს ნაცვლად;

1. დედამ გამზარდა მენაცა,
ნეხეჩი არა ვარ მოსული;
2. მოდი, ვაკოცო, გოგოთურ,
სიკეთისათვის შუბლჩია.

აღსანიშნავია, რომ ეს თანდებული, გარდა მთის კილოებისა, გვხვდება გურულსა და იმერულში.

ჩვეულებრივია დამ თანდებულები, დამახასიათებელი საერთოდ აღმოსავლური კილოებისათვის: „ახლა ახუნიდამ გამოჩნდა ერთი ორბი“: „გაუშვებს კლანჭებიდან“. დამ მე-19 საუკუნის სალიტერატურო ენაშიც შეიჭრა. გავიხსენოთ: „ვლადიკავკაზიდან ტფილისამდე“, „თარგმანი ინგლისურიდან“ და მისთანანი.

ფშაურში ჩვეულებრივია კნინობითობის სუფიქსი ა, რომელიც თავის გამობატულებას პოულობს ჩვენი მწერლის ფსევდონიმშიც: „ვაჟა-ა ფშაველ-ა“. სხვა მაგალითები: „პურა შექამე ბატარა“, ტიალა და სხვ.

ნათესაობითისა და ვითარებითი ბრუნვების ფორმანტა კომბინაცია (ისად) იხმარება თვის თანდებულის ნაცვლად: „ქისტისად საკლავის დაკვლა“; მასპინძლისად, გულისად, ბატარძლისად და სხვ.

თურმეობით პირველს ნაცვლად ი-ა სუფიქსისა აწარმოებს ავ, ავის:

1. მითამა დაღლილისათვის
გისმევაჟ ჩემთვის წყალო;

2. დაგიმშვენე ნაკ მინდორი;

3. გაგინათლებავ ქვეყანა.

დასასრულ, ორთოგრაფიის შესახებ.

ფშაურ კილოში შემონახულია ძველი ქართული ენისათვის დამახასიათებელი ორი ბგერა, გამოხატული ამ ნიშნებით: **ჟ**, **ქ**. ეს ბგერები დაივიწყეს ბარის კილოებმა, რომლებზედაც აგებულია სალიტერატურო ენა. მიუხედავად ამისა, სამწერლო ენაში დიდხანს იხმარებოდა ზემოხსენებული ასოები; არ გამოითქმოდა და მაინც იწერებოდა. როგორც ცნობილია, ამ ასოებისაგან განთავისუფლდა წიგნის ენა მას შემდეგ, რაც ქართული ორთოგრაფიის დიდმა რეფორმატორმა ილია ჭავჭავაძემ დაასაბუთა მათი ხმარების უსაფუძვლობა.

ვაჟა-ფშაველა არ იყენებს თავის ნაწერებში **ჟ**, **ქ** ასოებს, იმ სიტყვებში, სადაც ფშაური კილოს მიხედვით **ქ** უნდა იყოს, მისი ფონეტიკური ეკვივალენტი **ხ** არის გამოყენებული, ხოლო **ჟ**-ს ადგილას ზმნაში პირის ნიშნებად **ჰ** ან **ს** გვევლინება. „კვალისა“ და „ჩეჯილის“ რელაქციებისადმი მიწერილ წერილში ვაჟა ამბობდა: „გთხოვთ უმორჩილესად ბგერა „ჰ“ (უნდა იყოს: ასო — შ. ძ.) დაიცავით ჩემს ნაწერებში ისე, როგორც მე ვხმარობო“¹.

უნდა ითქვას, რომ საერთოდ ჩვენი მწერალი ზუსტად აღმოგვეცემს ფშაურ გრამატიკულ ფორმებს და სიტყვა-გამოთქმებს; ერთადერთი ისაა, რომ **ჟ**-ს და **ქ**-ს არ ხმარობს².

შეიძლება დაეასკვნათ:

არ არის სწორი საყოველთაოდ გავრცელებული აზრი, რომ ვაჟა-ფშაველას პოეტური ენა მთლიანად დაფუძნებულია დიალექტურ მასალაზე, რომ მისი ლექსები და პოემები ფშაურ კილოზეა დაწერილი. ვაჟა-ფშაველას ვერ მივიჩნევთ

¹ ამჟამად მოგვეპოვება საფუძვლიანი გამოკვლევა ივ. იმნაიშვილისა „ვაჟა-ფშაველა და ძველი ქართული ენა“ (1968), სადაც გამოკვლეულია პოეტის მიმართება ძველ ქართულ ენასთან.

² შდრ. ივ. გიგინეიშვილი, ახალი სალიტერატურო ენა და ვაჟა-ფშაველა (გახ. „სახალხო განათლება“, № 14 (1126), 15 (1127); 1951).

ენობრივი ნატურალიზმის ტიპიურ წარმომადგენლად ქართულ მწერლობაში. საკითხი ვაჟას მიმართებისა ფშაურ დიალექტთან გარკვეული შეზღუდვით უნდა განვიხილოთ. თავის არსებით ნაწილში ვაჟა-ფშაველას პოეტური მეტყველება სალიტერატურო ენას ეყრდნობა. პროვინციალიზმების მოჭარბებული გამოყენება ცალკეულ შემთხვევაში განზოგადებული დასკვნის გამოტანის უფლებას არ იძლევა. დიალექტიზმებს ვაჟას ნაწერებში სტილისტიკური ფუნქცია აქვთ დაკისრებული. ვაჟა-ფშაველამ დიდი წვლილი შეიტანა ქართული საერთოეროვნული ენის ფორმირებაში, ახალი ქართული სალიტერატურო ენის გავრცელებაა და დანერგვაში.

აღმქსანდრე ყაზბეგის ლექსიკის საკითხები

ჩვენ დაწვრილებით არ ვიცით, როგორ მუშაობდა ტექსტზე ჩვენი ბელეტრისტი, ან რა სახის ტექსტი გამოვიდა უშუალოდ მისი ხელიდან, რამდენადაც ავტოგრაფები არ შენახულა. ენობრივი დამთავრებულობა და სუფთა სტილი, დამახასიათებელი ილიას და აკაკის ენისათვის, ან ვაჟას პროზისათვის, არა გვხვდება ყაზბეგთან, მაგრამ შეუძლებელია არ აღინიშნოს ის ძლიერი ლექსიკურ-ფრანგოლოგიური ნაკადი, რომლის სათავეები ხალხურ მეტყველებაშია და რომელიც თავისებურ ადგილს განუკუთვნებს ყაზბეგს ახალი ქართული სალიტერატურო ენის განვითარების ისტორიაში. ეს სისადავე და უბრალობა არ არის შემუშავებული ხალხური მეტყველების მასალის გადანუშავებისა და სტილისტური დაბეჭვას ნადავსე: ეს თვით ყ. ჰეგის ბუნებრივი სასაუბრო მეტყველებაა, რომლის ფესვებშიც დედაკილოში (მოხუჯრ დიალექტში) ძევს და რომელსაც არ განუცდია დიდი გაშალაშინება გრამატიკული ნორმალიზაციის მიხედვით.

ჩვენი მწერლისათვის დამახასიათებელი თქმის ლაპიდარული მანერა და რამდენადმე ნერვული სტილი სავსებით შეესაბამება იმ შინაჯან დინამიზმსა და ექსპრესიას, რომლებითაც გამოირჩევა მისი მსატერული პროზა.

არ შეიძლება ითქვას, რომ ყაზბეგი მთლიანად თავისუფალი იყოს მწიგნობრული შაბლონისაგან იქ, სადაც შეიძლება და მწერალი ასცდენოდა მსჯელობითი და ხელოვნური ენის ტრადირეტს. ამ გარემოებას თავი უჩენია წინადადებათა კონსტრუქციებში, სადაც ყველაზე რელიეფურად შეიძლება

გამოჩენილიყო ხალხური მეტყველებისათვის დამახასიათებელი ბუნებრიობა და ძნელად მისაღწევი უბრალოება. დიდი ექსპრესია და თსრობის დაუსრულებელი, უწყვეტი დინება ყაზბეგთან ბაღებს რთული წინადადების (არაიშვიათად გრძელი პერიოდების) აუცილებლობას. ცნობილია, რომ ჰიპოტაქსური შეხამებანი ნაკლებად ახასიათებს როგორც სასაუბრო მეტყველებას, ისე პოეტურ ენას; პოეზიისათვის შესაფერისია პარატაქსური კონტრუქციები; რთული წინადადების ფორმა უფრო შეეფერება ცნებებით აზროვნებას, და ესაა უმთავრესად ნიშანდობლივი სამეცნიერო ენისათვის.

აღ. ყაზბეგი გაურბის მიმღეობითს კონტრუქციებს, ძალიან უყვარს რელატიური წინადადებები, ე. ი. ისეთი კონტრუქცია, რომელშიც ხშირად მონაწილეობს „რომელიც“ მიმართებითი ნაცვალსახელი, და უნდა ითქვას, ამგვარ წინადადებათა ჭარბი გამოყენებით ავტორი ზოგჯერ არღვევს სინტაქსის სავალდებულო წესებს.

რადგანაც მწერლის ავტოგრაფები არ შემონახულა, ჩვენთვის მნიშვნელოვანია შედარებითი ანალიზი ავტორის სიცოცხლეში დაბეჭდილი ტექსტებისა შემდეგდროინდელ გამოცემებთან („ქართველთა ამხანაგობისა“ და სხვათა). გარდა ამისა, საბედნიეროდ, შენახულა „მამის მკვლელის“ ხელნაწერი, ავტორისავე ხელით გადმოწერილი ტექსტი „დროებიდან“ გარკვეული შესწორებებით (ავტორს განუზრახავს მისი ხელახალი გამოცემა). ამ შესადარებელი ერთეულების ანალიზი ჩვენ დაგვეხმარება იმის გასარკვევად, თუ რა ენობრივ სტილისტური ცვლილებები განიცადა ყაზბეგისეულმა ტექსტმა და ნაწილობრივ წარმოდგენა ვიქონიოთ (ზოგიერთი ადგილის მიმართ) იმ პირვანდელ რედაქციაზე, რომელიც უშუალოდ ყაზბეგის ხელიდანაა გამოსული.

ამგვარი ტექსტოლოგიური ძიებები მომავლის საქმეა, მაგრამ ამჟამადაც შეიძლება ზოგადად ითქვას, რომ რედაქტორებს მრავალი ადგილი მწიგნობრული ენის შაბლონის მიხედვით გაუმართავთ და პირვანდელი ტექსტისათვის რამდენადმე ხალხური სურნელება წაურთმევიათ, ავტორისეული მეტყველების ბუნებრიობის ალაგ-ალაგ შეუბღალავთ.

არის მთელი რიგი ადგილები, რომლებიც ტექსტში ბუნდოვანია, ანდა რომელიმე სიტყვა ტრადიციულ ტექსტში მეორდება გამოცემიდან გამოცემაში, მაგრამ არ არის ნათელი, რა მნიშვნელობით იხმარება ესა თუ ის სიტყვა. რედაქტორები ამ საკითხზე, როგორც ეტყობა, არ დაფიქრებულან. ამგვარი უყურადღებობის საილუსტრაციოდ აქ დავასახელებ ორი-ოდე ნიმუშს.

„მამის მკვლელის“ ტრადიციულ ტექსტში გვხვდება სიტყვა მოიზაფრებოდა. „რა იქნებოდა, სადღაც მოიზაფრებოდა?“ კითხულობს კობა, როდესაც ნუნუ აღარა ჩანს. ცხადია, აქ კონტექსტით იგულისხმება დაკარგვა, დამალვა, გაუჩინარება. ყაზბეგისავე სხვა მოთხრობებში ჩვენ გვხვდება მოხაფვრა, დახაფვრა სწორედ დაკარგვის მნიშვნელობით. ამის მიხედვით, „მამის მკვლელში“ უნდა ვივარაუდოთ მოიზაფრებოდა (ე. ი. დაიკარგებოდა). არ არის ძნელი იმის ახსნა, თუ როგორ მივიღეთ ეს აღრევა: ეს მოხდა ხელნაწერში ხ-ჯ ასოთა მსგავსების ნიადაგზე და სიტყვის მნიშვნელობის თავისებური გააზრიანებით.

აღრე ჩვენ ვფიქრობდით („ძიებანი ქართ. დიალექტოლოგიიდან“), რომ ანალოგიური აღრევაა მეორე სიტყვის მიმართაც. ესაა ხორტი — ჯორტი. „ნამწყემსარის მოგონებანში“ ვკითხულობთ: „ცხვარი გაიძაბა ვიწრო ხეულს ხეობაზედ და დაემსგავსა მოძრავს გრძელს ხორტს“.

რას ნიშნავს ხორტი?

არც ძველ ქართულში, არც თანამედროვე სალიტერატურო ენაში, არც ხალხურ მეტყველებაში, მათ შორის მოხეურ დიალექტში, ეგ სიტყვა არ არსებობს, შესაძლოა აქაც ხ-ჯ ასოთა მონაცვლეობის საფუძველზე ჯორტ სიტყვა იყო თავდაპირველად, და სემანტიკურადაც ჯორტი ამ კონტექსტში სრულიად გასაგებია-მეთქი. შევნიშნავდი, რომ ჯორტი საშუალო ქართულის ლიტერატურულ ძეგლებში არაიშვიათად იხმარება, იგი დადასტურებულია, აგრეთვე, ჩვენს ლექსიკოგრაფიულ ლიტერატურაში (საბა ორბელიანი, ჩუბინაშვილი).

თვით ყაზბეგსაც ნახმარა აქვს არა ერთხელ სიტყვა ზორტი.. მაგალ., ერთგან ვკითხულობთ: „ჩემი მტერი ჩავარდეს მაგათ პირში, ზორტსავით გადმოაბრუნებენ“,

ხ-ზ-ს აღრევის სხვა მაგალითიც შეიძლება დავიმოწმოთ ყაზბეგის ტექსტიდან.

ჟურნალში „კომუნისტური აღზრდისათვის“ (№ 1, 1957) გამოქვეყნდა ა. ჭინჭარაულის წერილი „ა. ყაზბეგის ლექსიკონის შესახებ“, რომელიც შეიცავს ჩემ მიერ შედგენილი „ალექსანდრე ყაზბეგის ლექსიკონის“ (იხ. აღ. ყაზბეგის თხზულებათა სრული კრებული, ტ. I, II, III, IV, 1947—1948 წ. წ., აღ. ყაზბეგის თხზულებათა ორტომეული, 1955 წ.) გარჩევას. ავტორი, სხვა საყურადღებო შენიშვნებთან ერთად, იძლევა ხორტი-ის ახსნას.

ხორტი გვაგონებს ქართულ დიალექტებში არსებულ ხორდ -სიტყვას, ამბობს ა. ჭინჭარაული. საბა წერს: „ხორდი — იგივეა ხორგი“. „ხორგი — წყალთ ყინული დიდი მონატეხი“. სიტყვა ენთელ-თან ნათქვამია: „წყალთა თოში სამრიგი არს: მღინარის ფსკერით ამოსული არს ენთელი; რომელი ზე მოაქუს, არს თოში, და რომელი ზედ შეუყინავს, ანუ ნალეწი მოაქუს (ხაზი ჩვენია — შ. ძ.), არს ხორგი, გინა ხორდი, ა. ჭინჭარაულის ცნობით, საბას განმარტებას მხარს უჭერს ხევსურული დიალექტი. „ხევსურულად ეს შემდეგს ნიშნავს: თოვლის ზევი დაკეტავს ხოლმე რომელიმე ხეობა და შეაჩერებს მღინარეს. გარკვეული დროის შემდეგ მღინარე გაარღვევს ზეავს, მირეგე-მორეგეავს მღინარის ქვედა წელზე არსებულ ყინულს და ამ თოვლ-ყინულის ტვირთით ნელა გაიზღაზნება ხეობაში. აი, ამას ეძახიან ხევსურები ხორდს ანუ ხურდს (პირაქეთ ხევსურეთში — ხორგს). სიტყვა „ხორდი“ ამ მნიშვნელობით იხმარება ქართლის ზემო რაიონებშიც, მაგალითად, სოფ. ანანურში და სხვაგან. ეს სიტყვა არც სხვა ქართული დიალექტებისათვის უნდა იყოს უცხო. ჩვენი ყურადღება, — განგრძობს ავტორი, — მიიქცია თვით შ. ძიძიგურის მიერ „რაქულ ლექსიკაში“ დადასტურებულმა სიტყვა „ხორჯმა“, რომელიც ავტორს ვერ განუმარტავს და მხო-

ლოდ კონტექსტით წარმოუდგენია: „ერთ ადგილზე შვაზე რი-
ყე აქ წყალს, იცურვა და ხორჯზე შეტურდა“. ხომ არ არის
სიტყვა „ხორჯი“ იგივე „ხორღი“ იმავე ან სხვა მნიშვნელო-
ბით ნახმარი?... როგორც ჩანს, ხორტი იგივეა, რაც ხორ-
ღი: მეღერი რ-ს მეზობლობად მეღერი დ გამკვეთრდა (პრო-
გრესული დისიმილაცია) და ხორღ-სიტყვამ მოგვცა ხორტი.
კონტექსტიც ასეთ გაგებას უფრო იგუებს“ (გვ. 67—68).

ა. ჭინჭარაულის მოსაზრება მე უფრო სარწმუნოდ მი-
მაჩნია.

ზემოხსენებული „მოიზაფრებოდა“-ს გასწორებას ამაგრებს
ხ-ზ-ს აღრევის სხვა მაგალითიც ყაზბეგისეული ტექსტიდან.

ყველა გამოცემაში, სადაც კი დღემდის დაბეჭდილია „ნამ-
წყემსარის მოგონებანი“ (მოყოლებული პირველი გამოცემი-
დან — ჩვენს დრომდის), ერთ ადგილას ვკითხულობთ: „შარ-
შან ზღეზედ ავეღით“. რა არის ზღე, რედაქტორები ამაზე არ
დაფიქრებულან. აქ უნდა იკითხებოდეს ზღეზედ. ზღე (ადგი-
ლობრივი წარმოთქმით ჳღე) კი მთის სახელია დარჩალთან.
თერგის მარჯვენა მხარეს, ყუროს მთის გადაღმა. კონტექს-
ტითაც სწორედ ზღე არის სავარაუდებელი.

აქვე აღენიშნავთ შემდეგ გაუგებრობას, რომელიც მეორ-
დებოდა გამოცემიდან გამოცემაში.

„ელგუჯაში“ ერთ ადგილას ნაჩაღნიკი ეუბნება მთიელებს:
ვინა ხართ თქვენ? მთიელები უპასუხებენ: „ჩვენ ბედუანთ-
კახელები გახლავართ, შენი კენესა-მე“. ასეა დაბეჭდილი რო-
გორც პირველ ნაბეჭდში („დროება“, 1881 წ.), ისე 1891 წლი-
სა და მომდევნო გამოცემებშიც. აქაც აშკარა კორექტურული
შეცდომაა დაკანონებული. უნდა იყოს „ბედუანთ-კარელები“
(და არა კახელები). ბედუანთ-კარი სოფელია მთიულეთში
(ღუშეთის რაიონში).

„სევისბერ გოჩაში“ ვკითხულობთ: „რას სჩად, გუჯაია-
ნო, თუ არ გააყინე?“ ყაზბეგთან სხვაგან ჩვეულებრივია სიტყ-
ვა ბუგრიანი. აშკარაა, აქაც ბუგრიანი უნდა გვქონოდა. ტრა-
დიციულ ტექსტში დაკანონებულა კორექტურული შეცდომა.

საინტერესოა ამ სიტყვას (ბუგრიანი) ბელი. მიუხედავად

იმისა, რომ ყაზბეგი ამ სიტყვას განმარტავს, როგორც მუწუ-
კებიანს, ქაჩალს, უხეიროს, ამჟამად მოხეტურში ეგ სიტყვა ასე
არ ესმით: იგი მკბენარიანს, ტილიანს ნიშნავს. აღსანიშნავია,
რომ ეს მნიშვნელობა დადასტურებული აქვს ა. შანიძეს, რო-
გორც ხევში, ისე მთიულეთსა და ფშავში (ბეს. გაბუურის ხევ-
სურული მასალების ლექსიკონი, სიტყვასთან: ბუგრა). სხვა კ-
ლოებიდან აქ დავასახელებთ ქიზიყურა, სადაც, სტ. მენტეშა-
შვილის გადმოცემით, ბუგრა მკბენარს ნიშნავს.

რა მდგომარეობაა ჩვენს ლექსიკოგრაფიულ ლიტერატუ-
რაში?

საბა ორბელიანს ბუგრი ესმის, როგორც მსხმო მუწუკი.
დ. ჩუბინაშვილი ამავე გაგებას უჭერს მხარს, ოღონდ ბუგრი-
ანი სნეულება განმარტებული აქვს როგორც ВШИВЯЯ ДИЛЕЗИИ.
როგორც ვხედავთ, ეს გაგება უახლოვდება დიალექტებში და-
ცულ მნიშვნელობას. ვახუშტი ბატონიშვილს თავის გეოგრა-
ფიაში სიტყვა ბუგრი ორჯერ აქვს ნახმარი და ორჯერვე „მუ-
წუკ“ -სიტყვასთან შეხამებით: „მუწუკი და ბუგრა“, „ბუგრი-
მუწუკი“. თუ ვახუშტის ბუგრი მუწუკად ესმოდა, მაშინ ტექს-
ტში ნახმარი წყვილები უნდა გავიგოთ, როგორც სინონიმური
პარალელიზმი¹.

ჩვენი მასალების შესწავლამ გამოავლინა აგრეთვე მამაისი,
იაგოისი ტიპის მორფოლოგიური წარმოების ფუნქცია და
წარმოშობა, წარმოებისა, რომელიც ლექსიკურ ოდენობად ქცე-
ულა. ესაა ნანათესაობითარი სახელობითის დაბოლოება, რო-
მელიც ერთვის საკუთარ სახელებს (საზოგადო სახელთაგან
ისეთებს, რომლებიც საკუთარი სახელის როლში გამოდიან:

¹ საბა ორბელიანს დამოწმებული აქვს ოსეს 7s, რომელშიც ნათქვამია:
„განირთხა კელი მისი ბუგრიანთა თანა“, ბერძნულ დაბადებაში ბუგრიან
შესატყვისია ბ *γουμδς* პო ლიომოს; ძვ. ლათინურად უდრის *lues*-ს,
ე. ი. გადამღებ სნეულებას, შავ კირს. ვახუშტისთან შავი კირი არ იგუ-
ლისხმება. ივ. ჯავახიშვილი ფიქრობს, რომ ვახუშტი ბუგრად ტახ-
ზე გამონაყარს უნდა გულისხმობდეს, ალბათ მუწუკებზე უფრო ძნელად
მოსარჩენსო (შტრ. მისი „ბალნეოლოგიური და ინჰოლაციური მკურნა-
ლობა საქართველში“, 1935).

დელა, პაპა, მამა..) და სასიყვარულო-მოფერებითი მნაშენელობა აქვს: იაგოსი, მათიასი, მარინეისი, სვიმონისი, დელაისი, მამაისი, პაპაისი, ნათლიასი და ა. შ.

საიდან უნდა მომდინარეობდეს ეს ფორმა? ჩვენ ვფიქრობთ, რომ თავდაპირველად უნდა ყოფილიყო: მამაისი ჭირაიმე||მზემა||კვენესამე, მარინეის ჭირაიმე||მზემა, და ა. შ. შემდეგ მომღვენო სიტყვები ლექსიკურა გაცვეთის ნიადაგზე დაიკარგა: ამჟამად ისი დაბოლოება ფუნქციურად ეტოლება კინობით-მოფერებით სუფიქსებს: მამაისი — მამიკო, სვიმონისი — სვიმონიკა, მარინეისი — მარიკა და სხვ.

საინტერესოა სპარს-ანგელოზ-სიტყვის წარმოქმნა. ხევში ცნობილია წვერის მთაზე, სოფ. სნოსთან სალოცავი, რომელსაც „წვერის სპარს-ანგელოზს“ უწოდებენ. აქედან წარმოიღებება: სპარს-ანგელოზის მადლმა, წვერის სპარს-ანგელოზის მზემ, თავის წყალობა გაგატანოსთ წვერის სპარს-ანგელოზმა, და მისთანანი.

ყაზბეგის ლექსიკაზე მუშაობის დროს ჩვენ დაგვებადა მოსაზრება: ხომ არ არის აქ სპარს-ანგელოზი? როდესაც აღგილობრივ ვამოწმებდით მასალას, ჩვენთვის უფრო სარწმუნო გახდა წინანდელი დაეკვება. მართლაც, ეს სალოცავი, აღგილობრივთა დასტურით, მხედრობის, ლაშქრობის ღვთაებაა. ამრიგად, ამ სიტყვის შედგენილობაში ჩვენ უნდა გვქონდეს სპა-სიტყვა, რომელიც ცნობილია, როგორც მხედრობის, ლაშქრობის გამომხატველი. შესაძლოა წარმომდგარიას ასე: სპაის-ანგელოზი, ანდა იქნებ მრავლობითი რიცხვის ფორმაა, საფუძვლად მიღებულია: სპათ-ანგელოზი. ამ უკანასკნელის სასარგებლოდ ლაპარაკობს ყაზბეგთან პარალელურად დაცული ფორმა: სპარსთ-ანგელოზი. უნდა ვიფიქროთ, რომ, როცა სპა-სიტყვამ მნიშვნელობა დაკარგა, გააზრიანებოს, ე. წ. ხალხური ეტიმოლოგიის კანონის ძალით, სპა-ში გაჩნდა რ: სპარს-ანგელოზი, ცნობილი სპარს სიტყვის ანალოგიით.

ყაზბეგის ლექსიკაზე დაკვირვების დროს გარკვეული დაბრკოლება წარმოიშვა აგრეთვე ოზდნობა სიტყვაათან დაკავშირებით.

„ციციაში“ ვკითხულობთ: „ძველი, დაგლეჯილი სახელოებ-
მოხეული ჩოხა აშკარად ამტკიცებდა, რომ ეს ან ძალიან და-
რები უნდა ყოფილიყო, ან „ოზდანი“, ე. ი. ისეთი კაცი, რო-
მელსაც ჩვეულება ჰქონდა მაშინდელის ჩვეულებით ტანისა-
მოსის კოსტაობას ზიზღით უყურებდა. კარგი ცხენი და კარ-
გად მოწყობილი იარაღი, ეს იყო მათი იდეალი და ამ მხრით
მართლაც წუნს ვერ დასდებდით. ამგვარი „ოზდნები“ ისევ ის
ძველი რაინდნი იყვნენ, გაცეკვდებოდნენ აბრაგად და მოუს-
ვენარი გული სად არ დაახეტებდა ყოველგვარის ფათერაკის
საძებნელად“.

ოზდანი მასობრივად ხევში დღეს აღარ იციან. რამდენიმე
მოხუცვა ამიხსნა მისი დაახლოებითი მნიშვნელობა, ნათელი
განმარტება მაინც ვერ მივიღე. საერთო დასკვნა ასეთია იმ
განმარტებისავან, რომელსაც ჩემი ინფორმატორები მაძლევდ-
ნენ: **ოზდანი** ეწოდება **დარღიმანდ**, **ბოჰემური ხასიათის**
კაცს, რომელიც **კარგი მხედარია**.

მე ვფიქრობ, ეგ სიტყვა უნდა უკავშირდებოდეს უზღუნ
სიტყვას: უზღუნებად იწოდებოდნენ უმაღლესი წოდების წარ-
მოქმედებები (უფრო ზუსტად: ერთი შტო მაღალი წოდებას
ინსტიტუტისა) ჩრდილოეთ კავკასიაში, რომლებიც ცნობილნი
იყვნენ როგორც **დარღიმანდები**, **განსაკუთრებით — კარგა**
ცხენოსნები. ქართულში ამ სიტყვას ოდნავი ფონეტიკური
ცვლილება განუცდია და გადატანითი (განზოგადებული)
მნიშვნელობა მიუღია.

ყაზბეგის ტექსტის ენობრივი ცვლილებებისა და რელაქ-
ტორთა მუშაობის დასაბუნებლად მშვენიერი ნიმუშია **მზა-
ლო** სიტყვის ისტორია:

„ელეუჟას“ ყაზბეგისდროინდელ გამოცემებში მზადვე
გვხვდება და არა მზალო. ოღონდ ერთ ვარიანტში ავტორი შე-
ნიშვნაში ამბობს, რომ **მზალო** ჩერქეზულად ბთჯარის შუქს ნი-
შნავსო. 1884 წელს გამოსაცემად დამზადებულ წიგნში ავტორს
ამ შენიშვნაშიც მზადვე უწერია. მიუხედავად ამისა, შეზღუდ-
დროინდელ გამოცემებში თვით მოთხრობაშიც **მზალო** გაუ-
ბატონებიათ.

საკითხავია, იხმარება თუ არა ჩერქეზულ ენაში **მზალო**?

ირკვევა, რომ ეს სიტყვა შედგენილია ამგვარად: მაზა (ნიშნავს მთვარეს) და ლუე (ნიშნავს ნათელს, ბრწყინვალე-ბას) ¹ აქედან მივიღეთ მზალვე.

შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ ეს ჩერქეზული სიტყვა ქართული ენის სინამდვილეში გადმოკეთდა მზალოდ ფონეტიკური ცვლილებას გზით. მაგრამ, საქმე ისაა, არც ხევშია ცნობილი ეს სახელი.

აღ. ყაზბეგის ნაწერებში წარმოდგენილი მოხეური დიალექტის მონაცემები საკუთრადღებოა მეცნიერებასათვის იმ თვალსაზრისითაც, რომ ჩვენ საშუალება გვაქვს რეტროსპექტული შედარების გზით თვალი გავადევნოთ იმ ენობრივ ცვლილებას, რომელიც მომხდარა მოხეურ მეტყველებაში ყაზბეგის დროიდან მოყოლებული დღევანდლამდის. ამ ევოლუციის გათვალისწინებას გარკვეული მნიშვნელობა აქვს ქართული ენის ისტორიისათვის, ისტორიული დიალექტოლოგიის საკითხების რკვევისათვის. დაახლოებით ასი წლის წინათ მკვიდრდებოდა მომავალი მწერლის სამეტყველო ცნობიერებაში ხალხური მეტყველების შესანიშნავი ფორმები, შემდეგ გამოყენებული და ფიქსირებული მის მიერვე თავის მოთხრობებში, და ამ მდიდარ მასალას ჩვენთვის ფასდაუღებელი მნიშვნელობა აქვს.

ყაზბეგმა გაამდიდრა ჩვენი ენა მრავალი სიტყვით, რომელთაც დიალექტური წარმოშობა აქვთ, და ზოგი მათგანი შევა ქართული ენის სალექსიკონო საგანძურში, როგორც ძვირფასი მასალა, შემუშავებული ჩვენი ხალხის მიერ სიტყვათშემოქმედების მრავალსაუკუნოვანი განვითარების გზაზე.

ყაზბეგის ენაში მდიდრადაა წარმოდგენილი შორისდებულები. და ეს არ არის შემთხვევითი: ყაზბეგის ტემპერამენტს და თხრობის ექსპრესიას სავსებით შეეფერება შორისდებულთა სემანტიკური თავისებურება. შორისდებული ხომ ადამიანის რთულ ემოციებსა და სულიერი განწყობილების ექსპრესიას გადმოგვცემს: მათ ხმის საკუთარი მოდულაცია და ინ-

¹ ცნობა მოგვაწოდა პროფ. გ. როგავამ, რისთვისაც მას მადლობას მოვახსენებთ.

ტონაცია ახასიათებთ. ამით აიხსნება, რომ აფექტური ელფერი, ინტონაციურ-ექსპრესიული და ფონეტიკური მხარე შორისდებულებს გაცილებით უფრო მდიდარი აქვთ, ვიდრე მეტყველების სხვა ნაწილებს. ხშირად ყაზბეგთან შორისდებულები წარმოადგენენ სიტყვათა და წინადადებათა ეკვივალენტებს¹.

ყაზბეგის ლექსიკონში შექმნილი სიტყვები და გამოთქმები, რომლებიც არალიტერატურულია, უმთავრესად მთის კილოებს განეკუთვნება. ზოგი მათგანი სხვა კილოებშიც გვხვდება, ზოგიც არქაულია, მაგრამ რაკი ისინი მოხვევთა დაალოგშია დადასტურებული, მათ გათვალისწინებას მნიშვნელობა აქვს მოხვეური კილოს ლექსიკური შედგენილობის შესასწავლად.

მწერალი მზრუნველობით ეკიდება ყოველ სიტყვას თუ გამოთქმას, რომელიც კი მას აღებული აქვს მოხვეური დიალექტიდან. ამას კარგად ადასტურებს განმარტებები, რომლებიც ყაზბეგს მოუცია ზოგიერთი სიტყვის მიმართ. კონტექსტის მოშველიებით თუ თანამედროვე მოხვეურ მეტყველებაზე დაკვირვებით ხერხდება ჩვენთვის საინტერესო სიტყვათა მნიშვნელობის დადგენა².

¹ ზოგიერთი მოხვეური შორისდებულის ანალიზი მოცემულია სერ. ელენტიის ნაშრომში: შორისდებული ახალ სალიტერატურო ქართულში: „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“, 1. 1946.

² ალ. ყაზბეგის ლექსიკის ვრცლად გასაცნობად მკითხველს შეუძლია მიმართოს ჩვენ მიერ შედგენილ ლექსიკონს: „ალექსანდრე ყაზბეგის ლექსიკონი“; ალ. ყაზბეგი, თხზულებანი (სრული კრებული, I, II, III, IV, 1947, 1948 წ.), „საბჭოთა მწერალი“, რედაქტორი — სიმონ ჩიქოვანი). ეგვე ლექსიკონი გადამუშავებულ-შესწორებული სახით დაიბეჭდა 1955 წელს (ალ. ყაზბეგი, თხზულებანი ორ ტომად. გამოც. „საბჭოთა მწერალი“). ჩვენი მეწრლის ენის ფონეტიკურ-მორფოლოგიურ-სინტაქსური მოვლენები საფუძვლიანად განხილულია ივ. ქავთარაძის ნაშრომში: „მოხვეური კილო ყაზბეგის ენაში“ (უნივერსიტეტის შრომები, XX XV—B, 1949).

ს ა რ ჩ ე ვ ი

1. შოთა რუსთაელის ენის საკითხები	3
2. დავით გურამიშვილის ენა	49
3. ილია ჭავჭავაძე და ქართული ენა	71
4. აკაკი წერეთელი და ქართული ენა	119
5. იაკობ გოგებაშვილი და ქართული ენა	138
6. ვაჟა-ფშაველას ენის პრობლემა	165
7. ალექსანდრე ყაზბეგის ლექსიკის საკითხები	201

Шота Варламович Дзидзигური
Наследие языка грузинских класси́ков
(на грузинском языке)

●
Издагелство «Сობчота Сакартвело»
Тбилиси, Марджанишвили, 5
1971

●
რედაქტორი ბ. ხარანაული
მსტვარი შ. ნიორაძე
მხატვრული რედაქტორი ო. მესხი
ტექნიკური რედაქტორი ც. შველიძე
კორექტორი ლ. არჩვაძე
გამომშვები გ. ბენიძე

●
ხელმოწერილია დასაბეჭდად 16/11-71 წ
ქალაქის ზომა 84×108¹/₃₂
ნაბეჭდი თაბახი 11,13
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 9,56

ტირაჟი 2000

შეკეთა № 1027

ფასი 82 კაპ.

●
გამომცემლობა «საბჭოთა საქართველო»
თბილისის მარჯანიშვილის 5

თბილისის უნივერსიტეტის სტამბა,

თბილისის ი. ჯავახიშვილის პროსპექტი, 1.